

e-ISSN 3078-9001

ҚҰТТЫ БІЛІК

2026, Том 3, № 3

Qutty bilik

2026, Volume 3, Issue 3

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year

Алматы, 2026
Almaty, 2026

Бас редакторы: **АНАР САЛҚЫНБАЙ**, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасы

Айгуль Исмакова	филология ғылымдарының докторы, профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Алтынай Тымбол	филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Бижомарт Қапалбек	филология ғылымдарының кандидаты, Мемлекеттік тілді дамыту институты (Алматы, Қазақстан)
Дулат Бакишев	тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Хангук шет тілдер университеті (Сеул, Корея)
Екрем Аян	PhD, доцент, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Ерден Қажыбек	филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан)
Жазира Ағабекова	филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Жарқынбике Сүлейменова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Кәрімбек Құрманәлиев	филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан)
Қаламқас Қалыбай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Мағрипа Ескеева	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Мехмет Өлмез	филология ғылымдарының докторы, профессор, İstanbul Üniversitesi (İstanbul, Türkiye)
Наджие Ата Йылдыз	филология ғылымдарының докторы, профессор, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Насреддин Назаров	философия ғылымдарының докторы, профессор, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Нергиз Бирай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Pamukkale Üniversitesi (Pamukkale, Türkiye)
Орхан Сөйлемез	филология ғылымдарының докторы, профессор, Кастамону университеті (Кастамону, Түркия)
Орынай Жұбай	филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Тұрсын Жұртбай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Тыныштық Еркемова	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Шайгүл Рамазанова	филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Эльмира Оразалиева	филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Юлай Шамильұлы	PhD., профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)

Жауапты редакторы:

Жанат Сарсенбай, PhD. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редакторлары:

Аққибат Ақжігітова, PhD. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Бауыржан Каспихан, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 050040, Қазақстан, Алматы қ., Әл-Фараби даңғ., 71

Тел.: +7 707 993 38 27. E-mail: inbox@quttybilik.com web-site: www.quttybilik.com

Меншік иесі: «Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі» қоғамдық бірлестігі. Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат министрлігінде тіркелген. 25.09.2024 ж. № KZ57VPY00102017 – тіркеу куәлігі.
Мерзімділігі – жылына 4 рет.

Editor-in-Chief: **ANAR SALKYNBAY**, *Doctor of Philology, Professor,
Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Editorial board

Aigul Ismakova	Doctor of Philology, Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Altynai Tymbol	Doctor of Philology, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Bijomart Kapalbek	Candidate of Philology, Institute of State Language Development (Almaty, Kazakhstan)
Dulat Bakishev	Candidate of Historical Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies (Seoul, Korea)
Ekrem Ayan	PhD, Associate Professor, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Yerden Kazhybek	Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Zhazira Agabekova	Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Zharkynbike Suleimenova	Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)
Karimbek Kurmanaliyev	Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Kalamkas Kalybay	Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai (Almaty, Kazakhstan)
Magripa Eskeeva	Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Mehmet Ölmez	Doctor of Philology, Professor, Istanbul Üniversitesi (Istanbul, Türkiye)
Nadzhiye Ata Yıldız	Doctor of Philology, Professor, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Nasreddin Nazarov	Doctor of Philosophy, Professor, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Nergiz Biray	Doctor of Philology, Professor, Pamukkale University (Pamukkale, Türkiye)
Orhan Söilemez	Doctor of Philology, Professor, University of Kastamonu (Kastamonu, Turkey)
Orynai Zhubay	Doctor of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Tursyn Zhurtbay	Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Tynyshtyk Yermekova	Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)
Shaigul Ramazanova	Candidate of Philology, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Elmira Orazalieva	Doctor of Philology, Associate Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Yulai Shamiloglu	PhD, Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)

Responsible editor:

Zhanat Sarsenbay, *PhD, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Scientific editors:

Akkibat Akzhigitova, *PhD, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Bauyrzhan Kaspikhan, *doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Editorial address: 71, Al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhstan, 050040

Tel.: +7 707 993 38 27. **E-mail:** inbox@quttybilik.com **web-site:** www.quttybilik.com

Owner: «International Association of Teachers of Kazakh Language». Registered with the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ57VPY00102017 dated 25.09.2024.

Periodicity – 4 times a year.

Главный редактор: **АНАР САЛКЫНБАЙ**, доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Редакционная коллегия

Айгуль Исмакова	доктор филологических наук, профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Алтынай Тымбол	доктор филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Бижомарт Капалбек	кандидат филологических наук, Институт развития государственного языка (Алматы, Казахстан)
Дулат Бакишев	кандидат исторических наук, профессор, Университет иностранных языков Хангук (Сеул, Корея)
Екрем Аян	PhD, доцент, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Ерен Кажыбек	доктор филологических наук, академик НАН РК (Казахстан)
Жазира Агабекова	кандидат филологических наук, ассистент профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Жаркынбике Сулейменова	доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет (Алматы, Казахстан)
Каримбек Курманалиев	доктор филологических наук, академик НАН РК (Казахстан)
Каламкас Калыбай	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан)
Магрипа Ескеева	доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Мехмет Олмез	доктор филологических наук, профессор, Istanbul Üniversitesi (Istanbul, Türkiye)
Наджие Ата Йылдыз	доктор филологических наук, профессор, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Насреддин Назаров	доктор философских наук, профессор, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Нергиз Бирай	доктор филологических наук, профессор, Pamukkale Üniversitesi (Pamukkale, Türkiye)
Орхан Сойлемез	доктор, профессор, Университет Кастамону (Кастамону, Турция)
Орынай Жубай	доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Турсын Журтбай	доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Тыныштык Еркекова	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет (Алматы, Казахстан)
Шайгуль Рамазанова	кандидат филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Эльмира Оразалиева	доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Юлай Шамильоглы	PhD., профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)

Ответственный редактор:

Жанат Сарсенбай, PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Научные редакторы:

Аккибат Акжигитова, PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Бауыржан Каспихан, докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Адрес редакции: 050040, Казахстан, Алматы, просп. аль-Фараби, 71

Тел.: +7 707 993 38 27. E-mail: inbox@quttybilik.com web-site: www.quttybilik.com

Собственник: Общественное объединение «Международная ассоциация преподавателей казахского языка». Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ57VPY00102017 от 25.09.2024 г. Периодичность – 4 раза в год.

© Международная ассоциация преподавателей казахского языка

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Түркітану / *Turkic Studies* / Тюркология

Article	<i>T. Tortkulbayeva</i> Қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жырауларының шығармаларындағы ұлттық және тарихи негіздер.....	
	<i>T. Tortkulbayeva</i> National and Historical Foundations in the Works of Kazakh Aqyn-Zhyraus of the Karakalpak Region	
	<i>T. Tortkulybayeva</i> Национальные и исторические основы в творчестве казахских акынов-жырау Каракалпакского региона	8
Article	<i>С.Ж. Шынназарова</i> Қарақалпақ тіліндегі awız компонентті соматикалық фразеологизмдердің семантикалық көрінісі	
	<i>S.J. Shynnazarova</i> Semantic Representation of Somatic Phraseological Units with the Awız Component in the Karakalpak Language	
	<i>S.J. Shynnazarova</i> Qaraqalpaq tilinde «awız» komponentli somatikalıq frazeologizmlerdiń semantikalıq bildiriliwi	16
Қазақ тіл білімі / <i>Kazakh Linguistics</i> / <i>Казахское языкознание</i>		
Article	<i>Г.Б. Шойбекова</i> Жағда Бабалықұлының этнографиялық мұраларының тіл аясын кеңейтуге әсері	
	<i>G.B. Shoibekova</i> Influence of the ethnographic heritage of Zhagda Babalykuly on the expansion of the language area	
	<i>Г.Б. Шойбекова</i> Лингвокультурная основа учения А. Байтурсынулы ...	22
Article	<i>Л.Ә. Есneкова, Е.Е. Окасова</i> Тарихи жырлардағы топонимдік атаулардың қолданысы	
	<i>L.A. Espekova, Y.E. Okassova</i> Toponyms in Historical Songs	
	<i>Л.А. Есneкова, Е.Е. Окасова</i> Топонимы в исторических песнях	38
Article	<i>А.К. Өмірзақова</i> Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығындағы есім сөздердің ғылыми ұғымды қалыптастырудағы қызметі	
	<i>A.K. Omurzakova</i> The Role of Nominal Parts of Speech in Forming Scientific Concepts in K. Satbayev's Algebra Textbook	
	<i>А.К. Омурзакова</i> Роль именных частей речи в формировании научных понятий в учебнике «Алгебра» К. Сатпаева	46
Article	<i>Ш. Әли</i> Цифрлық білім беру ресурстарының тиімділігін бағалау модельдері мен критерийлері	
	<i>Sh. Ali</i> Models and Criteria for Evaluating the Effectiveness of Digital Educational Resources	

Ш. Али	Модели и критерии оценки эффективности цифровых образовательных ресурсов	58
--------	--	----

Article	Ә.С. Сейтжанов, Д.А. Мадалхан Социоллингвист-ғалым Аман Абасиловтың әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдары	
	A.S. Seitzhanov, D.A. Madalkhan Sociolinguistic Concepts of the Scholar-Sociolinguist Aman Abasilov	
	А.С. Сейтжанов, Д.А. Мадалхан Социоллингвистические концепции ученого-социоллингвиста Амана Абасилова	76

Article	Н.Ә. Төлеева Нейролингвистика және технолингвизм	
	N.A. Toleeva Neurolinguistics and Technolinguism	
	Н.А. Төлеева Нейролингвистика и технолингвизм	94

Әдебиеттану / Literary studies / Литературоведение

Article	Г. Кдырбаева Ертегі мәтініндегі мифологиялық концептосфераларды жүзеге асыру	
	G. Kdyrbaeva Implementation of Mythological Conceptospheres in Fairy-Tale Texts	
	Г. Кдырбаева Реализация мифологических концептосфер в тексте сказки	104

Article	А. Далелбекқызы Тарихи романдағы хронотоп және көркем уақыттың репрезентациясы	
	A. Dalelbekkyzy Chronotope and the Representation of Artistic Time in the Historical Novel	
	А. Далелбекқызы Хронотоп и репрезентация художественного времени в историческом романе	112

*Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі / Methods of teaching language and literature /
Методика преподавания языка и литературы*

Article	М.Х. Асен, М.Е. Сейтова Шет тілін оқытудағы психикалық денсаулық хабардарлығының маңызы	
	M.Kh. Assen, M.Y. Seitova The importance of mental health awareness in foreign language teaching	
	М.Х. Асен, М.Е. Сейтова Важность осознания психического здоровья в преподавании иностранного языка	120

Тұлғатану / Personalistics / Персоналистика

<i>Article</i>	Қ. Әбдезұлы Профессор Темірбек Қожакеев және алаштану	
	<i>K. Abdezuly</i> Professor Temirbek Kozhakeyev and alash studies	
	К. Абдезулы Профессор Темирбек Кожакеев и алашеведение	132

ҒТАР 17.17.71

Ғылыми мақала

Т. Торткүлбаева

Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты,
Нөкіс қ., Қарақалпақстан Республикасы
(E-mail: tortkulbaevatursynaj@gmail.com)

Қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жырауларының шығармаларындағы ұлттық және тарихи негіздер

Аңдатпа. Қарақалпақстан аумағында ғасырлар бойы қоныстанған қазақ этникалық тобының рухани мұрасы отандық фольклортану мен әдебиеттануда әлі де жеткілікті зерттелмеген арналардың бірі болып қала береді. Мақаланың мақсаты – ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жырауларының шығармашылығын қалыптастырған ұлттық және тарихи негіздерді айқындау. Жұмыстың ғылыми маңызы аймақтық қазақ әдебиетін біртұтас ұлттық фольклор мен классикалық әдебиеттің ажырамас бөлігі ретінде дәйектеуінде, ал практикалық маңызы жоғары оқу орындарында аймақтық әдебиет курстарын оқытуға және мұралық мәтіндерді жүйелеуге материал беруінде. Зерттеу мәдени-тарихи, тарихи-салыстырмалы және сипаттамалы әдістерге негізделді; дереккөз ретінде аймақ ақын-жырауларының репертуары мен тақырып бойынша жарық көрген ғылыми еңбектер алынды. Нәтижесінде аймақтағы қазақ фольклоры мен әдебиетінің сақталуы мен дамуына ықпал еткен үш негізгі объективті фактор – ежелгі Хорезм өркениетінің тарихи қабаты, аймақтағы түркі халықтарының тілдік-мәдени жақындығы және олардың туыстық-достық қатынастары – сараланды. Зерттеудің құндылығы – қарақалпақ аймағы ақын-жыраулар мұрасының мұрагерлік дәстүр негізінде қалыптасқанын, олардың бір мезгілде орындаушы, таратушы әрі қайта жаңғыртушы қызметін атқарғанын дәйектеуінде. Қорытындының практикалық мәні аймақтық әдеби мұраны жинау, жариялау және оқу үдерісіне енгізу жұмыстарына нақты бағдар беруінде.

Түйін сөздер: қарақалпақ аймағы қазақтары, ақын-жыраулар, фольклор, мұрагерлік дәстүр, ұлттық бірегейлік, эпос, тарихи негіз

DOI: <https://doi.org/10.71078/8xcmp740>

Түсті: 11.09.2026; Мақұлданды: 11.10.2026; Онлайн қолжетімді: 16.10.2026..

Кіріспе

Ұлттық қазақ фольклоры мен классикалық әдебиеті белгілі бір ареалдық-аймақтық, этникалық топтың, сондай-ақ жекелеген ақын-жазушының шығармашылығы пайда болып, қалыптасуының негізгі факторы болатыны – қарақалпақ аймағы ақын-жыраулары үшін де айқын заңдылық. Себебі бұл аймақтағы қазақ ақын-жыраулары бірден жоқ жерден пайда болған саз бен сөз өнерінің иелері емес еді. Олардың кейбірі туған жұртында жүрген кезінің өзінде-ақ үлкен өнер иесі ретінде танылған, халық арасына кеңінен мәлім жыршы-жыраулар және ақын-жыраулар болатын. Олар жаңа ұлттық ортаға көшіп келгенде тек өздерін, бала-шағасы мен мал-мүлкін ғана алып келген жоқ, өздерімен бірге ата-бабасынан жалғасып келе жатқан көп ғасырлық рухани дүниесін де ала келді.

Ең негізгісі – олар жол азабынан талай қиындық көріп, талай құрбандыққа кездесе де, халықтың сан ғасырлық бай фольклоры мен классикалық әдебиетінің үлгілерін

жад сандығында ардақтап сақтап, бұзбай сол сұлу қалпында алып келді. Бұл дүние өздерінің де, халқының да рухани күші еді. Сондықтан да олар жаңа ұлттық фольклор немесе жаңа ұлттық әдебиет жаратамыз деп уақыт мәселесінде де, шығармашылық еңбек мәселесінде де ұзақ күткен жоқ. Олардың бірінші кезектегі міндеті – қолдағы бар байлықты жоғалтып алмай, таза қалпында сақтау, оны халық арасына тарату, халыққа рухани азық ету, байыту және бұдан әрі дамыту болды.

Жаңа ұлттық орталыққа, қонысқа көшпен бірге келген мұндай талант иелері бұл міндетті өз халқының патриоты әрі үлкен сөз, саз шебері ретінде жанашырлықпен адал атқарды. Бұл міндетті орындауда олар өз халқының бай фольклоры мен әдебиетін тудырушы ақын-жыраулардың мұрагері ретінде майданға келіп, олардың көп жылдық көркем-эстетикалық дәстүрлерінен, орындаушылық және шығармашылық тәжірибесінен мұқият пайдаланды.

Осыған қарағанда қарақалпақ аймағындағы қазақ фольклоры мен қазақ әдебиеті өзінің пайда болуы мен қалыптасуының алғашқы дәуірлерінде осы түбегейлі дәстүрдің көрінісі ретінде келіп шықты десек, асыра айтқан болмаймыз. Бұл өз кезегінде осы аймақ әдебиетінің ұлттық тамырларын берік етуші, ұлттық ерекшелігін қамтамасыз етуші негізгі ұлттық әрі көркем-эстетикалық факторлардың бірінен саналады.

Зерттеудің өзектілігі – қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы бүгінге дейін жүйелі түрде жинақталып, біртұтас ұлттық әдеби үдеріс аясында бағаланбай келеді; аймақтық мұраны ұлттық контекске қайта орналастыру қазақ фольклортануының өзекті міндеттерінің бірі. Зерттеудің мақсаты – ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жырауларының шығармашылығын қалыптастырған ұлттық және тарихи негіздерді айқындау. Осы мақсатқа сай мынадай міндеттер қойылды: аймақтағы қазақ этнотобының өзіндік болмысын сақтап қалуына ықпал еткен объективті факторларды саралау; ақын-жыраулар мұрасының жанрлық-тектік құрамын анықтау; олардың біртұтас ұлттық фольклор дәстүрімен сабақтастығын дәйектеу.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеудің материалдық негізін қарақалпақ аймағында өмір сүрген қазақ жыршы-жыраулары мен ақын-жырауларының репертуарындағы фольклорлық және әдеби мәтіндер, сондай-ақ аймақтың әдеби-мәдени тарихына арналған ғылыми еңбектер құрайды. Мақалада аймақтық материал біртұтас ұлттық қазақ фольклоры мен классикалық әдебиетінің жанрлық жүйесімен қатар қойылып қарастырылды.

Жұмыс барысында бірнеше әдіс кешенді түрде қолданылды. Аймақтағы қазақ этнотобының қоныстану тарихы мен әдеби үдерістің қалыптасу кезеңдерін айқындауда мәдени-тарихи әдіс негізге алынды. Аймақтық мұраны біртұтас ұлттық фольклор мен әдебиеттің үлгілерімен қатар қою, ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықтау үшін тарихи-салыстырмалы әдіс пайдаланылды. Ақын-жыраулар мұрасының жанрлық құрамын, орындаушылық және шығармашылық сипатын баяндауда сипаттамалы әдіс, ал аймақтағы түркі халықтарының өзара тілдік-мәдени ықпалдастығын пайымдауда контекстуалды талдау тәсілі қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ фольклорының жанрлық жүйесі, эпостық жырлардың ұлттық-эстетикалық табиғаты мен ауызша дәстүрдің сабақтастығы мәселелері отандық фольклортануда Р. Бердібаевтың еңбектерінде іргелі түрде қарастырылған (Бердібаев, 1989). Ғалымның ұлттық ауыз әдебиетінің көркемдік әлеміне қатысты тұжырымдары аймақтық материалды талдаудың теориялық негізі бола алады.

Қарақалпақ аймағындағы қазақ әдебиетінің қалыптасуы, ондағы дәстүр мен

жаңашылдық мәселесі профессор Қ. Жұмажановтың зерттеуінде арнайы сөз болды (Жұмажанов, 2006). Ғалым аймақта іргелес отырған туыс халықтардың достығы мен бауырмалдығы қазақ этнотобының басына қиын кез туған аласапыран заманда қиындықтарды жеңуге көмектескенін, келін алып, қыз беріп, төсекте басы, жайлауда малы қосылып, бір ниет, бір мақсатпен ұрпақ өсіргенін атап көрсетеді. Аймақтың жалпы тарихи-әлеуметтік дамуы жөніндегі деректер қарақалпақстандық зерттеушілердің ұжымдық еңбегінде жинақталған (Қарақалпақстанның жаңа тарихы, 2003: 18–19).

Дегенмен аталған еңбектерде қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы негізінен жалпы әдеби үдерістің бір бөлігі ретінде ғана қаралып, олардың шығармашылығын қалыптастырған ұлттық және тарихи негіздер арнайы зерттеу нысаны болған емес. Осы олқылықтың орнын толтыру – қолданыстағы мақаланың басты бағыты.

Нәтижелер мен талқылаулар

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы қарақалпақ аймағы қазақтары үшін тарихтың ең ауыр, аса ұлы міндеттерді шешуді талап еткен жауапкершілігі мол, күрделі кезеңдерінің бірі болды. Ең басты қиыншылық мынада еді: олар бұл дәуірде қарақалпақ аймағына кейбір жерлерде ауыл-ауыл, немесе ру-ру бір қауым болып оқшау орналасып, толық отырықшыланып, биологиялық тіршілігін сақтап қалуы үшін материалдық негіз тауып, шаруасын тіктегенімен, ендігі жағы қалай болады, өз тілін, әдет-ғұрпын, дәстүр-салтын, ұлттық жәдігерлігі мен мәдени мұрасын сақтап қалып, оны бұдан былай өркендете ала ма, әлде бұл аймақтың негізгі иелері болған қарақалпақтарға қосылып, ассимиляцияға ұшырамай ма деген сұрақ туындады. Яғни бұл дәуірде қарақалпақ аймағы қазақ этнотобы үшін өзіндік болмысын сақтап қалу күн тәртібіндегі ең басты мәселе болды.

Мұның жақсылыққа жоритын ұнамды жауаптарын бәрінен бұрын сол дәуірдегі қарақалпақ аймағы қазақтары этнотобының басшылары – көшті бастап келген ру билері мен ақсақалдары, батырлары, ең негізгісі, өз дәуірлерінің алдыңғы қатарлы өкілдері болған, халықтың көрер көзі әрі сөйлер сөзі саналатын жыршы-жыраулары мен ақын-жыраулары білетін еді. Сол үшін де олар үлкен үміт және сеніммен халықты бұл аймаққа бастап келді. Себебі бұл аймақ олардың назарында халықты саяси-рухани және табиғи апаттан уақытша сақтап қалатын физио-биологиялық баспана орталығы ғана емес, оның өзіндік болмысын, руханиятын, жәдігерлігін, ұлттық белгісін де аман сақтап қалатын және одан әрі өркендетуге кең мүмкіндігі бар қолайлы ұлттық-мәдени орта еді. Олардың ойынша, бұған толық тарихи негіздер бар болатын.

Біздіңше, бұл пікірлерде объективті шындық бар. Шындығында да, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қарақалпақ аймағында қазақ этнотобының халық ретінде ұлттығын, өзіндік болмысын сақтап қалуына және өркендетуіне мүмкіндік берген қолайлы әлеуметтік-экономикалық, мәдени, моральдық-психологиялық, рухани объективті жағдайлар және ұлтаралық геосаяси, геогенетикалық ұлттық этноорталық қалыптасқан еді. Бұл объективті жағдайлар төмендегі факторларда көрінеді:

- 1) қарақалпақтар аймағының ежелгі Хорезм өркениетінің бір бөлігі болғандығы;
- 2) бұл аймақта тіршілік етуші түркі халықтары (қарақалпақ, өзбек, қазақ, түрікмен) этнотобының тарихи-генетикалық жақындығы, тілі, діні, салт-дәстүрі мен мәдениетінің ұқсастық белгілері;
- 3) ең негізгісі – олардың туыстық, достық қатынастары.

Бұл факторлар шындығында да қарақалпақ аймағында қоныстанған қазақ этнотобының өзіндік болмысын сақтап қалуына көмектесумен бірге, оны байытуға және дамытуға да үлкен ықпалын тигізді. Осы дәуірдегі қарақалпақ аймағы қазақ әдебиетіндегі дәстүр және жаңашылдық мәселесін зерттеуші ғалым, профессор Қ. Жұмажановтың айтуынша, бұл аймақта іргелес отырған туыс халықтардың достығы, бауырмалдығы

қазақ этнотобының басына тар жол, тайғақ кешу кез болған аласапыран заманда қиыншылықтарды жеңуге көмектескен; олар келін алып, қыз беріп, төсекте басы, жайлауда малы қосылып, бір ниет, бір мақсатпен ұрпақ өсірген (Жұмажанов, 2006).

Мұндай туысқандық байланыстың ізі фольклорлық және әдеби мұраны шығарушыларға да өз ықпалын тигізген. Сондықтан бірінің жырын екіншісі той-думандарда, мерекелерде жатсынбай орындаған. Екіншіден, мұндай байланыстар олардың саз және сөз шебері ретіндегі даралық шығармашылығының дамуына да жаңа бағыт-бағдар беріп отырған. Жалпы, жоғарыдағы тарихи-генетикалық факторларды қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жыраулар мұрасының сақталуына, өз алдына дамуына үлкен мүмкіндік жаратып берген факторлар деп бағалауға болады.

Қарақалпақ аймағындағы қазақ фольклоры мен әдебиеті, анығырақ айтқанда, осы аймақтағы жырау-ақындар мұрасы бірінші кезекте ұлттық мәдениеттегі мұрагерлік дәстүрінің жемісі ретінде келіп шықты. Мұның себебі – бұл мұра біртұтас ұлттық қазақ фольклоры мен әдебиетінің ажырамас бөлігі әрі ерекше бір түрі болғандықтан, XIX және XX ғасырдың бірінші жартысындағы біртұтас қазақ фольклоры мен әдебиеті өзіне дейінгі әдебиет түрлерінен қандай ақын-жыраулар шығармашылығын мұра етіп қабылдаса, мұндай мұрагерлік дәстүр осы дәуірдегі қарақалпақ аймағы қазақ фольклоры мен әдебиетінде де өз көркем көрінісін тапты. Сол себепті XIX ғасырдың бірінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы жырау, ақындар шығармашылығы қандай болды деген сұраққа жауап іздеуден бұрын, «олар сусындаған, рухани-эстетикалық азық алған мұралар қандай еді» деген сұраққа жауап берген мақсатқа сай болады.

Осы көзқарастан бұл мәселеге көз жіберсек, қарақалпақ аймағындағы қазақ ақын-жыраулар мұрасы өзінің жанрлық, формалық қасиеттері, суреттеу тәсілдері мен басқа да көркем-эстетикалық сипаттары, жыршылық, жыраулық және ақындық, жалпы саз бен сөз өнерінің дәстүрлері бойынша өзіне дейінгі біртұтас ұлттық қазақ фольклоры мен әдебиетінен түбегейлі ажырамайтын еді.

Сол үшін де біз «қарақалпақ аймағындағы қазақ жырау және ақындары мұрасының түрлері» дегенде бірінші кезекте біртұтас ұлттық қазақ фольклорының түрлерін көз алдымызға келтіреміз. Атап айтсақ, біртұтас ұлттық қазақ фольклорындағы лирикалық жанрларға кіретін тұрмыс-салт жырлары (төрт түлік туралы өлеңдер, наурыз өлеңдері, қыз бен жігіт айтысы, жарапазан, бәдік, той бастар, жар-жар, беташар, ойын-сауық ән өлеңдері, жаңылтпаш, өтірік өлең, қоштасу, жоқтау өлеңдері және т.б.), эпикалық жанрдағы ертегі және халықтың ауызша проза түрлері болған аңыздар, шешендік сөздер, мифтер, ірі эпостық шығармалар – «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырлары мен «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» сияқты ғашықтық жырлары – бәрі-бәрі қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жырауларының пір тұтқан ұлттық-рухани мәдени мұралары еді.

Сондықтан да қарақалпақ аймағы ақын-жыраулары бұл ұлттық-рухани эстетикалық дүниенің заңды мұрагерлері болып есептеліп қана қоймастан, оның жанды орындаушылары, таратушылары және шеберлікпен қайта жаңғыртушылары да болды. Олар бұл бай мұраны орындау, тарату және қайта туындату арқылы өздерінің дара шығармашылық өнерлеріне де үлкен негіз салды.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде қарақалпақ аймағындағы қазақ ақын-жыраулар шығармашылығының ұлттық және тарихи негіздері айқындалды. Зерттеудің мақсаты аймақтық әдеби мұраның қалыптасу факторларын анықтау болса, оған мәдени-тарихи, тарихи-салыстырмалы және сипаттамалы әдістер арқылы қол жеткізілді.

Біріншіден, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысында қарақалпақ аймағына қоныстанған қазақ этнотобының өзіндік болмысын сақтап

қалуына үш объективті фактор – ежелгі Хорезм өркениетінің ортақ тарихи қабаты, аймақтағы түркі халықтарының тілдік-діни-мәдени жақындығы және олардың туыстық-достық қатынастары – негіз болды. Екіншіден, аймақтағы қазақ фольклоры мен әдебиеті жаңадан жаратылған құбылыс емес, біртұтас ұлттық қазақ фольклорының мұрагерлік дәстүрінің заңды жалғасы ретінде қалыптасты. Үшіншіден, аймақ ақын-жыраулары бұл мұраның тек мұрагері ғана емес, сонымен бірге оның жанды орындаушысы, таратушысы әрі шығармашылықпен қайта жаңғыртушысы қызметін қатар атқарды; осы үдеріс олардың даралық шығармашылығының дамуына негіз болды.

Зерттеудің келешегі аймақтық ақын-жыраулар репертуарын мұрағаттық және далалық материалдар негізінде толық жинақтап, мәтіндік корпус жасаумен, сондай-ақ бұл мұраны көршілес түркі халықтарының ауызша дәстүрімен салыстыра зерттеумен байланысты. Жұмыс нәтижелерін жоғары оқу орындарында қазақ фольклоры мен аймақтық әдебиет курстарын оқытуда, оқу құралдарын дайындауда пайдалануға болады.

Әдебиеттер тізімі

Бердібаев, Р. (1989). *Кәусар бұлақ: мақалалар мен зерттеулер* (Б. Ақбұзауова, ред.). Алматы: Жазушы.

Жұмажанов, Қ. (2006). *Қарақалпақ аймағындағы қазақ әдебиеті*. Алматы, Арыс.

Қарақалпақстанның жаңа тарихы: Қарақалпақстан XIX ғасырдың екінші ярымынан XXI ғасырға шекем. (2003). Нөкіс: Қарақалпақстан.

References

Berdibaev, R. (1989). *The spring of Kausar: Articles and studies* (B. Akbuzauova, Ed.). Almaty: Zhazushy. [in Kazakh].

The new history of Karakalpakstan: Karakalpakstan from the second half of the 19th century to the 21st century. (2003). Nukus: Karakalpakstan. [in Karakalpak].

Zhumazhanov, Q. (2006). *Kazakh literature in the Karakalpak region*. Almaty, Arys. [in Kazakh].

T. Tortkulbayeva

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz,

Nukus, Republic of Karakalpakstan

(E-mail: tortkulbaevatursynaj@gmail.com)

National and Historical Foundations in the Works of Kazakh Aqyn-Zhyraus of the Karakalpak Region

Abstract. The spiritual heritage of the Kazakh ethnic group that has lived for centuries in the territory of Karakalpakstan remains one of the least studied areas of Kazakh folklore studies and literary scholarship. The aim of this article is to identify the national and historical foundations that shaped the work of the Kazakh aqyn-zhyraus of the Karakalpak region in the second half of the 19th and the first half of the 20th century. The scholarly value of the study lies in substantiating regional Kazakh literature as an inseparable part of the integral national folklore and classical literature, while its practical value lies in providing material for university courses on regional literature and for the systematisation of heritage texts. The study is based on cultural-historical, historical-comparative and descriptive methods; its

sources are the repertoire of the region's aqyn-zhyraus and the scholarly works published on the topic. As a result, three principal objective factors that supported the preservation and development of Kazakh folklore and literature in the region were identified: the historical stratum of the ancient Khorezm civilisation, the linguistic and cultural affinity of the Turkic peoples of the region, and their kinship and friendly relations. The value of the study lies in demonstrating that the heritage of the region's aqyn-zhyraus was formed on the basis of a tradition of inheritance, and that these performers simultaneously acted as transmitters and creative renewers of that heritage. The practical significance of the conclusions lies in offering concrete guidance for collecting, publishing and introducing the regional literary heritage into the educational process.

Keywords: Kazakhs of the Karakalpak region, aqyn-zhyraus, folklore, tradition of inheritance, national identity, epic, historical foundation.

Т. Торткульбаева

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза,

г. Нукус, Республика Каракалпакстан

(E-mail: tortkulbaevatursynaj@gmail.com)

Национальные и исторические основы в творчестве казахских акынов-жырау Каракалпакского региона

Аннотация. Духовное наследие казахской этнической группы, на протяжении веков проживающей на территории Каракалпакстана, остается одним из недостаточно изученных направлений отечественной фольклористики и литературоведения. Цель статьи – выявить национальные и исторические основы, сформировавшие творчество казахских акынов-жырау Каракалпакского региона во второй половине XIX – первой половине XX века. Научная значимость работы состоит в обосновании региональной казахской литературы как неотъемлемой части целостного национального фольклора и классической литературы, а практическая – в предоставлении материала для преподавания вузовских курсов по региональной литературе и систематизации наследственных текстов. Исследование опирается на культурно-исторический, историко-сравнительный и описательный методы; источниками послужили репертуар акынов-жырау региона и опубликованные по теме научные труды. В результате выделены три основных объективных фактора, способствовавших сохранению и развитию казахского фольклора и литературы в регионе: исторический пласт древней хорезмийской цивилизации, языковая и культурная близость тюркских народов региона, а также их родственные и дружеские связи. Ценность исследования заключается в доказательстве того, что наследие акынов-жырау региона сформировалось на основе традиции преемственности, а сами носители одновременно выступали исполнителями, распространителями и творческими продолжателями этого наследия. Практическое значение выводов состоит в определении конкретных ориентиров для сбора, публикации и введения регионального литературного наследия в учебный процесс.

Ключевые слова: казахи Каракалпакского региона, акыны-жырау, фольклор, традиция преемственности, национальная идентичность, эпос, историческая основа

Авторлар туралы мәліметтер:

Тортқұлбаева Т. – PhD, доцент, Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты, Нөкіс қ., Қарақалпақстан Республикасы. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7647-817X>

Information about author:

Tortkulbayeva T. – PhD, Associate Professor, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, Nukus, Republic of Karakalpakstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7647-817X>

Сведения авторе:

Торткульбаева Т. – PhD, доцент, Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза, г. Нукус, Республика Каракалпакстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7647-817X>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

GTAR 83.16.45

Ilmiy maqala

S.J. Shinnazarova*Ўјинияз атиндағи NMPI, Нокис қаласи,**Қарақалпақстан Республикасы**(E-mail: saodat75@mail.ru)***Қарақалпақ тилинде «awız» компонентли соматикалық
фразеологизмлердин семантикалық bildiriliwi**

Анлатпа. Мақаллада қарақалпақ тилиндеги «awız» компонентли соматикалық фразеологизмлердин семантикалық bildiriliwi izertlenedi. Awız somatizmi qatnasqan фразеологиялық birliklerdin tildegi qollanılıw ózgeshelikleri, obrazlılıq, ekspressivlik hám semantikalıq mánileri misallar tiykarında talqılanadı. Қарақалпақ тилиндеги «awız» компонентли фразеологизмлер qazaq hám ózbek tillerindegi sáykes birlikler menen salıstırılıp, olardıń ulıwma túrkiylik belgileri hám milliy-semantikalıq ózgeshelikleri anıqlanadı. Sonıń menen birge, kórkem shıǵarmalarda ushırasatuǵın фразеологизмлерdin konteksttegi mánileri ashıp beriledi. Izertlew nátiyesinde «awız» компонентли фразеологизмлерdin sóylew háreketi, awızbirshilik, tájiriylilik, quwanış, qawenderlik hám basqa da adamǵa tán háreket-halatlardı bildiriwde ónimli qollanılatusını kórsetiledi. Túrkiy tillerdegi bunday фразеологизмлер arasında polisemiyalıq, sinonimlik, antonimlik hám variantlasıw qubılıslarınıń bar ekenligi anıqlanadı.

Таянış sóзler: фразеологизм, somatizm, awız компоненти, semantika, qaraqalpaq tili, qazaq tili, ózbek tili, túrkiy tiller, variantlılıq

DOI: <https://doi.org/10.71078/se3a8d59>

Tústi: 11.09.2026; Maquldandy: 11.10.2026; Onlain qoljetimdi: 16.10.2026.

Kirisiw

Túrkiy tilleriniń qaysı birin alıp qarasaq ta frozeologizmlerge oǵada bay. Onı grammatikalıq, semantikalıq birigiwshiligi, leksikalıq, kontekst quramına qaray da toparlastırıw múmkin. Фразеологизмлер – hár qanday tildin eń hasıl,biybaha baylıǵı. Olardıń quramında xalıqtıń salt- dástúri, mádeniyatı, milliy sana-sezimi, bay tillik tariyxıy nusqaları menen birge inanım, isenimleri, bolmısı sáwlelenip, hár tárepleme izertlewdi talap etedi. Sebebi, фразеологизмлер тек sózdin tásirililigin arttırıp ǵana qoymastan, barqulla tayar túrinde qollanılatusın, millet mentallıǵınıń baslı kórsetkishi bola alatıǵın, ásirler boyı xalıq sanasında qalıplesken, oy- pikirди tásirsheń, ekspressivlik boyawlar arqalı dál jetkerip beriwdin quralı sıpatında qollanıladı.

Tildegi фразеологизмлер óziniń súwretlewshilik, obrazlılıq, tásirliklik, ekspressivli-emoциялық, kórkemlik belgileri menen tildin basqa da birliklerinen pútkilley ózgeshelikke iye. Usı sıyaqlı kórkemligi basım, hár túrli turaqlı dizbekler xalıqtıń tariyxın, millettin bolmısın, mádeniy qunlılıǵın, salt-dástúri menen úrp-ádetin áwladtan- áwladqa ásirler boyı jetkerip keledi. Ádette, til biliminde фразеологизмлерди semantikalıq birigiwshiligi, sóz shaqaplarına qatnası, stillik qollanılıwı hám basqa da táreplerine qaray bir neshe toparlarǵa bólip qarastırıladı. Фразеологизмлерdin qaysı birin alıp qarasaq ta, xalıqtıń imkaniyat kún-kórisi, kózqarasları, dúnyatanımı menen tıǵız baylanısta ekenligin kóriwge boladı. Фразеологизмлер adam balasınıń sana-seziminin qalıplesiwi menen tolıǵıp, jetilisip, tilde sinalıp, paydalanılıp kiyatırǵanlıǵı, ásirese, hár bir zattı, uǵımdı ańlap jetiwi, túsiniwi menen tikkeley baylanıslı. Sonlıqtan da, «Фразеологиялық sóz dizbekleriniń kópshilik toparı adamzat turmısında belgili

bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eń jaqın zatlar menen qubılıslar dógeresinde payda bolǵan» (Aynazarova, 2005).

Maqalanıń maqseti – qaraqalpaq tilindegi «awız» komponentli somatikalıq frazeologizmlerdiń semantikalıq bildiriliwin, olardıń konteksttegi qollanıw ózgesheliklerin hám qazaq, ózbek tillerindegi sáykes birlikler menen ulıwmalıq-ayırmashılıqların anıqlaw.

Izertlew metodologiyası

Izertlewde sıpatlamalıq, semantikalıq, salıstırmalı hám kontekstlik talqılaw usılları qollanıldı. Qaraqalpaq tilindegi «awız» komponentli frazeologizmler Q. Paxratdinov hám Q. Bekniyazovtıń frazeologiyalıq sózligi, sonday-aq qaraqalpaq tili frazeologiyasına tiyisli miynetler tiykarında qarastırıldı. Qazaq hám ózbek tillerindegi sáykes birlikler salıstırılıp, olardıń mánilik jaqınlıǵı, variantlılıǵı hám milliy-semantikalıq ózgeshelikleri belgilenedi. Kórkem shıǵarmalardan alınǵan mısallar arqalı frazeologizmlerdiń konteksttegi mánisi ashıp berildi.

Temanıń izertleniw dárejesi

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiya, onıń leksika-semantikalıq qásiyetleri hám frazeologiyalıq sózlikler bir qatar ilimpazlardıń miynetlerinde qarastırılǵan. E. Berdimurat ulınıń leksikologiyaǵa arnalǵan miynetinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń til sisteması menen baylanısı sóz etiledi. Q. Paxratdinov hám Q. Bekniyazovtıń frazeologiyalıq sózliginde «awız» komponentli birlikler keń kórsetilgen. J. Eshbaev hám B. Yusupovanıń miynetleri de qaraqalpaq frazeologiyasınıń teoriyalıq hám sózliklik bazasın tolıqtıradı. Ózbek tilindegi sáykes birlikler Sh. Raxmatullaev miyneti menen salıstırılıp qarastırıladı.

Nátiyjeler hám talqılawlar

Awız dominantlı somatizmi menen keletuǵın frazeologizmler qaraqalpaq tilinde oǵada ónimli. Atap aytqanda, Q. Paxratdinov hám Q. Bekniyazovlardıń avtorlıǵındaǵı frazeologiyalıq sózlikte (Djumamuratov, 1985) 200 den aslamı berilgen. Olardan ayırımları til somatizmi menen teńdey variantta qollanıladı. Awız (tili) barmadı – aytıwǵa batılı bolmadı, aytıwǵa qorıqtı, awız (til) biriktirdi – birlesti, wádelesti, kelisip aldı, awızǵa almadı (tilge) almadı – sóz etpedi, aytpadı, tilge almadı, awız (tili) bardı – qorıqpay ayttı, tartınbadı, awız (tili) bir – wádelesti, kelisip aldı, tili bir hám taǵı basqa túrinde mání ańlatadı. Al, I. Keńesbaev qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózligi miynetinde qaraqalpaq tilinde ushıraspaytuǵın, tek qazaq xalqına tán bolǵan awız somatizmi menen qatnaslı bir qatar frazeologizmlerdi atap ótedi. Awız appaq boldı – úlesinen bos qaldı, sıbaǵadan ayırıldı, awız jarımaǵan – hesh nársege jarımaǵan, awız kún shıǵısqa qarap qaldı – más boldı, awız menen qus quyırǵın tislegen – birinshi mánisi júyrik, ushqır bolıp, bul qazaq tilinde kóbinese jılqınıń asa shaqqanlıǵına, júyrikligine aytılsa, al ekinshi mánisi boyınsha adamǵa qatnaslı oǵada sheshen, bilgish hám sózge júyrik adamǵa baylanıslı dep kórsetiledi. Awızınan máyegi (uwızı) shıqqan – jas óspirim, ján-jaqlama jetik adam, awızın jiyde jegendey qıldı – aldap ketti hám awızın qanatıw mánislerin bildiredi. Qaraqalpaq tilinde birewge aytqan pikiri ya jańalıǵına, jaqsı niyetine tilekles bolǵan jaǵdayda onı qollap – quwatlaw maqsetinde awızına may somatikalıq frazeologizmi qollansa, al qazaq tilinde bolsa, awızına may, astıńa tay variantları qollanıladı. Awızında aq tisi joq – bul qazaq tilinde ǵarrı malǵa qatnaslı aytılsa, qaraqalpaq tilinde awızında bir tisi joq, yaǵnıy joq-juqa, kambaǵal hám qartayǵan adamlarǵa, geyde jaǵdayı kelmese de orınsız shirenetuǵın adamǵa baylanıslı aytıladı.

Qaraqalpaq tilinde awız komponentli frazeologizmlerdiń semantikalıq bildiriliwi oǵada keń. Mısalı: Geyde kútá shırtıldaq, tuyıq, geyde qabaǵı jabılıp, uzaq kúнге bir awız sóz sóylemeydi. Bosqaǵadan atlawı menen dús tómeninen qulaǵanınan qızı Svetlanaǵa bir awız xabarlaspay, sulıq bolıp jatırǵan Perixan birden tilge kelip, mırsıdı, Ooo Alla, sen nege meni onıń menen gezlestirdiń?...

Basqa tilge kelmew – sóylemew mánisin, bir awız sóz sóylemewm – hesh qanday sóz aytpaw, bir awız xabarlas paw – bir sóz de sóylep amanlas paw mánisin, tilge keliw bolsa – sóylew mánilerin ańlatıp, adamnıń sóylew halatı menen baylanıslı háreketleri ańlatıladi.

Onısız da awız ala biyler xangá birinshi jarańgandı máp bilip, buyırıqtı basqasınan burın orınlawğa asıgatuǵın ádeti bazbayaǵı bar (Esemurat, 1994). Bunda, awız ala – awızbirshiliksiz degen mániste.

Mısallar, Degen menen, jaslardı sıraw májilisine shekem awız bir sıyaqlı bolıp júrgen biylerdiń Maman saylaǵannan keyin toyǵa qaramay ketkenine hayran (Pirniyazova, 2020). Bunda, awız bir – awızbirshilikli, tatıw degen mánisinde kelgen.

Awızınıń kúygenin jasırıp, kisiniń awız kúygenin gáp qılǵansha, ózińdi oyla. Erteńgi táǵdiriń ne bolatuǵınlıǵına kóz jiber, Aydos (Esemurat, 1994). Bileseń be, arqa súyegen xiywa xannıń tas diywal emes, máyektiń qabırshaǵı. Awız ala xalıq hesh kim menen dos bola almaydı (Keńesbaev, 1977). Awız alalıqtı bilmesin degen oy menen olar Orazan batırdıń ólimin esittirmedi. Awızınan sarısı ketpegen palapan túsınbeyseń. «Awızımızǵa as salatuǵın bolǵanınnan aylanayın» dep súydi, kúldi. Awızınıń sarısı ketpegen palapanlar, túr-túsıńızden bir gezde orıslardı kápir deytuǵın Aydos, Nildiń suwında aynıdıń ba deytuǵınıńızdı sezip turman (Keńesbaev, 1977). Mısallardaǵı awız kúyiw – pant jew, awızınan sarısı ketpegen palapan mısasında qus dene múshesi qatnasıp, yaǵnıy tájiriyebesizlik názerde tutılıp tur. Awızǵa as salıw mısasında perzentlerdiń ata-anaǵa qáwenderlik, ǵamqorlıq etiwi mánisi túsınıledi.

Ózbek tilinde de awız dominantlı frazeologizmler oǵada kóplep ushırasadı. Ásirese olardan kópshilik túrkiy tillerde birdey formada, derlik birdey mánide qollanılatuǵınları, ortaƵ frazeologizmler de bar. Mısalı, awız qulaǵında-quwanışlı, awızına qolı jetti-qatarǵa qosıldı, adam boldı, awızına taqan (sók) salǵanday – sóylemeydi, úndemeydi, awızın ashpadı – sóylemedi, indemedi, awızına may – aytqanıń kelsin, degeniń bolsın hám t.b.

Sh. Raxmatullaev ózbek tili frazeologizmleri quramında túrkiy tillerine ortaƵ bolǵan bir qatar frazeologizmlerdi keltirip, olardıń ayırımlarınıń ózbek tilindegi kóp mánililigine de itibar qaratadı. Awızına sók salıw frazeologizminiń awızına taqan salıw, mum tislew, qatıq uytıw, sonday-aq sinonimleri retinde lám-mim demew, demin shıǵarmaw, awızın ash paw, yaǵnıy sóylemey, indemey otırıw sıyaqlı mánileriniń bir-birine jaqın ekenligin kórsetedi (Djumamuratov, 1985).

Juwmaq

Juwmaqlap aytqanda, túrkiy tillerine ortaƵ bolǵan frazeologizmler olardıń oǵada basım toparın quraydı. Olardıń arasındaqı polisemiya, omonimiya, sinonimiya, antonimiya, variantlasıw sıyaqlı máseleler úyreniliwin kútip turǵan mashqalalardan biri.

Talqılawlar «awız» komponentli frazeologizmlerdiń sóylew háreketin, awızbirshilikti, adamnıń tájiriybesin, quwanışın, qáwenderlik hám basqa da halatların bildiriwde ónimli ekenin kórsetedi. Qaraqalpaq, qazaq hám ózbek tillerindegi sáykes birliklerdi salıstırıw olardıń ulıwma túrkiylik negizin saqlawı menen birge, hár bir tilde ózine tán semantikalıq hám variantlıq belgilerdiń bar ekenin ańlatadı.

Ádebiyatlar

Aynazarova, G. (2005). *Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler*. Berdaq atındaǵı QMU baspaxanası.

Djumamuratov, T. (1985). *Russko-qaraqalpaqskiy frazeologicheskiy slovar dlya shkolkov*. Qaraqalpaqstan.

Berdimurat ulı. (1994). *Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya*. Bilim.

Eshbaev, J. (1985). *Qaraqalpaq tiliniń qısqaasha frazeologiyalıq sózligi*.

- Keńesbaev, I. (1977). *Qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózdigi*. Ǵılm.
- Nawruzbaeva, S. T. (1972). *Frazeologicheskie edinitsy v qaraqalpaqsko-russkom slovare*. Fan.
- Paxratdinov, Q., & Bekniyazov, Q. (2018). *Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi*. Qaraqalpaqstan.
- Pirniyazova, A. K. (2020). *Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatlardı*. Qaraqalpaqstan.
- Raxmatullaev, Sh. (1978). *Ózbek tilining izohli frazeologik lug'ati*. O'qituvchi.
- Yusupova, B. (2014). *Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası*. Tafakkur qanoti.
- Yusupova, B. T. (2020). *Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası hám onı izertlewdiń geypara máseleleri*. Tafakkur bo'stoni.

References

- Aynazarova, G. (2005). *Two-component coordinate phraseological units in the Karakalpak language*. Berdakh Karakalpak State University Press.
- Dzhumamuratov, T. (1985). *Russian–Karakalpak phraseological dictionary for schoolchildren*. Karakalpakstan.
- Esemurat Berdimurat Uly. (1994). *Modern Karakalpak language: Lexicology*. Bilim.
- Eshbaev, Zh. (1985). *A concise phraseological dictionary of the Karakalpak language*.
- Kenesbayev, I. (1977). *Phraseological dictionary of the Kazakh language*. Gylym.
- Nauruzbaeva, S. T. (1972). *Phraseological units in the Karakalpak–Russian dictionary*. Fan.
- Pakhratdinov, Q., & Bekniyazov, Q. (2018). *Dictionary of phraseological units of the Karakalpak language*. Karakalpakstan.
- Pirniyazova, A. K. (2020). *The phraseological system of the Karakalpak language and its stylistic possibilities*. Karakalpakstan.
- Rakhmatullaev, Sh. (1978). *Explanatory phraseological dictionary of the Uzbek language*. O'qituvchi.
- Yusupova, B. (2014). *Phraseology of the Karakalpak language*. Tafakkur Qanoti.
- Yusupova, B. T. (2020). *Phraseology of the Karakalpak language and some issues of its study*. Tafakkur Bo'stoni.

С.Ж. Шынназарова

Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты, Нөкіс қ.,
Қарақалпақстан Республикасы
(E-mail: saodat75@mail.ru)

Қарақалпақ тіліндегі *aıwız* компонентті соматикалық фразеологизмдердің семантикалық көрінісі

Аңдатпа. Мақалада қарақалпақ тіліндегі *aıwız* компонентті соматикалық фразеологизмдердің семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Олардың тілдік қолданысына, бейнелілігіне, экспрессивтілігіне және семантикалық құрылымына ерекше назар аударылады. Қарақалпақ тіліндегі *aıwız* компонентті фразеологиялық бірліктер қазақ және өзбек тілдеріндегі сәйкес бірліктермен салыстырылып, олардың жалпытүркілік белгілері мен ұлттық-семантикалық ерекшеліктері айқындалады. Сонымен қатар көркем шығармаларда кездесетін фразеологизмдердің контекстік мағыналары талданады. Зерттеу нәтижелері *aıwız* компонентті фразеологизмдердің сөйлеу әрекетін, бірлік пен келісімді, өмірлік тәжірибені, қуанышты, қамқорлықты,

сондай-ақ адамның әртүрлі іс-әрекеттері мен күй-қалпын білдіруде белсенді қолданылатынын көрсетеді. Түркі тілдеріндегі аталған фразеологиялық бірліктер жүйесінде көпмағыналылық, синонимия, антонимия және варианттылық құбылыстары анықталды.

Түйін сөздер: фразеологизм, соматизм, *awız* компоненті, семантика, қарақалпақ тілі, қазақ тілі, өзбек тілі, түркі тілдері, варианттылық

S.J. Shynnazarova

*Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz,
Nukus, Republic of Karakalpakstan
(E-mail: saodat75@mail.ru)*

Semantic Representation of Somatic Phraseological Units with the *Awız* Component in the Karakalpak Language

Abstract. The article examines the semantic features of somatic phraseological units containing the component *awız* in the Karakalpak language. Particular attention is paid to their linguistic usage, figurative meaning, expressiveness, and semantic structure. Phraseological units with the component *awız* in Karakalpak are compared with corresponding units in the Kazakh and Uzbek languages, which makes it possible to identify their common Turkic features as well as their national and semantic distinctions. The contextual meanings of phraseological units found in literary works are also analysed. The study shows that phraseological units containing the component *awız* are actively used to express speech activity, unity and agreement, experience, joy, care, and various human actions and states. The analysis also reveals such semantic phenomena as polysemy, synonymy, antonymy, and variation in the phraseological systems of Turkic languages.

Keywords: phraseological unit, somatism, *awız* component, semantics, Karakalpak language, Kazakh language, Uzbek language, Turkic languages, variation.

Автор туралы мәлімет:

Шынназарова Саодат Жубаткановна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты. Нөкіс қ., Қарақалпақстан Республикасы.

Information about the author:

Shynnazarova Saodat Jubatqanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, Nukus, Republic of Karakalpakstan.

Avtor haqqında maǵlıwmat:

Shynnazarova Saodat Jubatqanovna – filologiya ilimleriniń kandidatı, docent, Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan Respublikası.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ФТАР 16.01.09

Ғылыми мақала

Ғ.Б. Шойбекова*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті**Алматы, Қазақстан**(E-mail: shoybekova.g@qyzpu.edu.kz)***Жағда Бабалықұлының этнографиялық мұраларының тіл аясын кеңейтуге әсері**

Аңдатпа. Мақалада Жағда Бабалықұлының этнографиялық мұраларының тілмен байланысты қырлары сөз болады. Жағда Бабалықұлы қазақ халқының тәуелсіздігін алғаннан кейін тілінің дамуына, жұтылып бара жатқан дәстүрлерін жаңғырта отырып, сол арқылы тілдегі қазақы атаулардың қайта оралуына үлес қосқан ғалым екенін осы мақаладан көруге болады. Қазақтың сөздік қорында салт-санасымен, генімен бірге жасасып келе жатқан ұмытылуға болмайтын ұғымдарды қайта жаңғыртқандығын этнографиямен түсіндіргенін көрсетіледі. Сонымен қатар этнографиялық этюдтердің өзі фреймдермен, сценарийлермен берілгендігін интерпретациялануымен түсіндіруге болады.

Жағда Бабалықұлының негізгі идеяларын көрсетуде теориялық (анализ, синтез, жалпылау, жүйелеу, топтастыру, іріктеу) жүзеге асырылады.

Зерттеу нәтижесінде ғалымның жинаған этнографиялық мұраларын бірнеше семантикалық топтарға бөліп, соған сәйкес талдаулар жасалып, тұжырымдар қалыптасты. Осы жіктелген семантикалық топтарға қарап, этнографтың этнографиялық ізденісінің аясы кең болғандығын көруімізге болады. Бұл мақаланың практикалық мәні қазақ халқының өмірлік білімін тілдік тұрғыдан жоғалтамын көздеп, сөздік құрамға қосылған сөздерден сөздік жасауға болатындығымен, сонымен қатар халық дүниетанымымен тілді байланыстыру – халықтың мұғншалықты ақылдылығын көрсететімен ерекшеленеді.

Зерттеуге Қ.Бегмановтың “Этнографпен әңгіме” атты этнографпен сұқбаты, ондағы айтылған ойлары пайдаланылды.

Түйін сөздер: этнография, тұлғалар, халық дүниетанымы, сөздік құрам, түбір сөздер

DOI: <https://doi.org/10.71078/qqfda185>

Түсті: 11.09.2026; Мақұлданды: 11.10.2026; Онлайн қолжетімді: 16.10.2026.

Кіріспе

Біздің ғылымда тұлғатану ғылымы ХХ ғасыр соңында басым болған еді. Қазіргі зерттеулер тұлғатануға емес, қоғамдық, әлеуметтік стратегиялық мәселелерді шешуге бағытталуда. Себебі еліміз дамушы елдер қатарында болғандықтан, күнделікті мәселелерді зерттеп, шешу алдыңғы қатарға шығады. Дегенмен, әр қоғам мүшесі өз қызметтерін атқару керек. Сондай-ақ артымызға бір бұрылып қарап, тарихымызға үңіліп, қазақ тұлғаларын да таныстырып қою ғалымдар үшін міндет деп санаймыз.

Қазіргі қазақ тіл білімінде этнолингвистика ғылым тұрғысынан ұлттық мәдени құндылықтарды бейнелейтін тіл мен ұлт біртұтас деген қағиданы ұстанған. Сонымен қатар тілдік деректердің терең құрылымы кешенді сипатта зерттелуде. Жаңа кезеңдегі жалпы тіл білімінде тілдің танымдық тегіне ерекше мән беріліп зерттелуі тілдің,

ойлаудың байырғы формасы – адамға тән танымды зерттеу қажеттілігіне әкеледі. Адам баласына ғана тән тіл мен сөйлеуде өмір шындығы, сан ғасырлық таным-түсінігі өмірлік тәжірибе жинақталған. Адам өмірінде таным тарихының сабақтаса зерттелуімен бірге оның танымдық негіздерін зерттеумен айналысып жүрген ғалымдар, этнографтар да бар.

Зерттеу әдістемесі

Мақалада этнограф Жағда Бабалықұлының қазақ этнографиятану мәселелері төңірегінде айтылған ойларына шолу, және сараптамалық талдау әдісі қолданылды. Мақаланы жазу барысында этнографтың жазушы Қ. Бегмановпен өткізген сұқбаты негізінде жарық көрген «Этнографпен әңгіме» атты еңбегі пайдаланылды.

Мақаланы жазудағы этнографтың зерттеу еңбектеріне бойлап, этнографиялық публицистикасын, қаламгерлік шеберлігін, этнография тарапындағы сүбелі еңбектерін қарастыра келіп жүйелеу, саралау, салыстыру, контекстік талдау әдістері қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Шетелдік ғалымдардан Филипп Рилей “Language, Culture and Identity” атты еңбегінде тілді этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеу туралы көзқарасын, зерттеуін берген. Мәдениет пен тілдің бірегейлігін этнолингвистика мәселелері арқылы ашып беруге тырысады (Рилей, 2007).

Берт Питерс лингвомәдениеттанудағы қолданбалы этнолингвистика саласына қатысты зерттеуін жариялады. Лингвомәдениеттану мен этнолингвистика саласы мәдени құндылықтарының маңыздылығын қатар зерделейді. Мәдени категорияларды, метафораларды, схемаларды және модельдерді егжей-тегжейлі зерттеу белгілі бір тілдік қоғамдастықтарда ұстанатын мәдени құндылықтарды дәлірек түсінуге әкелетінін айтады (Питерс, 2016).

Этнолингвистиканы Н.И. Толстой (1995), В.А. Маслова (2004), Е.С. Ивукина (2022), Е.К. Гребенкина (2022) зерттеулері, сондай-ақ отандық зерттеушілер Ә.Қайдар, Е. Жанпейісов, Р. Шойбеков, Б. Қинаятұлы еңбектері этнолингвистиканың ғылыми-теориялық негіздерін жүйелейді.

Қазақ этнолингвистикасына азық болар этнографизмдерді жинақтаған Жағда Бабалықұлының жинаған материалдарын зерттеу мақаланың нысаны ретінде алынды.

Жағда Бабалықұлы – этнограф, тілдік мұраны этнос мәдениетімен тұтастыра қараған, ұлттық тілді ұлт нәрімен ұштастыра зерделеген қазақтың тұлғасы. Бір ғасырға жуық өмір сүрсе де, қазақтың ұлты үшін, тілі үшін әлі де айтары мен берері мол ғалым дүниеден өткенде қабырғасы қайыспаған қазақ қалмаған шығар. Көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар ғалымның өзімен бірге жер-анаға қаншама ұлттық ақпараттарды ала кеткенін, ғұламаның қазыналық кітабының соңғы беті жабылғанын түсінді. Бұрын қағаз бетіне өзі түсірсе, енді өзі туралы өзгелер жаза бастады. Жағда Бабалықұлы үшін жаңа кітаптың алғашқы беті қайта ашылғандай.

Ж.Бабалықұлының мұрасы бүгінгі күнге дейін зерттеу нысанына айналмаған, тың тақырыптардың бірі. Қасымхан Бегмановтың публицистикалық стильде жазылған «Этнографпен әңгіме» атты еңбегін ғана атауға болады. Ал этнографтың айтқандары мен жазып қалдырған мұрасын ғылыми тұрғыда дәйектеп, негіздеу қазақ ғылымының алдында тұрған мәселелер деуге болады.

Талқылаулар мен нәтижелер

Жағда Бабалықұлы көкірегі ояу, көңілі сергек, халқымыздың арғы-бергі тарихына жетік, ұлттық құндылықтарымызға қай уақытта да жанашыр, көрген, білген, түйгендері аса мол, шежірелі, қазыналы қарттарымыздың бірі еді. Кезінде тіпті

Қытай Халық Республикасындағы Шыңжаң автономиялы республикасына қарасты Іле қазақ автономиялы облысын басқарған. Сол уақытта қазақ, ұйғыр, қытайдың талай ірі тұлғаларымен үзеңгілес, иықтас, тағдырлас күндерді бастан кешірген адам. Этнограф 1961 жылы тарихи отанына оралды. Қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүр, этнографиясына қатысты Жағда Бабалықұлының жасаған қызметі көп. Оның қаламынан туған “Қырандар”, “Саят”, “Мал ауруларының сырлары”, “Қамшыгерлік” атты этнографиялық кітаптары осы сөзіміздің дәлелі болса керек. Өмірінің соңғы жылдарында ел тарихына қатысты өз қолында сақталып келген кейбір жәдігерлік мұраларды “Ел-шежіре” қоғамдық қорына табыстаған.

Нәтижелер мен талқылаулар

Бұл зерттеуіміздің негізгі мақсаты Ж. Бабалықұлының мұраларындағы этнолингвистика мәселелерін ғылыми тұрғыдан саралау болса, осы мақсатқа сай қазақ этнограф-ғалымдары туралы толыққанды мәлімет жинау қажет, сонымен қатар этнограф Ж.Бабалықұлының қазақ ғылымындағы орнын анықтау да күрделі мәселе болмақ, ғалым мұраларындағы этнографиялық атауларды лингвистикалық тұрғыдан жүйелеу, жіктеу, сипаттау, жаңа атаулар мен мақал-мәтелдерді, сөз оралымдарын қазақ лингвистикасының қорына қосу қазақ лингвистикасы үшін, үлкен, тындырымды іс болмақ.

Халық тілінің байлығымен терең сусындаған, көзі тірісінде “халық академигі” деген атақ алған шын мәніндегі ұлт патриоты, этнограф-ғалым Жағда Бабалықұлының артында қалған мол мұрасын зерттеу қажет. Көкірегі ояу, көңілі сергек, халқымыздың арғы-бергі тарихына жетік, ұлттық құндылықтарымызға қай уақытта да жанашыр, көрген, білген, түйгендері аса мол, шежірелі, қазыналы қарттарымыздың бірі болған, 94 жасында дүниеден өткен ол осынау ұзақ ғұмырында Қытай мен Кеңестер одағы сияқты екі ұлы державаның ең арпалысты, аласапыранды кезеңдерінің бәрінің тірі куәсі болған, жоқ жәй ғана куәсі емес, сол ірі оқиғалардың бел ортасында белсенді қызметтер атқарған, басқасын былай қойғанда, кезінде тіпті Қытай Халық Республикасындағы Шыңжаң автономиялы республикасына қарасты Іле қазақ автономиялы облысын басқарған. Сол уақытта қазақ, ұйғыр, қытайдың талай ірі тұлғаларымен үзеңгілес, иықтас, тағдырлас күндерді бастан кешірген адам.

Жағда Бабалықұлының ең көп еңбек сіңірген саласы этнография, оның бір қыры этнолингвистикаға арналады. Ұлт тілінің шын жанашыры ретінде баспасөз беттерінде мемлекеттік тіл мәселесін көтерумен бірге ұлтымыздың тіл байлығын ерінбей-жалықпай жинаған ұлт тілінің жоқшысы еді.

Қыздар университетіне келіп, студенттермен кездесуінде айтқан сөздерін келтіре кеткенді жөн санап отырмыз: “Бізде тіл үшін қайғырып, ойланып жүрген ешкім жоқ. Әлемдегі халықтың барлығы өз тілі үшін қайғырады, ойлайды, жинайды, жинақтайды. Оның себебі біреу-ақ. Тілі жоғалса, өзі де жоғалады. Тілі жоғалса, тілі, ділі, діні, ұлттық рухы бәрі жойылатынын біледі олар. Сондықтан да әлем халқы тілді жоғалтпай, ұлттың өзін сақтап қалу үшін қам жейді, сол жолда күреседі. Мысалы, еврейлер 2000 жыл жоғалып кеткен тілін қайтадан жандандырып, соның арқасында өзінің ұлттық тіліне ие болды. Біз бар тілімізді сақтап қалуға әлі көңіл аудармай жатырмыз. Бар тілімізді қалай болса, солай шашып жүрміз. Оның үстіне орыстың, ағылшынның тілін қосып, “үш тұғырлы тіл” деп нақ бір ұжмаққа кетіп бара жатқан пайғамбардың сөзіндей сөйлейміз. Әрбірден соң, бұл бос сөз. Әлемдегі ең сан жағынан көп халық – қытайлар. Қолымдағы дерекке сүйенсем, қытайлар тілдік қорды 2 мың 300 жылдан бері жинапты. Содан бері 500 мың түбір сөзге табан тіреген. Бұл 1968 жылы Тайвань аралынан берілген мәлімет. Одан кейінгі дерек менде жоқ. Сол 500 мың түбір сөздің 50 мыңы – әріп. Қарасаңыз, 500 мың түбір сөз жинаған Қытай бүкіл әлемге шекесінен қарайды. Ал, біздің жағдайымыз

мүлдем басқа. Біз 300 жылдан бері құлдық көрген халықпыз. Бірақ 300 жыл ішінде өз тіліміз үшін қайғырып, қасірет шеккен халық емеспіз. Шамамыз келген жоқ... Қазақ тілі осы күнге дейін өз есін жиған жоқ. Жия алмай отыр” (Бабалықұлы, 1995).

Этнографтың пікірінше, Қытай 2300 жылдың ішінде 500 мың түбір сөз жинаса, одан ілгерінді-кейінді ағылшындар 240 мың ғана түбір сөз жинапты. Ал Балтық жағалауындағы литвандар өткен ғасырдың екінші жылынан осы ғасырдың екінші жылында, яғни, 100 жыл ішінде 4 жарым миллион түбір және тіркес сөз тіркеген. Ал қазақ бүгінгі күнге дейін осыншама іздестіру қоры бар деп қорытынды шығаруға жеткен жоқ. Қазақ 1937 жылдан бері жинап келеді. «Біз тіл қорын қайдан жинап отырмыз? Неге екені түсініксіз, біз әдебиеттен жинаудамыз. Шындығында, әдебиеттен тіл қоры жиналмайды. Мұны осы күнге дейін ғалымдар зерттемеген. Бізде қазақ тілін ең көп қолданған Мұхтар Әуезов болса, оның тілдік қоры 20 мыңға жетіңкіремейді. Одан басқа жазушылардың тілдік қоры 10-15 мыңның айналасында. Тіпті, 1,2 мың тілдік қормен де әңгіме жазып жүргендер бар. Демек, әдебиеттен, газет-журналдан, біреудің еңбегінен тілді жинап қалуға мүмкіндік жоқ. Осыны ғалымдар мойындау керек. Алу керек, бірақ оның жолы басқа. Бұны тек ауыздан жинау қажет. Жаңағы айтқан қытайдың, ағылшынның, литваның саны белгілі. Бұлар отырықшы мемлекет. Олар отырықшы мәдениеттің тілін жинап келді. Осы жерде “Қазақта қанша тілдік қор бар?” деген сұрақ туады. Ешкім де мұны санаған жоқ. Бірақ менің мөлшерім бар. Қазақ көшпелі мәдениет пен отырықшы мәдениеттің тілін қатар ұстап, ХХІ ғасырға кіріп тұрған халық. Бізде көшпелі мәдениеттің тілі ұшан-теңіз. Өзімізді литвандармен салыстырсақ, біз екі есе көппіз. Олар отырықшы мәдениеттің тілінен 4 жарым миллион сөз тіркеген екен, біз де соншалықты тіркей аламыз. Сонда біздің көшпелі мәдениеттің тілі қанша? Басы – ашық, ол да – 5 миллион. Мұны тіл ғалымдарына айтып та көрдім, айтысып та көрдім. Тіл ғалымы Әбдуәли Қайдармен сөйлескенімде, “Бұл көп емес пе?” деді. “Ал, сіз қанша түбір сөз бар деп жүрсіз?” деп кері сұрақ қойғанымда, “500 мың бар шығар” деді. Ол да аз емес, бірақ өзім 1 миллион түбір сөз бар деймін. Өйткені, көшпелі мен отырықшы мәдениеттің тілін қосқанда осыны береді. Сонда, 10 миллион сөздік қоры бар болса, оның 1 миллионы түбір сөз. Ал осы түбір сөзді қайдан жинау керек? Тілді жетік білетін мамандардың бар уақытында тілді ауыздан жинайтын шара керек. Мемлекет бұған көңіл аудара отырып, Қазақ тілі академиясын құруы тиіс» (Бабалықұлы, 1995). Бұл этнографтың өте құнды саналатын пікірі деуге болады. Осы пікірі бізге де көп ой салуы тиіс.

1990 жылы алғашқы декларация қабылданды. Сонда біз “Азат-Азаматтық” қозғалысының көмегімен көшеге шықтық. Не үшін шықтық дейсің ғой. Өйткені, декларацияда “Қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ресми тіл” делінген. Демек, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде қоймаға қойып қой да, “ресми тіл – орыс тілімен жүріп-тұрасың” дегені ме? Біле білсек, бұл – қазақ тілін жоғалтудың ең алғашқы қадамы. Қазақ тілі осы күнге дейін өз есін жиған жоқ. Жия алмай отыр. Алғашқы мемлекет құрылып, дүр етіп қазақ мектебі ашылғанда жұрттың бәрі баласын қазақ мектебіне берді. Бірақ кейін ресми тіл – орыс тілі болған соң, көшедегі картопты да орыс тілінде сатып алдық. Міне, осындай құлдыққа түскеннен кейін, халық: “Қазақ тілі іске жарамайды, келешекте баламыз далада қалады” деп баласын ылғи орыс мектебіне берді. Қазақ тілін жоғалтудың тағы бір қадамы осы. “Үш тұғырлы тілді” таптық. Қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі. Үш тұғырлы тіл де сенің тіліңді байытпайды, керісінше жоғалтады. Осы күні ішіп-жейтін немесе тұрмысқа қажетті заттарды орысша және ағылшынша атайды, кейбірінде қазақша бар, бірінде мүлде жоқ. Демек, сенің тілің жоғалуға бет алды. Мұны халық емес, мемлекет істеп отыр. Бұл мемлекеттің мойнындағы қарыз. Не істеу керек? Егер мемлекет қазақ тілі керек десе, оны қорғаймын десе, ұлтты жоғалтпаймын десе, онда орыс тілін – ресми тіл дәрежесінен алып тастау керек. Ресейде ондай қосымша тіл жоқ, Украинада, Өзбекстанда, Қырғызстанда, Әзірбайжанда жоқ. Біз қайдан таптық? Бұл деген құлдық,

әрбірден кейін намыссыздық емес пе?” (Бабалықұлы, 1995).

Бүгінде жаңа Конституциямыз қабылданып, бұл мәселе шешілді. Ұлттық тіліміз мемлекеттік мәртебесінде толыққанды орныққан тіл деп айта аламыз.

“Басқа ел ұлтын сақтап, қорғау үшін қан төгіп жатыр. Ал біз қолымыздағы бар нәрсені далаға лақтырып, халқымызды өз қолымызбен құлдыққа итермелеп жатырмыз. Екінші бір мәселе бар. Өзім тіл маманымын. Талай жылдан бері тіл үшін жанымды беріп келе жатқан адаммын. Кезінде Қытайда жұмыс істедім, атамекенге келгенде де редакцияда қызмет атқардым. Тіл тұрғысында біршама білемін. Қытай 2300 жылдың ішінде 500 мың түбір сөз жинаса, одан ілгерінді-кейінді ағылшындар 240 мың ғана түбір сөз жинапты. Ал Балтық жағалауындағы литвалдар өткен ғасырдың екінші жылынан осы ғасырдың екінші жылында, яғни, 100 жыл ішінде 4 жарым миллион түбір және тіркес сөз тіркеген. Қазақ ше? Қазақ әлі күнге мұншама болды, осыншама іздестіру қоры бар деп қорытынды шығаруға жеткен жоқ. Қазақ 1937 жылдан бері жинап келеді. Біз тіл қорын қайдан жинап отырмыз? Неге екені түсініксіз, біз әдебиеттен жинаудамыз. Шындығында, әдебиеттен тіл қоры жиналмайды. Мұны осы күнге дейін ғалымдар зерттемеген. Бізде қазақ тілін ең көп қолданған Мұхтар Әуезов болса, оның тілдік қоры 20 мыңға жетіңкіремейді. Одан басқа жазушылардың тілдік қоры 10-15 мыңның айналасында. Тіпті, 1,2 мың тілдік қормен де әңгіме жазып жүргендер бар. Демек, әдебиеттен, газет-журналдан, біреудің еңбегінен тілді жинап қалуға мүмкіндік жоқ. Осыны ғалымдар мойындау керек. Алу керек, бірақ оның жолы басқа. Бұны тек ауыздан жинау қажет”.

Жағда Бабалықұлының тіл материалдарын жинауға деген өзіндік тәсілін неге бізге қолданбасқа деген ой туады. Әсіресе, жоғары оқу орындарында филология факультетінің қазақ тілі мен әдебиеті мамандары студенттерінің тілтанымдық, диалектологиялық практикаларында болашақ тіл мамандарына осы секілді жаңа бағытта жұмыс істетуді қолға алу керек. Яғни әр студент тігіншілер тілінің сөздік қорын, шахтерлердің сөздік қорын, тері, жүн-жұрқаларды іске асырушылармен айналысушылардың, саятшылардың, егіншілердің, бағбанның, балықшының, мақта шаруашылығымен айналысушылардың, құрылысшылардың, шетелдегі қазақ тілін зерттеуші мамандармен байланыс жасап, олардың тілдік қорын жинақтауды қолға алу керек. Егер де бұл ойымызды тез арада, жақын күндерде жүзеге асырмасақ, жартылай орысша ойлайтын, жартылай орыс тілді ұрпақтан өз керегімізді ала алмай қалуымыз әбден мүмкін. Әлі де көненің көзі қариялар бар кезде біраз іс атқарып алуға болады.

Мысалы, жаугершілік заманда соғыс құралдары өте көп пайдаланылған. Қазір ол тілдік бірліктер тек тарихи шығармаларда ғана қолданылмаса, қазір қолданыстан шығып қалған. Сойыл, шоқпар, садақ, жебе, қандауыз, қақпан, сүңгі, сере, зақпы, қайтыпкел, абақ, дара, тұзақ, шаппа, аран, ор т.б. тілдік бірліктер қазіргі тілімізде мағынасы кеңейіп, екінші мәнде жұмсалмаса, алғашқы мағыналары негізінде белсенді актив тілдік бірліктер деуге келмейді. Аузы арандай, серейіп қалу деген тіркестерде ғана жұмсалатын тірек сөздердің өз кезеңінде толыққанды қажетті өтейтін тілдік бірлік болғанын байқаймыз. Бізге қазіргі тілімізде қолданылмайтын дара, зақпы, абақ секілді сөздердің қазақ тілінің сөздік құрамында болғандығын да этнографтың жазбаларынан біліп отырмыз.

Біздің қазақ ғалымдары 1937 жылдан бері ілгері-кейінді қағазға түскен сөзді тіркеп келеді. Ел аузынан жинаған кездері де болған. Өткен дәуірде қағазға түскенді түгел тіркей алмағаны анық. Десек те Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының қолында қырық-елу томдық түсіндірме сөздік бере алатын сөз қоры жатыр. Біздің мөлшерімізше қолымыздағы сөз қоры жалпы қазақ тілі сөз қорының жиырма-отыз пайызын әрең-әрең құрайды. Тілдік қорымыздың жетпіс-сексен пайызы ел аузынан жинаудың үлесінде қалып, әлі жиналмай жатыр. Қазақ тілін терең білетін адамдар қатары күн санап сиреп бара жатқанын еске алсақ, ХХІ ғасырда аз санды ұлттар тіліне, соның ішінде қазақ тіліне ерекше қауіп-қатер төніп тұрғанын ескерсек, қазақ тіліне деген

мемлекеттік жауапкершілікті өтемесе болмайтын парыз ретінде қарайтын уақыт келді. Тіл тағдырына байланысты ең басты жұмыстың бірі сөзді ел аузынан жинау ғой. Сөзді ел аузынан жинау ең күрделі, аса ауыр жұмыс. Оның үстіне сөзді ел аузынан жинауға мол қаржы керек болады. – Ол үшін не істеуіміз керек? Нақты талдап, таратыпайтып берсеңіз... – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы қазақ тіл білімі институтын керегінше кеңейтіп құрып, сөзді ел аузынан жинауды соларға баса жүктеп, оларды қажетіне орай қаржыландыру керек. Егер мемлекет оларды қаржыландырмаса, олар сөзді ел аузынан жинай алмайды. Моңғолиядағы қазақтардан басқа жердегі қазақ ауылдарында ассимиляциялық үрдіс әлі күнге тоқтаусыз жүріп жатыр. Қытайдағы қазақтар енді алдағы жиырма-отыз жылда тілінен мүлде айырылады. Егер сырттағы қазақ ұлтын тездетіп көшіріп алмасақ, қазақ тілі сөз қорын ел аузынан жинап қалмасақ, қазақ мемлекеті тәуелсіздігіне үлкен қауіп төнеді. Сондықтан қазақ көші-қон тағдыры мен қазақ тілі тағдырына, қазақ мемлекеті ерекше көңіл аудару керек. Тілімізді, ділімізді, дінімізді, ұлттық рухымызды, салт-санамызды, ән-күй өнерімізді, жалпыұлттық болмысымызды аздырмау үшін Салт-саналық (этнопедагогикалық – автор) оқулықтарды шығару кезек күттірмес мәселе. Осы тілге қатысты өзім оқыған бірнеше деректің бетін саған бүгін ашсам деп отырмын. – Ол қандай деректер аға? – Атақты ағылшындық Шекспирдің сөздік қоры он бес мың сөзден тұрады екен. Байрон мен Маяковскийдің де сөздік қоры осы шамада. Ал Пушкин болса өз шығармаларында жиырма бір мың жүз тоқсан жеті сөз қолданыпты. Әлішер Науаи бұлардан да асып түскен көрінеді. Оның сөздік қоры жиырма алты мыңды құраған екен. Лениннің қоры отыз бір мыңмен шектеліпті. Ал біздің Мұқаң ше, Мұхтар Әуезов «Абай жолы» эпопеясында он алты мың тоғыз жүз сексен үш сөз қолданыпты деседі. Ал сөздік құрастырған Дальдың елу үш жыл бойына жинаған сөзі екі жүз мыңды құрайды екен. Бұл енді өте құнды еңбек қой. Он жеті томнан тұратын қазіргі академиялық әдеби тіл сөздігінде жүз жиырма бір мың төрт жүз сексен сегіз сөз бар екен. Ал, өндіріс, ғылым, мәдениет, тұрмыс тіршілігіне қатысты сөздерде қисап жоқ дейді біздің ғалымдар. 1953 жылы қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасауға кіріскенде Ғылым академиясының қорында жүз сексен мыңға жуық сөз болған екен дейді. Ал 1972 жылы оларды қайта тіркегенде сөз қоры көбейіп, екі миллион бес жүз елу мыңға дейін жеткен. «Ақ» сөзі жүз отыз түрлі мағынаға ие – Қалай, қайдан, қайтіп көбейтіпті, жаңсақтық жоқ па екен мұнда? – Мұның осынша сатыланып көбеюі қазақтың бір сөзінің бірнеше мағынаға ие екендігінде жатыр. Мысалы қазақтың «ақ» деген сөзі – жүз отыз түрлі мағынаға ие екен. Ұлты неміс, қазақстандық жазушы Герольд Бельгерді Орталық Комитетке Мищенко деген біреу шақыртыпты. Ол енді 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының ізі суымай, әлі басылмай тұрған кезі болса керек. Сол кісі айтыпты Бельгерге «қазақ тілінің қоры екі жүз сөзден тұратыны рас па?» деп сұрапты. Не деген ақымақтық бұл? Оған сондай деп ақпар берген ғой біреулер. Мищенко сияқты ноқайлар сондай өтірік ақпарға сенеді депті біздің Бельгер. – Аға қазақ халқының мәдениеті, дәстүрі бай деп жатамыз. Қазақтың келіндері үлкенге иіліп сәлем салады, ізет көрсетіп жатады. Бұл дәстүрімізге қалай қарайсыз? – Келіндердің қайын атаға, қайын ағаға тәжім етуі бұл енді керемет нәрсе. Бұл әдептің басы. Тұнып тұрған иба. Бұл мінез, аналық мейір, шапағат. Дәстүрдің әкесі – осы ғой. Қазіргі кейбір келіндер соғып өтеді ғой, сәлем салмақ түгілі. Бәрі сондай деуден аулақпын. Әйтсе де қолына стакан ұстап, «кел, аға соғыстырып қоялық» дейтіндерді талай көрдім. Солай да келін бола ма? Өзім бір нәрсеге таңқалатынымын. – Ол не нәрсе? Бала кезімде бір кемпір болушы еді. Басында үлкен кимешек тәріздес бас киімі бар. Біздің үйге кұнара келіп тұрады. Келгенде бір тізерлеп тұрып менің әкеме сәлем береді. Үйден шыққанда айналып шықпайды, шегініп шығады. «Бұл кемпір кім?» деп кейін сұраймын ғой. Менің әкемнің немере інісінің бәйбішесі екен. Сонда біздің үйге келін ғой. Көрдің бе қандай тәрбие, қандай әдеп. Әйтпесе жасы да келіп қалған кемпір ғой. Сол уақытта мен көргенде жасы жетпістің шамасында болатын. Жалпы қазақтар бұрнағы кезде «Армысыз» деп

қолын көкірек тұсына қоятын. – Байқап жүрмін, сізде қол беріп амандаспайсыз... – Мен жалпы қол беріп амандасқанды ұнатпаймын. Бұл қол беру қайдан келді өзі? Біле білсең бұл үлкен апаттың алды. Бұл қол алу арқылы ауру таралады. – Апырай, ә? – Бірде қонаққа шақырып, үлкен бір дастарқанның ортасында отырдым. Барлығы өз орындарына жайғасқан. Әлі бастамай, келетін имамды күтіп отыр екен. Біраздан соң ол кісі де келді. Имам ішке кіргенде бәрі өре түрегеліп, оның қолын алып жатыр. Екі жаққа жайғасқан жұртпен тегіс қол алысып шықты. Төрде отырған маған келгенде, мен айттым «қолымды жуып келіп едім» деп. «Жоқ, менің де қолым таза, жаңа ғана мешіттен шықтым» деп ақталып жатыр ол. Мен бетіне тура қарап тұрып, «Мешітте қанша кісімен амандастың, оны білмеймін, ал мына жерде екі жүз адамға қол бердің, қайсысының қолы таза екеніне кепілдік бере аласың?» деп едім үндемей барып төрге жайғасты. Осындай тұтас ұлтқа тікелей зияны бар дәстүрлерді мүлде жоюдан қорықпау керек. 1954 жылы Кореяға іс-сапармен бардық. Төрт-бес айдай болдық онда. Бір күні жергілікті корейлік бізге өзінің өкпесін айтады. Біз олардың бетінен сүйіп амандасамыз, мына қытайлар бізді неге сүймейді деп. Қытайлар ешқашан кісі бетінен сүймейді ғой. Оларда сондай қатал тәртіп бар. Жалпы беттен сүю өте қауіпті нәрсе. Елдің терлеп тұрған бетінде не бар екенін сен қайдан білесің? Бетіне қонған көшенің шаң-тозаңын сен жалап аласың. Ол аузыңа кіреді. Аурудың бәрін осылай жан-жағыңа таратып жүресің. Бұдан кейін біздің халық кім көрінгеннің бетінен сүюді мүлде тыю керек. Әсіресе көпшілікте жағалай сүйіп шығу деген не сұмдық. Қытайлардың өсіп-өніп жатуының осындай сырт көзге елеусіздеу көрінетін себеп-салдарлары көп. – Біздің халықтың тәрбиесі ешбір елдің мәдениетінде жоқ десек те болады. Соның ішінде келіндерге қайта оралсақ. Қайын атасының, қайын ағасының, тіпті қайын сіңлілері мен қайын інілерін де өз атымен атамайды. Мұнда да тұнып тұрған тәлім, тәрбие, тағылым бар емес пе? – Әрине мұның өте дұрыс. Жалпы бізде «ат тергеу» деген нәрсе бар. Әсіресе әйелдерге көбірек қатысты нәрсе бұл. Қазақ халқында өзің айтпақшы басқа ұлтқа ұқсамайтын ерекшеліктер көп. Біреуі осы – қазақ әйелдерінің ат тергеуі. Қайын ата мен қайын ененің жөні бір бөлек. Қайын ағасының атын атамайды, қайын інісінің де атын атамайды. Барлығына өзі ат қойып алады. Біздің қазақ үлкенге білдірген өнегесі ретінде атын атап шақырмайды. Жәке, Сәке дейді. Аға дейміз, әпке дейміз, мұның бәрі құрметтен туындаған нәрсе. Мына біздің батыс жақта Көтібар деген батыр өткен. Сол кісіні келіндері қалай атағанын білесің бе? – Білмедім? – «Өзінде бар да, басқа да жоқ қайнағам» деген. Сол секілді бұрынғы келіндер «тентек», «тетелес», «еркем», «кенже» деп қайнылары мен қайын сіңлілеріне өзінше ат қойған. Бұл не? Бұл әдептің басы. Осы ғажап әдеп-ғұрыптан қол үзіп бара жатырмыз ғой қазір. Бұл «ат тергеу» зерделей түссең өз алдына үлкен ғылым. Әдет-ғұрпымыздың ішіндегі ең озық салттың бірі осы. Мұны тереңірек зерттеу керек. Өте керек нәрсе халқымызға. Мұндай мәдениет ешбір ұлтта жоқ. Тек бізде ғана бар. «Ат тергеуді» осы күнгі ұрпақтың санасына сіңдіруіміз керек.

Осы материалдар Қасымхан Бегмановтың “Этнографпен әңгіме” атты еңбегінен алынды.

Ө. Болғанбаев қазақ тілінде фразеологизмдерді сөз табына қатыстылығы жағынан негізінен төрт топқа бөліп қарастырады да, қара көлеңке атауын заттық мағыналы фразеологизмге, ал құлқын сәріде атауын үстеу мағынасындағы фразеологизмге жатқызады (Болғанбаев, 1987). Фразеологиялық байлаулы мағынаға түсінік бере келе ол осы құлқын сәрі тіркесі жайлы мынадай ой айтады: “Қазақ тілінде “құлқын” деген сөздің тура мағынасы “ындын” деген ұғымды білідреді. Осыдан “құлқыны құрыды”, “құлқынның құлы” деген фразеологиялық тіркестер жасалған. Ал “құлқын сәрі” деген тұрақты сөз тіркесінің құрамындағы “құлқын” сөзі тура мағынасынан бір жола ажырап, “өте” “тым” деген фразеологиялық байлаулы мағынаға тек “сәрі” деген сөзбен тіркескенде ғана ие болады (Болғанбаев, 1987).

М. Томанов тәулік кезеңдері атауларына қатысты фразеологизм сөзін қолданбайды, сөз тіркестері деп көрсетеді. Өзінің “Мезгілдік қатынастағы егістікті сөз тіркестері” атты мақаласында сондай тіркестерді төрт топқа жіктейді. Төртінші топ жайлы былай деп жазады: Сонымен бірге тұрақты сөз тіркестердің бір тобы мезгілді кез, уақытқа тән айырым белгі, қасиет, сын-сипат арқылы айқындайды (Томанов, 1988)

Академик Р. Сыздық мынадай пікір білдіреді: “Жалпы тілдік норма тұрғысынан алғанда, сөздің “лексикалық мағынасы” деген болады, ол – сол сөз білдіретін негізгі мағына, номинативті мағына. (Қазақ тілінің түсіндірме, 1978:311). Бұл сөздің “Күн” планетасына қатысты туған “таңның атуы мен күннің батуы аралығындағы уақыт, күндіз” және “24 сағатқа тең уақыт, күндіз” және “24 сағатқа тең уақыт, тәулік” деген 2-3 мағыналарын да “лексикалық мағына” деуге болар, әлде оны негізгі лексикалық мағынадан өрбіген “қосалқы лексикалық мағына” дейміз бе, қысқасы, ең түпкі мағына мағынадан туындағандар.

Қазақ тілінде өзге де тілдердегі сияқты ай, күн, жер, бас, көз, қол сияқты көптеген сөздердің бірнеше мағынада жұмсалатындығы белгілі. Олардың біреуі негізгі лексикалық не жоғарыда көрсеткеніміздей, негізгіге жуық мағына болады да, қалғандары не ауыспалы, не стильдік (контекстік), не тіркесімдік т.т мағыналары болады. Айталық, күн сөзін “уақыт, мезгіл, дәуір, кез” мәнінде (бұл күнге аман жеттім дегендегі сияқты) немесе “өмір тіршілік” (бұрынғы күнім бе еді? дегендей), “ауа райы, табиғат құбылысы” (бүгінгі күн ыстық дегенде) сияқты мағыналарда қолданылғанда, күн деген сөздің ауыспалы мағыналарын пайдаланамыз. Ал күн батты сияқты тіркесте күн сөзі “планета” деген мағынасында қолданылып тұрған тәрізді болғанымен, бұл тіркесте ол мағына мүлде жоқ, алдымен, күн планетасы күнді айналғанда, күн көрінбейтін кез туады, екіншіден, әңгіме бұл жерде тіпті күн планетасы туралы емес, қараңғы шақтың түсе бастаған, тәуліктің бір кезеңінен екіншісіне көшкені туралы, демек, осы тіркесте күн сөзінің мағынасы жіпсіз байланып тұр, тіркетің әр компоненті (күн, бату) өздерінің негізгі мағыналарынан айырылып, тек бір біріне қосақтаған түрінде басқа бір мағына беріп тұр.

Тәулік кезеңдері атауларын толығырақ қарастырған ғалым – Н. Уәли (Уәли, 2025). Олар таң, сахар, сәске, түс әлеті, талма түс, түс қыңды, бесін сөздерінің айналасына топтастырылған бірнеше атаулар. Н. Уәли атаулардың шығу төркініне, ауыз әдебиетіндегі қолданылу ерекшеліктеріне көбірек көңіл бөледі. 2004 ж. осы автордың жоғарыда аталған тіркестерді негізге ала отырып кеңейтілген мақаласы шықты. Бұл автордың таңдағмалы ғылыми жинақтарында бар. Бұл мақаласында Н. Уәли тәулік кезеңдерін концептімен байланыстырып мынадай пікір білдіреді: “Ақиқат өмірдегі күн, түн, таң, кеш, түс т.б. тәрізді құбылыстар, түптеп келгенде, “концептілер” түрінде жүйеленген жалпы адамзаттық білім. Ал осы концептілер жеке сөздер, фразеологизмдер, тұрақты теңеулер мен образдар, мақал мәтелдер тәрізді күрделі тілдік таңбалар арқылы объективтенгенде, олардың құрылымында ұлттық нышаны бар компоненттер айқын байқалады” (Уәли, 1984). Н. Уәли талдағанда тәулік кезеңдері атаулары: таң, таң атқанда, таң құланиектенгенде, таң бозарып атқанда, таң сімірі, ереуіл таң, көгалаң таң, рауан таң, сабах, сахар, құлқын сәрі, памдат уақытында, сәскемәл, сәске, ерте сәске, ұлы сәске, қан сәске, сиыр түс, қозы түс, түс әлеті, түсімәлі, талма түс, талмау түс, анық түс, таңдай тал түс, шалқар түс, талықсыған тал түс, түс қия, бесін, айна бесін, қожа бесін, екінді, намаздыгер, іңір, іңір қараңғысы, намазшам, ақ сам батпай, құптан мезгіл, марқа туған, түннің бір ұйқысында, түннің екі ұйқысында, түн жарымда, түн ортасы ауған кез, жеті түнде, таңға бір ұйқы қалғанда, таң қараңғысы.

Е. Жампейісов қазақ халқының этномәдени лексикасына арналған еңбегінде М.Әуезов шығармаларындағы тәулікке қатысты атауларды тізімге қосқан. Олардың ішінде бесін екінді атауларына жеке тоқталған. Бесін кезін түстен кейінгі сағат екі шамасы деп есептейді. Бесіннен оның түрлері кіші бесін, құлама бесін, қожа бесін тарағандығын

айтады. Бесін түстен кейінгі уақыттың бірінші жартысын қамтиды. Ғалымның талдауына сәйкес екінді құлама бесін және ұлы бесіннен кейін орналасады және түстен кейінгі сағат төрт шамасын білдіреді. Екінді түс кейінгі уақыттан бастап таң атқаннан бастап күн батқанға дейінгі аралықты екіге бөлетін сағат деп түсіндіреді. Автор екіндіні түстен кейінгі уақыттың екінші бөлігі екендігін дәлелдейді (Жампейісов, 1989).

Е. Жампейісов «Термины народной метрологии» деген қосымшасында тәулік мезгілдерін білдіретін төмендегідей бірқатар тіркестерді жинақтаған: бесін, кіші бесін, құлама бесін, бие байлар кез, бозторғай шырылдайтын кез (бозтарғай шырылдамастан тұрып), екінді, екінді мен ақшам арасы, екінті, екінті- ақшам арасы, жеңіл бір ұйқының шамасы (таңға жеңіл бір ұйқының шамасындай қалғанда), кешкі жылқы суға келетін кез, күйін түс ауа (күйін түс ауа қымызға қанып), қас қараюға айналған уақыт, қозы жамырап жатқан кез, қой қоралаған мезгіл, құланиек (құланиекте ішіп шыққан шайдан соң), құлқын сәрі (құлқын сәріден бері), найза бойы (күн найза бойы көтеріле), намаздыгер шақ (намаздыгер шағында), намазшам (талма-талтүс шағында), тал түс (тал түсте), тапа-талтүс, түс қия берген кез, түстік мезгіл, ұлы сәске, шаңқай түс, ымырт жабылған кез (Жампейісов, 1989).

Осы тақырыпқа қатысты Г. Смағұлованың пікірлеріне жеке тоқталуға болады. Тәулік кезеңдері атауларын бұл автор фразеологизмдер тұрғысынан қарастырады да және кешкі уақытты бейнелейтін мағыналардың тізімін береді. Мысалы, кешкі уақытқа қатысты он алты тіркес берілген (Смағұлова, 1998: 285).

Тәулік кезеңдеріне арналған журналист С. Шүкірұлының 1978 жылғы мақаласын да қарастырдық (Шүкірұлы, 1978). Ол өзге авторларда көп кездесе бермейтін таңғы ұйқы, жылқының таңғы жусауы, мал өрмей, мал өрістен қайта, мал қоралана, күннің қызылы сөне, шам жаға, мал жатпай, жұрт көзі ұйқыға тіріле, бір ұйықтап оянған шақ, тәтті ұйқыға енген кез сияқты

Шығыстанушы Б.Қиянатұлы “Қазақ халқының дәстүрлік өлшемдері” атты мақаласында бірқатар тәулік кезеңдерін тізіп шыққан. Олардың ішінде таң шеті сөгіле, бозторғай шырылдайды, түс сияқты атаулар бар (Қиянатұлы, 1995).

“Қазақ тіліндегі халықтық космонимдердің этнолингвистикалық табиғаты” диссертациясында Қ. Аронов 21 тәулік атауын береді. Олардың ішінде көзге түсетіні шабдар сәске атауы. «Күннің қозғалысын бақылай отырып, халқымыз уақытты айырған. Қазақ тіліндегі таң қылаң берді, таң сыз берді, таң сібірледі, таң арайланды, таң құланиектенді, күн найза бойы көтерілді, күн арқан бойы көтерілді, кіші сәске, сиыр сәске, шабдар сәске, сәске, қан сәске, ұлы сәске, шаңқай түс, түс ауды, күн төбеден ауды, күн еңкейді, күн ұясына қонды, күн қызарды, күн батты деген сөз, сөз тіркестері бір тәуліктің күндізгі мерзіміндегі тікелей күннің аспандағы қозғалысымен байланысты шыққан халқымыздың өзіндік уақыт өлшемдерінің атаулары. Жалпы қазақ тіліндегі көптеген күнтізбе атауларын күннің қозғалысымен байланысты шыққан деп айтуымызға болады» (Аронов, 1992).

Қазақ тілінде мезгіл атауларына уақыт концептісіне тәуелді барлық тілдік бірліктер жататын болса, бір тәулік ішіндегі мезгілдік атаулардың да өзіндік ерекшеліктері, әрбір секунд пен минуттың, әр жарты сағаттың, бір сағаттың, жарты тәуліктің, бір тәуліктің ширек уақытының атаулары бар. Ұлттық таным негізінде жасалған тілдік бірліктер мен тілдік оралымдар қазақтың бүкіл болмысымен, дүниетанымымен қабысып жатыр деуге де болады. Демек, тәулік кезеңдерін мерзімдеуде де қазақтың өзіндік ұстанымдары болған.

– Қазақ халқының тіршілік болмысы табиғатпен тамырлас. Жыл маусымдарымен санаса отырып, бойлық бойынша көшіп-қонуға бейімделген (Бегманов, 2010).

Ойын атаулары. Зерттеушілердің деректеріне қарағанда, қазақтың ұлттық ойын-сауық, дене шынықтыру, ұлттық спорт түрлері 500-дей кен. Соның ішінде ұрпақ

тәрбиесіне тән балалар ойыны өте көп (Бегманов, 2010).

Қазақ халқында жылқыны бағып-қағуға, қазанатқа, жорға мен жүйрікке, бапқа, мініп-түсуге, атой, атойнақ, атпен ойналатын ойындарға байланысты аса мол атаулар мен сөз тіркестер қоры жатыр.

Ат жарыс – әдеттегі ас пен тойда, мерекелі күндерде болатын ат жарыстар. Ат саны, жер қашықтығы әртүрлі, ол шектеусіз де болуы мүмкін. Оның ішінде құнан, тай, түйе жарыстары да бар. Жорға салыстыру да бар. Күндеп, апталап, айлап шауып өтетін қашықтық та болады. Сондықтан бәйгенің шарттары өте көп.

Атойнақ – ерлі-ерсіз, ат үстінде қамшы, сойыл, шоқпар, найза, сүңгі, сере, қайытпкел, қылыш сияқтылармен ұру, соғу, ілу, сүңгу, шаншу, түйреу, шабу, серте кезеу, сілтеу, сермеу, лақтыру кезінде дәлдік, шеберлікті де ат үстінде көрсету;

Атойнақ – аттылы, жаяу, бұғалық, шалма, құрық, тұзақ секілділермен асау ат немесе адамды ұстау;

Атойнақ – ерттелген, жайдақ мінілген аттың үстінен тиын, теңге, лақ, серкеш, серке, тайынша ілу. Тайынша мен жабағының бірін тірідей өңгеріп, меншіктеп кету;

Атойнақ – жекпе-жек жақ тарту, көкпар алу, додаға салу, лақ тастау, мүше алу;

Атойнақ – жекпе-жекке шығып құр қол тартысу, аударысу, ат жалын құштыру, ер артына түсіру, айқасу, сайысу;

Атойнақ – жайдақ ат, жайдақ өгіз, адамды адам мініп тартысу, аударысу;

Атойнақ – ат ілестіру, ат шақыру, ат өзінің иесіне ара түсу, ат секірту, ат қарғыту, ат малтыту, жанып тұрған оттан, өрттен ат өткізу, ат жатқызу, тұрғызу, тастаған жерде байламай тұру, ат жатырқату;

Атойнақ – қыз бөрі, Қыз қуу (Бегманов, 2010).

Атойнақ – метафоралы тұрғыда алғанда, қазіргі тілімізде үдің астаң-кестенін шығару да атойнақ деп аталып жүр.

Қазақтың ұлттық спортына – атой, атойнақ, ат ойындары мол үлес қосады. Егер белгілі орындар қолдап, қуаттап демеу берме, қазақтың ат спортын жан-жақты дамытуға болар еді.

Жастар «айгөлек», «шешеке», «ақсүйек», «қуаласпақ», «ақсандық-көксандық», «белбеутастар», «соқыртеке», «қасқұлақ» секілді ойындарды күн санап бірнеше күн қатарынан ойнаған. Асық, дойбы, тоғызқұмалақ сияқты ұтыс ойындары жақ-жақ болып дүрілдеген. Орда басында өткен ең думанды қызық – ат шабыс, жорға салыстыру, лақ тарту, таған ойнау, атпен жүріп допты таяқпен қуалау, балуан түсу болады да, оған ат жалын тартып мінетіндер түгел қатынасады (Бегманов, 2010).

Қазір ұлттық ойындардың барлығы жоғалды. Көбі қағаз бетінде болмаса, қолданыста жоқ. Осының бәрі – ұлттық дәстүрді жоғалту деген сөз. Ұлтты жоғалту деген сөз. Менің қолымда спорттың үш жүзден астам түрі бар. Мен көптеген спорттың түрін ұсынып отырмын. Басын көтеріп, құлағын түріп тыңдаған ешкім болмады. Спорт министрлігі де жұмған ауыздарын ашар емес. Мемлекеттің ақшасын алады, бірақ өзге елдің спортын дамытуға жанын салады. Қазақтың өз спортын жандандыруға келгенде көңіл аудармайды (Бегманов, 2010:108).

Адамның шығармашылық еңбегімен, қолымен жасалған заттық және рухани шындық, «артефакті» – деп аталады (табиғи жасалған). Сонымен, артефакті – заттық немесе рухани бағалылығымен құнды. Ол – табиғи емес, табиғат жасамаған, бұл үшін сапалы заттық материалдың нысанын, энергиясын, табиғаттың шикізатын қолданып, табиғаттың заңымен келісе отырып қимылдайды. Жіті байқаған кісіге адамның өзі артефакті класына жатады екен. Бір жағынан табиғат эволюциясының жемісі, табиғи өткен жолы бар, заттық тіршілік сияқты өмір сүреді, тіршілік етеді, ол – рухани және әлеуметтік тұрғыда өмір сүреді, жаратушы сияқты өмір сүреді, қимылдайды, рухани байлықтың тұтынушысы және тасушысы болып табылады, сол сияқты табиғат «өзінен-

өзі» жасауға қабілеті жоқ екендігі байқалады. Сонымен адам табиғаттың баласы ғана емес мәдениеттің де құлы, қаншама биологиялық тіршілік болса, соншама әлеуметтік, ал оның табиғаты қаншама заттық болса, соншама рухани болады. Адам өзі табиғаты жағынан сапалы табиғаттың өзінікі болып табылады, заттық бәрінен бұрын биологиялық-физиологиялық болса, сол сияқты рухани, заттық емес, неғұрлым жетілген мәдениетімен және интеллектуальді еңбегімен, көркемдігімен, ғылымилығымен немесе техникалық шығармашылығымен белгілі болады. Бұнымен бірге адам өзінің табиғаты жағынан рухани – заттық тіршілік иесі, ол заттық мәдениеттен нәр алатын сияқты рухани мәдениеттің де артефактісі. Материалдық қажетін өтеу үшін ол – тамақты, киімді, үй-жайды, техниканы, материалды, ғимаратты, кешенді, құрылысты, жолды т.б. тұтынады және жасайды. Өзінің рухани талғамын өтеу үшін ол – көркемдік құндылықтарды, адамиеттік, эстетикалық талғамды, саяси, идеологиялық және діни мұраттарды, ғылым мен өнерді жасайды. Сондықтан да адам шығармашылығы барлық каналдармен заттық сияқты рухани мәдениет те жан-жаққа тарайды. Мінеки, біз адамды межелі, жүйелі қалыптастырушы фактор ретінде, мәдениетті дамытушы ретінде қарастырамыз. Адам мәдениетті жасайды, қайтадан жасайды және де өзінің дамуы үшін пайдаланады. Табиғи әлемнің, «мәдениет әлемі» – деп аталатын «екінші табиғат», «табиғи жасалған» адам өмір сүретін, архитекторы да, құрылысшысы да адамның өзі. Бұл - адам аяғы баспаған планетадағы шындық. Бұл – адам өмір сүріп отырған уақытқа дейін созыла беретін ащы шындық. Адамның объективті бағалы шындығы оның шығармашылығының тұтастығымен байланысты. Оның бағалылығы жүйелі мәдениеті типтенеді де негізгі үш бағытта жүреді: генезистік, құрылымдық, функционалдық. Генезистік және даму мәдениеті тұтас үрдіс ретінде өзінің бойында өткен құндылықтарды сақтап, қабылдап, трансформациялайды және құндылықтарды байыта отырып материалдың негізі ретінде мәдениетті болашаққа жеткізеді.

Осындай бір кездері құнды саналған, бірақ қазір қолданыста жоққимыл, әрекеттер мен олардың атайтын тілдік бірліктері қазақ тілінде қолданылмайды.

Енді біз қасқыр аулаудың түрлері туралы баян қылайық. Қазақтар қасқырды аулауда әртүрлі шырғалар қолданған. Соның бірі – жемтік шырға. Далаға жемтік тастайды да, соның қасына қақпан құрады. Қасқыр жемтіктің қасына келіп, айналшықтап жүріп, қақпанға түсіп қалады. Екіншісі – арқан шырға. Бұталардың арасына әрбір жеріне қызыл-жасыл шүберек байланған арқан керіп тастайды. Ұзын арқанның бір ұшында мылтық ұстап бір аңшы отырады. Ал ар жағынан екінші адам қасқырды қуалайды. Қасқыр ешқаша арқаннан қарғып не немесе астынан өтпейді, жағалап жүре береді. Жағалап барып, мылтығы бар адамның үстіне келгенде, аңшы атады да тастайды.

Қасқырды умен де аулайды. Даладағы жемтікке у сеуіп, сол арқылы да алуға болады. Қасқыр аулаудың «қода шырға» деген төртінші түрі бар. Жуанырақ шыбықтан бітеу шарбақ тоқылады. Соның ішіне лақ байлайды да, қасына шөбін тастайды. Шарбақ жерге қағылған қазыққа мықтап байланады. Жалғыз лақ айдалада қорқып, маңырап дауыс шығара береді. Шарбақтың бір бүйірінен кішкене қылып есік жасайды. Есік ашық болады. Лақ ішкі бөлмеде болғандықтан, шығып кете алмайды. Есік қасқыр сиятындай болады да, барған сайын тарыла береді. Қасқыр лаққа қарай ұмтылғанда тұмсығы немесе басы тиекке тиеді. Денесі тиекке тигенде артындағы есік жабылып қалады. Сөйтіп қасқыр лақты жеймін деп, өзі қуысқа қамалады (Бегманов, 2010:116).

Қасқырды «қармақ шырға» арқылы аулайтын тағы бір түрі бар. Кәдімгі балық аулайтын қармақ сияқты, бірақ одан мықтырақ. Оны мықты жіпке немесе шынжырға байлайды. Қармаққа тышқан немесе күзен сияқты кішкене аңдарды іліп, жіптің екінші ұшын көрсетпей байлап қояды. Қасқыр қармаққа ілінген жемді қарғып барып алатындай болуы керек. Салбырап тұрған тышқанды қарғып барып асап кеп алғанда қармақ қасқырдың аузына ілінеді де қалады.

Содан кейін қазақтар далада қасқыр болып ұлиды. Оны естіген қасқырлар сол маңға жиналады. Сөйтеді де, адамға қалай жақындап келгенін білмей қалады. Аңшы тарс еткізіп, атады да тастайды. Мұны «ұлып аулау» дейміз.

Қасқырды итпен де аулайды. ...бірақ қасқыр аулайтын иттер қазір жоқтың қасы (Бегманов, 2010).

Жаңа, таңсық атаулар. «Қазақ тілінің дертіне бір тамшы ем іздедік. Бұл бағытта, көбінесе, баспа бетін көруге жолы болмаған, сан-санақсыз түкпір мен елеусіз күл-қоқыс арасында шашылып, тозып, жоғалуға бет алған, әдеби айналымға кіре қоймайтын атаулар мен тіркестерді газет-журнал арқылы көрсетіп, жас ұрпаққа үйретуді қолға ала бастаған едік. Енді бүгін там-тұмдап жазғанымыз болмаса, көлемді дүниені жарыққа шығаруға мүмкіндік жоқ» (Бегманов, 2010).

Алтын, күміс, асыл тастар мен меруерт, маржаннан жасалған, мойынға асуға лайықталған мойынсаларды қазақтар «алқа» деп атайды (Бегманов, 2010).

Алтын, күміс, асыл тастардан жасалған сырғаларды татарлар «алқа» дейді. Үлкенді-кішілі кейбір мүлік-бұйымдардың сыртынан кигізіп бекітетін шығырық, балдақ, сақина, білезік, белдік, белбеу, шеңбер, кепсер, жіпше сияқты атаулардың түп-төркіні «дөңгелек», «алқа», «сақина», «балдақ» дегенді ұқтырады (Бегманов, 2010).

1940-1949 жылдар арасында жоңғар қазақтары Гоминдаң империясына қарсы Ұлт-азаттық күреске аттанды. Осы бір мазасыз жылдар мен күндердің кейбір сәттерінде адамдарды аз да болса тынықтыру қажет бола қалады. Сондай сәтте жауынгерлерге он-он бестен «аалқаланып» жата қалуға бұйрық беріледі. Олар әдеттендірілген шарт бойынша, сол жақ иығын астына алып, бетін сыртқа, ту сыртын ішке беріп, бірінің тізесіне бірі бас қойып, ұршықтай дөңгеленіп жата қалады. Қарулары оң иығында асулы, оң қолымен қару дүмін бауырына ұстайды. Аттары бет алдында қаңтарулы, шылбырлары әркімнің өз астына басулы. Мұндайда аттар да алқаланып, қораланып тұра қалады. Жаяу жорықта да осылай алқаланып жатып, жиырма-отыз минут тынығады. Дыбыс шығаруға болмайтын қауіпті жерде «алқаланып» жатудың пайдасы – ешкімді де түртіп жұлқылап оятпайсың. Аттануға бұйрық берілгенде кім бұрын ұшып тұрса, соның тізесіне қойылған бас жерге сылқ ете қалады. Шошып ояңған ол бірден атқа қонады. Сол бір дүрбелең жылдар, мазасыз күндер, қауіпті сәттерде жиырма-отыз минут көз шырымын алу үшін «алқаланып» жата қалуды әскери тірлікте біз де пайдаланып едік.

Ал «Алқақол сұлама» да дәл осы мазмұндас. Бала-шаға, кемпір-шал, ақсақ-тоқсақ, аш-жалаңаш, жылау-сықтау, у-да-шу, налу-күңірену, ойбай-аттан, Алла-тәңір, қарғау-сілеу – бәрі-бәрі болуы шындық. Шұбырған қалың елдің есі кіресілі-шығасылы күй кешуі де анық. Мұндай заманақыр сәттерде адамдар бір-бірінен адасып, айырылып қалмау үшін қол ұстасып, жетектесіп, отырса-тұрса, жатса, ұйықтаса, біріне-бірі көз-құлақ бола өмір өткізуге мәжбүр болған шығар. Шаршап-шалдығып келіп шалқалай сұлаған адамдардың қолдары айқасып қалуы, тіпті әдейі қол айқастырып жатуы да ғажап емес. Бір рет емес, бір күн емес, жылдарға созылған «Ақтабан шұбырынды» кезінде қалың елдің басынан өтіп жатқан ауыр өмір көрінісін ел аузында «Алқақолсұлама» атаған шығар, бәлкім. Немесе қолдасып, қол ұстаса сұлаған желілі суретті өз көзімен көрген Қожаберген жырау әдейі «Алқақол сұлама» деп ат қойып, айдар тағып жазған шығар деген ойдамын. Қалай да «Алқакөл» де, «Алакөл» де емес, шын мәнісінде «алқақол» болуы анық (Бегманов, 2010).

Жүріс атаулары. Бой бермей сытылып кеткен тарғыл бұқаның солқылдақ желісі, бүйірінің бүлкілі қандай?! Аса бір жан күйзелісін кешірген кейуана жнуар ышқына мөңірейді-ай! Одан кейін солқылдақ желіс, жанкештілік сарын жалғасады.

Жыр атаулары. Қазақтың ән, күй, жырлары сансыз көп. Солардың ішіндеел аузынан түспей келе жатқан – жөргек жыры, бесік жыры, жар-жар, көрісу, сыңсу, беташар, жоқтау, гөй-гөй, бәдік (мал дертін көтеру), телу (төл телу), жарапазан, тағы басқа жырлар

мен күйлердің авторлары жоқ. (Бегманов, 2010).

Жағда Бабалықұлы – этнограф, тілдік мұраны этнос мәдениетімен тұтастыра қараған, ұлттық тілді ұлт нәрімен ұштастыра зерделеген қазақтың біртуар азаматы. Жағда Бабалықұлы көкірегі ояу, көңілі сергек, халқымыздың арғы-бергі тарихына жетік, ұлттық құндылықтарымызға қай уақытта да жанашыр, көрген, білген, түйгендері аса мол, шежірелі, қазыналы қарттарымыздың бірі.

Абыз қарт туралы көптеген жақсы сөздер айтуға болады. Оның біз білмейтін көптеген қырлары бар. Бізге белгілі болғандай, ең бірінші, Жағда Бабалықұлы – этнограф. Ол халықтың ұлттық мұрасын көзінің қарашығындай қарауылдап, оларды жіпке тізгендей қағаз бетіне түсірген.

Қорытынды

Бұл зерттеудің болашақта бір ғана этнограф-ғалымды ғана зерттеп қана қоймай, қазақтың ұлттық тіліне қосар үлесі мол деуге болады. Жалпы зерттеулерімізді қорытындылай келгенде, этнолингвистикалық тілдік бірліктерді жіктей келгенде, мынадай топтарды көрсетуге болады.

- 1) адамның жеке басына қатысты атаулар;
- 2) ауру-сырқау атаулары,
- 3) тағам атаулары;
- 4) төрт түлік мал атаулары;
- 5) өлшем атаулары;
- 6) туыстық атаулар;
- 7) жан-жануар, хайуан атаулары;
- 8) жаза түрлері мен атаулары;
- 9) киіз үй жабдықтарының атаулары;
- 10) мата, төсеніш атаулары;
- 11) шаш, жүн-жұрқа, түк атаулары;
- 12) киім түрлері мен атаулары;
- 13) құс атаулары;
- 14) әдет-ғұрып, салт-дәстүр атаулары;
- 15) ит атаулары;
- 16) адамның жас атаулары;
- 17) қару-жарақ атаулары.

Осы лексика-семантикалық топтар этнографтың өмір бойы жинақтаған тәжірибесін этнолингвистикалық жағынан сипаттап берері сөзсіз.

Сонымен қатар кейбәр қосымшалардың да атау тудырудағы рөлі ерекше екендігін де көруге болады. Бұл қазақ тілінің сөзжасам саласы үшін өте маңызды, ой салар дерек деуге болады. Атап айтар болсақ, сықаққөй, аңкөс, қолөткі т.б.

Этнограф қазақ тілінің байлығын ел аузынан жинау әдісін ұсынады. Осы әдісті біз де қабылдап, қазыналы қарттарымыз бен шежірелі даналардың бар кезінде ұлттық тілдің қаймағын жинап алып, сөздік қорымызға қосу керек.

Жағда Бабалықұлының мұралары тіліндегі жаңа тілдік атауларды жинақтап, оларды мүмкіндігінше, қолданымдық деңгейін, дәрежесін ескеріп, қолданыс аясын кеңейту керек.

Әдебиеттер тізімі

Аронов, Қ. (1992). *Қазақ тіліндегі халықтық космонимдердің этнолингвистикалық табиғаты* [Филол.ғыл.канд.дис.] Алматы.

- Бегманов, Қ. (2010). *Этнографпен әңгіме*.
Болғанбаев, Ә. (1998). *Қазақ тілінің лексикологиясы*. Мектеп.
Жанпейісов, Е. (1989). *Этнокультурная лексика казахского языка*.
Ивукина, Е.С. (2022). *Этнолингвистика: современное состояние и перспективы*. В *Актуальные вопросы лингвистики, межкультурной коммуникации и методики преподавания иностранных языков в вузе: Материалы V Международной научно-практической конференции* (с. 130–134). Изд-во УМЦ УПИ.
Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (3-том). (1978). Ғылым.
Қиянатұлы, Б. (1995, 2 маусым). Қазақ халқының дәстүрлік өлшемдері. *Ана тілі*.
Маслова, В.А. (2004). *Культурно-национальная специфика русской фразеологии*. Языки славянской культуры.
Мыңжасарқызы, Д. (2012, 22 қараша). Бабалықұлы Ж. *Түркістан*.
Смағұлова, Г.Н. (1998). *Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері* [Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация].
Толстой, Н.И. (1995). Язык и культура. В *Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике* (с. 27–40). Индрик.
Томанов, М. (1988). *Қазақ тілінің тарихи грамматикасы*. Мектеп.
Уәли, Н. (2025). *Тілтанымдық зерттеулер (2-кітап)*. Асыл ЖК.
Шүкірұлы, С. (1978, 24 ақпан). Балама сөз байлығы. *Қазақ әдебиеті*.
Peeters, B. (2016). Applied ethnolinguistics is cultural linguistics, but is it cultural linguistics? *International Journal of Language and Culture*, 3(2), 137–160.
Riley, P. (2007). *Language, culture and identity: An ethnolinguistic perspective*. Continuum.

References

- Aronov, K. (1992). *Qazaq tilindegi halyqtyq kosmonimderding etnolingvistikalyq sipaty* [Ethnolinguistic nature of folk cosmonyms in the Kazakh language] [Candidate of Sciences dissertation, Philology].
Begmanov, K. (2010). *Etnografpen suhbat* [Interview with an ethnographer]. Dastur.
Bolganbayev, A. (1998). *Qazaq tilining leksikologiyasy* [Lexicology of the Kazakh language]. Mektep.
Qazaq tilining tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (Vol. 3). (1978). Gylym.
Ivukina, E.S. (2022). Etnolingvistika: Sovremennoe sostoyanie i perspektivy [Ethnolinguistics: Current state and prospects]. In *Aktualnye voprosy lingvistiky, mezhkulturnoy kommunikatsii i metodiki prepodavaniya inostrannykh yazykov v vuze: Materialy V Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii* (pp. 130–134). UMC UPI Publishing House.
Kiyanatuly, B. (1995, June 2). Qazaq halqynyn dasturlik olshemderi [Traditional measures of the Kazakh people]. *Ana tili*.
Maslova, V.A. (2004). *Kulturno-natsionalnaya spetsifika russkoy frazeologii* [Cultural and national specificity of Russian phraseology]. Yazyki slavyanskoy kultury.
Mynzhasarkyzy, D. (2012, November 22). Zhagda Babalykuly. *Turkistan*.
Peeters, B. (2016). Applied ethnolinguistics is cultural linguistics, but is it cultural linguistics? *International Journal of Language and Culture*, 3(2), 137–160.
Riley, P. (2007). *Language, culture and identity: An ethnolinguistic perspective*. Continuum International Publishing Group.
Shukiruly, S. (1978, February 24). Balama soz bailygy [The richness of alternative vocabulary]. *Qazaq adebieti*.
Smagulova, G.N. (1998). *Magynalas frazeologizmderdning ulttyq-madeni aspektileri* [National-

cultural aspects of synonymous phraseologisms] [Doctoral dissertation, Philology].

Tolstoy, N.I. (1995). *Yazyk i kultura* [Language and culture]. In *Yazyk i narodnaya kultura: Ocherki po slavyanskoy mifologii i etnolingvistikе* (pp. 27–40). Indrik.

Tomanov, M. (1988). *Qazaq tilining tarihi grammatikasy* [Historical grammar of the Kazakh language]. Mektep.

Uali, N. (2025). *Tiltanymdyq zertteuler* [Linguistic research] (Book 2). Asyl ZHK.

Zhanpeisov, E. (1989). *Qazaq tilining etnomadeni leksikasy* [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language]. Nauka.

G. Shoibekova

Kazakh National Women's teacher training University,

Almaty, Kazakhstan.

(E-mail: shoybekova.g@qyzpu.edu.kz)

Influence of the ethnographic heritage of Zhagda Babalykuly on the expansion of the language area

Abstract. The article examines aspects of the ethnographic heritage of Zhagda Babalykuly related to language. From this article it is clear that Zhagda Babalykuly is a scientist who contributed to the development of the language of the Kazakh people after independence, the revival of its lost traditions and, thus, the return of Kazakh names to the language. It is shown that ethnography explained the revival in the Kazakh vocabulary of unforgettable concepts created together with culture and genes. At the same time, the fact that the ethnographic sketches themselves are provided with frames and scenarios can be explained by their interpretation.

When presenting the main ideas of Babalykuly, theoretical ones are carried out (analysis, synthesis, generalization, systematization, grouping, selection).

As a result of the study, the collected ethnographic heritage of the scientist was divided into several semantic groups, an appropriate analysis was carried out and conclusions were drawn. Looking at these classified semantic groups, we see that the scope of the ethnographer's ethnographic research was wide. The practical value of this article is that a dictionary can be created from words added to the vocabulary so as not to lose the vital knowledge of the Kazakh people from a linguistic point of view, and also to connect the language with the worldview of the people - this shows the great intelligence of the people.

For the study, we used a conversation between K. Begmanov and an ethnographer entitled "Ethnographpen Angime" and the thoughts expressed in it.

Keywords: ethnography, personalities, vocabulary, indigenous words.

Г.Б. Шойбекова

Казахский национальный женский педагогический университет,

г. Алматы, Казахстан

(E-mail: shoybekova.g@qyzpu.edu.kz)

Влияние этнографического наследия Жагда Бабалыкулы на расширение языкового ареала

Аннотация. В статье рассматриваются аспекты этнографического наследия Жагда Бабалыкулы, связанные с языком. Из данной статьи видно, что Жагда Бабалыкулы – учёный, внесший вклад в развитие языка казахского народа после обретения независимости, возрождение его утраченных традиций и, таким образом, возвращение

казахских названий в язык. Показано, что этнография объяснила возрождение в казахской лексике незабываемых понятий, созданных вместе с культурой и генами. В то же время тот факт, что сами этнографические этюды снабжены рамками и сценариями, можно объяснить их интерпретацией.

При изложении основных идей Бабалыкулы осуществляется теоретический (анализ, синтез, обобщение, систематизация, группировка, отбор).

В результате исследования собранное этнографическое наследие ученого было разделено на несколько смысловых групп, проведен соответствующий анализ и сформированы выводы. Глядя на эти классифицированные семантические группы, мы видим, что сфера этнографических исследований этнографа была широка. Практическая ценность данной статьи состоит в том, что из добавленных в словарный запас слов можно создать словарь, чтобы не потерять жизненные знания казахского народа с лингвистической точки зрения, а также связать язык с мировоззрением народа - это показывает большой интеллект народа.

Для исследования были использованы беседа К. Бегманова с этнографом под названием «Этнографпен әңгіме» и высказанные в ней мысли.

Ключевые слова: этнография, личности, народное мировоззрение, лексика, коренные слова.

Автор туралы мәлімет:

Шойбекова Г.Б. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

Information about author:

Shoibekova G.B. – candidate of philological sciences, acting professor, «Kazakh National Women's Teacher Training University» NCJSC, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

Сведения об авторе:

Шойбекова Г.Б. – кандидат филологических наук, кандидат филологических наук, и.о. профессора, НАО «Қазахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

Д.Ә.Еспекова, Е.Е.Окасова *

Д.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана, Қазақстан

*(E-mail: *okassovayerkezhan@mail.ru)*

Тарихи жырлардағы топонимдік атаулардың қолданысы (Қазақ тарихи жырлары негізінде)

Аңдатпа. Мақалада тарихи жырлардағы топонимдік атаулардың қолданысы және олардың тарихи-мәдени мазмұны қарастырылады. Зерттеу барысында жер-су атаулары географиялық сипатына қарай оронимдер, гидронимдер және ойконимдер болып жіктеліп, олардың құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері талданады. Алтай, Ұлытау, Қаратау, Сарыарқа, Балқаш, Алакөл, Түркістан, Бурабай, Қызылжар және т.б. топонимдердің жыр мәтініндегі қолданысы арқылы тарихи оқиғалар, халықтың мекен ету кеңістігі мен этномәдени дүниетанымы көрініс табатыны анықталды. Топонимдердің құрамындағы табиғи белгілерді білдіретін тілдік компоненттер халықтың қоршаған ортаны тану және атау ерекшеліктерін танытады. Зерттеу нәтижелері тарихи жырлардағы топонимдердің тек географиялық атау емес, тарихи жад пен ұлттық мәдени ақпаратты сақтайтын тілдік бірлік екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: тарихи жыр, топонимдік атаулар, этномәдени лексика, ұлттық дүниетаным

DOI: <https://doi.org/10.71078/92s4q938>

Түсті: 11.09.2026; Мақұлданды: 11.10.2026; Онлайн қолжетімді: 16.10.2026.

Кіріспе

Тарихи жырлар – халықтың белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамдық өмірін, елдік санасын, тарихи жадын және этномәдени дүниетанымын танытатын аса құнды фольклорлық мұра. Тарихи оқиға мен тұлғалар туралы мәліметтермен қатар, бұл шығармаларда сол оқиғалар өткен мекен мен географиялық нысандардың атаулары кеңінен сақталған. Сондықтан тарихи жырлар тіліндегі топонимдік атауларды зерттеу халықтың тарихи-мәдени кеңістігін танудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Жер-су атаулары – халықтың қоршаған ортаны танып-білуі мен оны тіл арқылы таңбалау тәжірибесін көрсететін ұлттық лексиканың ерекше қабаты. Кез келген топонимнің қалыптасуында табиғи-географиялық жағдай, тарихи оқиғалар, әлеуметтік орта, халықтың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымы сияқты факторлар тоғысады. Осыған байланысты топонимдік атаулардың бойында белгілі бір аймақтың табиғи ерекшелігімен қатар, оның тарихи және этномәдени сипаты да жинақталады.

Ә. Қайдар тілдің ғасырлар бойы жаңғырып, өзгеріп отырғанымен, өткен өмірдің куәгері ретінде сақталатынын атап көрсетеді. Ғалым қазақ тілінің көне лексикалық байлығын, әсіресе жер-су атаулары мен кісі аттарын зерттеудің тіл тарихы үшін маңызы зор екендігін көрсетеді. Бұл тұрғыдан тарихи жырларда сақталған топонимдер өткен дәуірдің тілдік және тарихи деректерін танытатын маңызды материал бола алады.

Қазақ топонимдерінің тарихи және семантикалық сипатын зерттеуде Е. Қойшыбаевтың еңбектері ерекше орын алады. Ғалым Қазақстандағы жер-су атауларының шығу тәркінін, олардың табиғи-географиялық негіздерін және семантикалық ерекшеліктерін қарастырады. Ұ. Сүймұханов Орталық Қазақстан топонимдерінің қалыптасуына әсер еткен табиғи-географиялық факторларға назар аударып, жекелеген атаулардың тарихи тұлғасына қатысты этимологиялық болжамдар ұсынады.

Осыған орай тарихи жырлардағы топонимдік атауларды олардың географиялық сипаты, тілдік құрылымы және тарихи-мәдени мазмұны тұрғысынан қарастыру қазақ халқының тарихи жадын тілдік деректер негізінде зерделеуге мүмкіндік береді. Жыр мәтіндерінде сақталған жер-су атауларын жүйелі зерттеу көне және тарихи топонимдердің қолданыс ерекшеліктерін анықтап қана қоймай, қазақ топонимиясының тарихи қабаттары мен ұлттық-мәдени мазмұнын тереңірек тануға жол ашады.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу материалы ретінде «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 57 және 61-томдарында жарияланған тарихи жырлар алынды. Жыр мәтіндеріндегі топонимдік атаулар жинақталып, олардың қолданысы мен мағыналық ерекшеліктері қарастырылды. Зерттеу барысында сипаттамалы, лексика-семантикалық, салыстырмалы-тарихи және этимологиялық талдау әдістері, сондай-ақ топонимдерді географиялық нысандарына қарай жіктеу тәсілі қолданылды. Талдау барысында топонимдердің тарихи-мәдени мазмұны мен жыр мәтініндегі қызметіне назар аударылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ тіл білімінде топонимдік атаулардың қалыптасуы, семантикасы мен тарихи сипаты әр кезеңде зерттеліп келеді. Бұл бағыттағы еңбектер тарихи жырлардағы жер-су атауларын талдаудың теориялық және әдістемелік негізін құрайды.

Ә. Қайдар (2014) қазақ тілінің тарихи лексикалық қорын, оның ішінде жер-су атауларын тіл тарихының маңызды дереккөзі ретінде қарастырады. Ғалым көне топонимдердің халықтың өткен өмірі мен тарихи-мәдени болмысынан ақпарат беретінін атап көрсетеді. Бұл тұжырым тарихи жырларда сақталған топонимдерді тарихи тілдік дерек ретінде қарастыруға негіз болады.

Е. Қойшыбаев (1985) Қазақстанның жер-су атауларын арнайы зерттеп, олардың этимологиялық тәркінін, семантикалық құрылымын және табиғи-географиялық негіздерін анықтаған. Зерттеушінің еңбегіндегі Қаратау, Сарыарқа, Балқаш сияқты атауларға қатысты этимологиялық пайымдар тарихи жырлардағы топонимдердің мағынасын ашуда маңызды дерек болып табылады.

Ұ. Сүймұханов (2006) Орталық Қазақстан топонимдерінің қалыптасуындағы табиғи-географиялық факторларға назар аударып, жекелеген атаулардың тарихи тұлғасына қатысты этимологиялық болжамдар ұсынады. Ғалымның Ұлытау атауына қатысты пікірлері тарихи жырдағы осы топонимнің тілдік табиғатын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Топонимдердің құрамындағы жеке лексемдердің мағынасын анықтауда Т. Жанұзақовтың редакциясымен жарық көрген «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (2008) пайдаланылды. Сөздіктегі «сары», «қара», «ақ», «көк», «ала» сияқты сөздердің мағыналық сипаттары тарихи жырлардағы Қаратау, Сарыарқа, Алакөл, Көкшетау тәрізді топонимдердің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін талдауға мүмкіндік береді.

Тарихи жырлардың мәтіндік материалы ретінде «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 57 және 61-томдарындағы тарихи эпостар (2010) негізге алынды. Аталған жинақтардағы

жыр мәтіндері топонимдердің нақты қолданысын, олардың тарихи оқиғалармен және тұлғалармен байланысын анықтауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылаулар

XVIII ғасырдағы тарихи жырлардың лексикасы сол кезеңдегі тілдің лексикалық құрамын, тілбайлығын көрсетсе, екінші біртұрғыда экспрессивті-стистикалық сипатын, сөздердің қолдану сипатын танытады. Ғасырлар бойы қалыптасып, халық арасында кеңінен тараған тарихи жырлардағы жер-су атауларын зерттеудің ономастика саласы үшін орны бөлек. Өйткені жырда топонимияға қатысты географиялық кеңістік, мекен-жай, уақыт-мерзім межесі мен тарихи кезеңдер, әлеуметтік жағдай т. б. сипатталады. Тарихи жырлардағы ономастикалық атаулар жайлы сөз ете отырып, оларды тұлғалық, мағыналық ерекшеліктеріне қарай талдап, географиялық, хронологиялық белгілері бойынша топтастыруға, тарихи жырлардың таралу шегін анықтауға тырысамыз.

Тарихи жырлардағы топонимдерді географиялық белгілеріне қарай мынадай топтарға бөліп қарастыруға болады. Олар:

1) оронимдер (тау, жота, т.б. аттары): Алтай (Қазіргі тұрғын жерім Алтай тауы, адамға жақсы болар деннің сауы...), Ұлытау (Орта жүздің батырын жиып алып, «Ұлытауға барсын да, тіксін қосты»...), Көкшетау (Еліне қайтқандары амандасып, Көкшетау орда тігіп жатпақ болды...), Алатау (Жағалап Алатауды қырғыз келген, ол қырғыз түнде келмей, күндіз келген...), Аюлы (Бұл сөзді естіп алып Қараш кетті, Арқалық Аюлыға барып жетті...) және т.б.

2) гидронимдер (өзен, көл т.б. аттары): Алакөл (Айнала жел соғады Алакөлге, Алакөл сусын болған талай елге...), Ащысу (Дәулетбай Ащысуға кетті деген, шалынды батырлардың құлағына...), Қара емел (Қабекең ат тұяғын тағалатты, жағасын Қара Емелдің жағалапты...), және т.б.

3) Ойконимдер (мекен-жай аттары): Бурабай (Жүріп кетті Абылай Бурабайға, тоқтату қылып бұзақыны тұрамай ма...), Қызылжар (Абылай Қызылжардан үй салғызды, мирас қып артына үй қалғызды...), Қарақұрсақ (Қожағұл, Өмір, Дәулен бәрі де аман, шабылған жалғыз ауыл Қарақұрсақ...), Тарбағатай (Мекені еліміздің Тарбағатай, сөзімнен жаңылдырма, Бектеу атай...), Барлық, Қызыл тұз (Барлық пен Қызылтұзды басып өтіп, Ілеге суыт жүріп тіке тартты-ай!), Сарыбел («Әркімнің өз тілеуі өзіне» деп, Қабекең көшіп кетті Сарыбелге), және т.б.

Объектінің түр-түсін, сыртқы көрінісі мен формасын, саны мен сапасын т.б. ерекшеліктерін көрсететін анықтаушы компоненттері бар топонимдер жырда көптеп кездеседі. Мысалы: Қызылжар, Сарысу, Айнакөл, Көкшетау, Ащысу, Алакөл, т.б.

Тарихи жырларда Қазақстаннан тыс жерлердің атаулары да кездеседі. Мәселен, Үрімжі (Менімен тілегім сол Ақжалды бер, Үрімжі осы арадан бірталай жер...), Қырым (Адасқан қойдай маңырап, кететін болдық Қырымға...). Сонымен қатар, тарихи жырларда баяндалатын мекенге тікелей байланысты емес болғандықтан, тек аталып қана кететін топонимдер де ұшырасады: Арарат (тау) (Айдап салды жер шетіне қайтпастай, Арарат пен Алтай таудан асырды...), Асфәһан (Иран шаһары) (Асфәһан шаһарынан алдырыпты, ақ болат, алтын қылыш белге шалып...).

Талдауға алынған тарихи жырларда жиі кездесетін топонимдік атауларды қарастыру арқылы халқымыздың ежелгі тарихынан мағлұматтар ала аламыз. Топонимдік атаулардың кейбірі ерте замандардан келе жатқан көне атаулар болса, енді бірі орта ғасырларға және соңғылары бертініректе қойылған атаулардың қатарына жатады. Ә.Қайдар ең көне топонимдер қатарына мына атауларды жатқызады: «Ең көне географиялық атаулар (топонимдер) санатына жататындар: Каспий, Арал теңіздері, Балқаш көлі, Ертіс, Сырдария, Іле, Меркі, Талас, Есіл, Тобыл өзендері болса, таулар: Хан тәңірі, Алтай, Алатау, Қаратау, Ұлытау, т. б.» (Қайдар 2014). Тарихи жырларда актив

қолданыстағы осы көне географиялық атаулардың жұмсалыуына назар салайық.

«Тоғылтып Ұлытауға жайылайық,

Үш жүз боп бір Құдайға сыйынайық» (Бабалар сөзі Т. 57, 2010).

«Абылай хан» жырында «Ұлытау» сөзі он үш рет кездеседі. Ұлытау – Сарыарқаның оңтүстік-батысындағы аласа таулы массивтің бірі болғандықтан, көне түркі жазба ескерткіштерінің сөздік қорындағы «ұлығ» тұлғалы «үлкен, ұлы, күшті, биік, өте» мағынасын беретін сөзбен еш сәйкес келмейтіндігін аңғарамыз. Осыған қатысты Ұ.Сүймұханов былай дейді: «Ертедегі түркі тілдерінде бұл көрсетілген «ұлығ» сөзінен басқа «ұлық» дыбыстық құрамда айтылатын тұлға да бар. Оның беретін мағынасы бірде – «шоқтық», кейде – «ескі, тозған». Осындағы «ұлық»-тың бірнеше мағынасы «тау» сөзімен тіркесіп, «ұлықтау» болып, сол кездегі түсінігі «шоқтық тау» дегенді ұғындырып, бері келе біріккен сөз «Ұлытау»-ға айналған» (Сүймұханов, 2006). Ұлытау сөзінің ертеректегі тұлғасы «ұлық тау» болып тіркесіп, алғашқыда «шоқтық тау» мағынасын бергендігін, кейін уақыт өте келе дыбыстық өзгеріске ұшырауы нәтижесінде «Ұлытау» болып өзгергендігіне көз жеткіздік.

Ұлытау өңірінің XVIII ғасырдағы тарихи географиясына сипаттама жасайтын болсақ, бұл өңірде ең ірі шайқастар мен Абылайдың ерлік іс-әрекеттері өткен орын екендігіне куә боламыз. Ұлытау өңірі Абылай заманында саяси орталық қызметін атқарғанын жыр жолдарынан аңғарамыз. Абылай үш жүздің басын қосып, Ұлытауда кеңес өткізуі – соның айғағы. Бұл жиында қазақ елінің тағдырына қатысты маңызды мәселелер қаралып, ұтымды шешімдер шығарылған. Ұлытаудың көшпелілер үшін далалық саяси орталық ретіндегі маңызын түсінген Абылай үш жүздің басын біріктіруде осы өлкені таңдауы тегін емес. Ұлытау өңіріне байланысты және тарихи тұлғалардың (Шақшақұлы Жәнібек, Абылай хан) осы өңірдегі іс-әрекеттеріне қатысты мәліметтер тарихи жырларда кеңінен баяндалады.

«Қашты қалмақ Қаратауды көбелеп,

Қызды қазақ емін-еркін денелеп» (Бабалар сөзі. Т.61, 2010).

Жырда кездесетін «Қаратау» топонимінің де көп кездесетінін байқадық. Қаратау талай қиындықты бастан кешкен, небір сұрапыл кезеңдерді астан кешкен өлке. Ғалым Е.Қойшыбаев «Қаратау» атауына байланысты былай дейді: «Қаратау – жеке таулардың, тау жондарының, биік қыраттардың аттары. Э.М.Мурзаев: «бұл атаудағы қара сөзі түспен байланысты, өйткені Қаратауларда өзге ұлы таулардағыдай жаз бойы қар жатпайды» дейді» (Қойшыбаев, 1985).

«Абылай хан жырында»:

«Қыс қыстап Сарыарқаның жерін жайла,

Қалмақтың қашып барған сөзі қайда» (Бабалар сөзі. Т. 57, 2010)

«Шақшақұлы ер Жәнібек» жырында:

«Өкпелеп тіл алмаған балаларға,

Біразы Сарыарқаға тұра қашты» (Бабалар сөзі. Т.61, 2010).

Тарихи жырларда «Сарыарқа» атауы сегіз рет, қысқаша Арқа түріндегісі он бір рет кездеседі. Арқа сөзі халық арасында тараған жалпы атауы. Сарыарқа – Қазақстанның орталық және шығыс бөлігін қамтитын, Жайық пен Ертіс өзендері аралығында созылып жатқан ұлан-ғайыр терістік өлкесі. Сарыарқа атауы «байтақ жон» болғандықтан «Арқа» деп аталады десе, енді бірі өлкенің сарғыш тартып жатуымен байланыстыра қарайды. Осы тұста «сары» сөзінің түсті білдіріп қана қоймай, «кең», «мол», «үлкен» деген мағыналарды танытатынын да көреміз. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Сары (сар) дала поэт. — а) ұшы-қиыры жоқ, шетсіз-шексіз, кең дала, мидай жазық; ә) сусыз, елсіз, қаңырап бос жатқан жер» (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008), «сар жол – үлкен, кең

жол» (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008) деген анықтамалар берілген. Осыған қатысты ғалым Е.Қойшыбаев Сарыарқа атауы «жалпақ үстірт, кең жоң, шексіз қырқа» мағынасын білдіретіндігін айтады. «Сол ыңғаймен осы туыстас Сарысу, Сарытау т.б. атауларындағы сар сөзінің мәнін үнді-араб тілдері төркіндес, «кең байтақ» деп ұғамыз» (Қойшыбаев, 1985). Бұл фактілерден Сарыарқа топонимінің кең жайлау, жазық дала деген ұғымдарды білдіретіндігін аңғардық.

Тарихи жырларда кездесетін гидроним атаулары өзіндік ерекшеліктеріне, яғни түр-сипаты мен географиялық орнына, ондағы өсімдік пен жануарлар дүниесі, т.б. көптеген белгілеріне сәйкес атаулар берілген. Соның ішінде көне атаулардың бірі саналатын «Балқаш» сөзінің шығу тегін қарастырып көрелік.

«Балқаш көлін басып әрі жөнелді,
Тірі кетті дейміз кейін кебенек» (Бабалар сөзі. Т.61, 2010).

«Балқаш» сөзінің шығу тарихы жайлы бірнеше пікірлер бар. Топонимист ғалым Е. Қойшыбаев орта ғасыр деректерінде Балқаш көлін «Атрақкөл» және «Көкчетенгиз» түрлерінде атағанын айтады. Ал «Балқаш» атауының этимологиялық төркінін былай деп көрсетеді. «Балқаш сөзі де көнеге жетелейді: «орал-алтай семьялық тілдерге қатысты су ұғымымен байланысты bal// bar негізіндегі атау болуы ықтимал. Алтай тілдерінде балқаш сөзі лай, батпақ деген мәнде қолданылады. Осы қағидаларға сүйене отырып, балқаш атауының балық (көне түр. «су» мағынасында) сөзіне гидронимиялық -аш қосымшасының көмегімен субстантивтенген сын есім түріндегі атау деп жорамалдауға болады. Сонымен Балқаш (балықаш) – «су шалқыған өңір» мәніндегі көне түркі сөз тіркесі» (Қойшыбаев, 1985). Осы тұста Балқаш көлінің кей жерлері батпақты болып келгендіктен, «батпақты көл» мағынасын білдіруі де мүмкін екенін айта керек. Яғни, өзінің сипатына қарай аталуы да ықтимал. Балқаш көлінің қазіргі атауына байланысты ел ішінде тараған аңыз да бар. Аңызда көлге биік жардан құлаған Балқия (Балқаш) есімді жас арудың атымен халық Балқаш деп атап кеткен екен деседі.

«Ордамыз Түркістан, балам,
Меселің қайтпасын ұрыстан, балам,
Түркістанда түгел баб, балам,
Самарқанда сансыз баб, балам,
Ең үлкені Арыстан баб, балам,
Ер бастығы Едіге, балам,

Аман-сау бар еліңе, балам» (Бабалар сөзі. Т.61, 2010) - деп ер Жәнібекке берген абыздың батасында Түркістан қаласының халықтың мәдени және рухани өмірінде үлкен орын алатындығын көреміз. Біз талдауға негіз етіп алған тарихи жырларда ойконимдер қатарындағы Түркістан атауы тоғыз рет кездеседі. Түркістан 1500 жылдық тарихы бар Орта Азиядағы ең көне қалалардың бірі саналады. ХҮІІ ғасырдың басынан бастап Түркістан қазақ хандығының, яғни қазақ мемлекетінің астанасы болғандықтан ХVІІІ ғасырлардағы тарихи жырларда атының жиі кездесуі қалыпты деп саналады. Моңғол-татар, жоңғар шапқыншылығын, қазіргі Орта Азия мен Қазақстанда сол кезде өмір сүрген мемлекеттер мен хандықтардың жаугершілігін көрген қала болғандықтан жырда Абылай, Жәнібек, Қабанбай, Бөгенбайлардың есімдерімен қатар айтылады.

Қорытынды

Зерттеу барысында тарихи жырлардағы топонимдік атаулардың қазақ халқының тарихи жадын, дәстүрлі мекен ету кеңістігін және этномәдени дүниетанымын танытатын маңызды тілдік дерек екені анықталды. Талдауға алынған жырлардағы топонимдер географиялық нысандарына қарай оронимдер, гидронимдер және ойконимдер болып жіктелді.

Тарихи жырларда кездесетін Ұлытау, Қаратау, Сарыарқа, Алтай, Балқаш, Алакөл, Түркістан және басқа да атаулардың қолданысы олардың белгілі бір тарихи оқиғалармен, тұлғалармен және халықтың тұрмыс-тіршілігімен байланысын көрсетеді. Сонымен қатар топонимдер құрамындағы «сары», «қара», «көк», «қызыл», «ала», «ащы» сияқты компоненттер жер-су нысандарының табиғи ерекшеліктерін сипаттап, халықтың қоршаған ортаны қабылдау және атау тәжірибесін танытады.

Жалпы, тарихи жырлардағы топонимдер тек географиялық нысандарды атаушы бірліктер емес, тарихи, тілдік және этномәдени ақпаратты сақтаушы құнды дерек болып табылады. Оларды зерттеу қазақ топонимиясының тарихи қабаттарын, ұлттық дүниетанымның ерекшеліктерін және тарихи жырлардың тарихи-мәдени мазмұнын тереңірек тануға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

Бабалар сөзі: Жүзтомдық. 57-том: Тарихи жырлар. (2010). Фолиант.

Бабалар сөзі: Жүзтомдық. 61-том: Тарихи жырлар. (2010). Фолиант.

Қайдар, Ә. (2014). *Ғылымдағы ғұмыр: Мақалалар, баяндамалар жинағы (1-том).* Сардар баспа үйі.

Қойшыбаев, Е. (1985). *Қазақстанның жер-су аттары сөздігі.* Мектеп.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (Т. Жанұзақов, жалпы ред.). (2008). Дайк-Пресс.

Сүймұханов, Ұ.А., & Мархабаева, А.А. (2006). Орталық Қазақстан топонимдеріндегі табиғи географиялық ерекшеліктер. *География в школах и вузах Казахстана*, (4), 32–34.

References

Babalar sozi: Zhuztomdyq. 57-tom: Tarikhi zhyrlar [Words of the ancestors: A hundred-volume collection. Vol. 57: Historical epics]. (2010). Foliant.

Babalar sozi: Zhuztomdyq. 61-tom: Tarikhi zhyrlar [Words of the ancestors: A hundred-volume collection. Vol. 61: Historical epics]. (2010). Foliant.

Qaidar, A. (2014). *Gylymdagy gumyr: Maqalalar, bayandamalar zhinagy* [A life in science: Collection of articles and presentations] (Vol. 1). Sardar.

Qoyshybayev, E. (1985). *Qazaqstannyn zher-su attary sozdigi* [Dictionary of geographical names of Kazakhstan]. Mektep.

Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (T. Zhanuzaqov, Ed.). (2008). Daik-Press.

Suimukhanov, U. A., & Markhabayeva, A. A. (2006). Ortalyq Qazaqstan toponimderindegi tabigi geografiyalyq erekshelikter [Natural geographical features reflected in the toponyms of Central Kazakhstan]. *Geografiya v shkolakh i vuzakh Kazakhstana* [Geography in Schools and Universities of Kazakhstan], (4), 32–34.

L.A. Espekova, Y.E. Okassova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: okassovayerkezhan@mail.ru)

Toponyms in Historical Songs (based on Kazakh historical epics)

Abstract. The article examines the use of toponymic names in historical epics and their historical and cultural content. In the course of the study, geographical names are classified

according to their geographical characteristics into oronyms, hydronyms, and oikonoms, and their structural and semantic features are analyzed. It is established that the use of toponyms such as Altai, Ulytau, Karatau, Saryarka, Balkhash, Alakol, Turkistan, Burabay, Kyzylzhar, and others in the texts of historical epics reflects historical events, the traditional living space of the people, and their ethnocultural worldview. Linguistic components denoting natural features in the structure of toponyms reveal the ways in which the people perceived and named their natural environment. The results of the study demonstrate that toponyms in historical epics are not merely geographical names but linguistic units that preserve historical memory and national cultural information.

Keywords: historical epic, toponymic names, ethnocultural vocabulary, national worldview.

Л.А. Еспекова, Е.Е. Окасова

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: okassovayerkezhan@mail.ru)*

Топонимы в исторических песнях (на основе казахских исторических эпосов)

Аннотация. В статье рассматривается употребление топонимических названий в исторических жырах и их историко-культурное содержание. В ходе исследования названия географических объектов классифицируются по географическому признаку на оронимы, гидронимы и ойконимы, анализируются их структурно-семантические особенности. Установлено, что употребление в текстах исторических жывов таких топонимов, как Алтай, Ұлытау, Қаратау, Сарыарқа, Балқаш, Алакөл, Түркістан, Бурабай, Қызылжар и др., отражает исторические события, пространство традиционного проживания народа и его этнокультурное мировоззрение. Языковые компоненты, обозначающие природные признаки в составе топонимов, раскрывают особенности восприятия и номинации окружающей среды народом. Результаты исследования показывают, что топонимы в исторических жырах являются не только географическими названиями, но и языковыми единицами, сохраняющими историческую память и национально-культурную информацию.

Ключевые слова: исторический жыр, топонимические названия, этнокультурная лексика, национальное мировоззрение

Авторлар туралы мәлімет:

Еспекова Л.Ә. – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ тіл білімі кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>.

Окасова Е.Е. – педагогика ғылымдарының магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3985-1029>.

Information about authors:

Espekova L.A. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of

Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>.

Okassova Y.E. – Master of Pedagogical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3985-1029>.

Сведения об авторах:

Еспекова Л.А. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>.

Окасова Е.Е. – магистр педагогических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3985-1029>.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 16.01.09

Ғылыми мақала

А. Өмірзақова*Қ.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті,
Алматы қ., Қазақстан**(E-mail: : a.omurzakova@satbayev.university)***Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығындағы есім сөздердің ғылыми
ұғымды қалыптастырудағы қызметі**

Аңдатпа. Қазақ тіліндегі алғашқы пәндік оқулықтар ғылыми ұғымдардың берілуін, олардың жазба дискурстағы рөлін зерттеуге мүмкіндік береді. Мақаланың мақсаты – Қ.Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығындағы зат есім, сын есім, сан есім және есімдіктің математикалық ұғымды қалыптастыру мен түсіндірудегі қызметін анықтау. Зерттеу материалы ретінде оқулықтағы анықтамалардан, ережелерден, есеп шарттары мен шешу жолдарынан алынған мысалдар пайдаланылды. Олар сипаттамалы, семантикалық, сөзжасамдық, контекстік және салыстырмалы әдістер арқылы сапалық тұрғыдан талданды. Қорытындылар іріктелген мысалдардың сапалық талдауына сүйенеді, мақалада сөз таптарының оқулықтағы жиілігі арнайы зерттелген жоқ.

Зертеу нәтижесінде зат есімдердің математикалық нысандарды, амалдар мен олардың нәтижелерін атайтынын, ал көптік, тәуелдік және септік тұлғалары ұғымдар арасындағы қатынасты нақтылайтынын көрсетті. Сын есімдер нысандарды белгісіне қарай жіктеп, салыстыру қатынасын білдіреді. Сан есімдер мөлшерді, өрнектің құрамын және реттілікті анықтайды. Есімдіктер бұрын сипатталған нысанға немесе шартқа сілтеп, оны кейінгі түсіндірумен байланыстырады. *Бір, белгісіз, екіден, өзі* секілді тұлғалардың математикалық мәні нақты мәтіндік қолданысына қарай өзгеретіні көрсетілді. Зерттеудің ғылыми үлесі – есім сөздердің қызметін жеке терминдер деңгейінде емес, оқу мәтіндегі математикалық пайымдаудың құрамында өзара байланыста сипаттауы. Нәтижелер қазақ ғылыми тілінің тарихын зерттеуге, тарихи математикалық атауларға түсіндірме дайындауға және пәндік мәтіннің тілдік құрылымын оқытуға негіз бола алады.

Түйін сөздер: Қаныш Сәтбаев, «Алгебра» оқулығы, математикалық дискурс, есім сөздер

DOI: <https://doi.org/10.71078/wvbnq681>

Түсті: 11.09.2026; Мақұлданды: 11.10.2026; Онлайн қолжетімді: 16.10.2026.

Кіріспе

Қазақ тіліндегі ғылыми ойдың қалыптасуын зерттеуде алғашқы пәндік оқулықтардың орны ерекше. Бұндай еңбектерден жаңа ғылыми ұғымдарға қандай атау берілгенін ғана емес, олардың ана тілімізде қалай анықталғанын, өзара қалай салыстырылғанын және есеп шығару барысында қалай қолданылғанын байқауға болады. Осы тұрғыдан, Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығы – қазақ тіліндегі математикалық білімді баяндау тәжірибесін зерттеуге мүмкіндік беретін бірегей еңбектердің бірі. Оқу мәтіндегі математикалық мазмұн терминдер, табиғи тілдегі түсіндірмелер және сандық таңбалар арқылы бірлікте жеткізіледі.

Мақалада *математикалық дискурс* ұғымы математикалық нысандарды атау, олардың қасиеттері мен қатынастарын түсіндіру, ережені тұжырымдау және есептің шешілу жолын баяндау барысында қалыптасатын мәтіндік қолданыс мағынасында алынды. Осындай мәтінде терминнің дәлдігі қажет, бірақ ойдың бірізді берілуі басқа

тілдік құралдарға да тәуелді. Мысалы, есепте қай шама белгілі, қайсысы белгісіз екені, екі нысанның қай белгісі бойынша салыстырылатыны және келесі амалдың алдыңғы нәтижемен қалай байланысатыны грамматикалық құрылымдар арқылы беріледі. Сондықтан оқулық тілін жеке терминдер жиынтығы ретінде емес, математикалық пайымдауды ұйымдастыратын тұтас мәтін ретінде қарастыру өзекті деп санаймыз.

Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығына қатысты зерттеулерде математикалық атаулардың жасалу жолдары, олардың ұғымдық мазмұны мен ғылыми ақпаратты ұйымдастыру қызметі талданған (Жұбай, 2025а:72-73). Сонымен қатар оқулықтағы өлшем атауларының этнолингвистикалық ерекшелігі және күнделікті өмірге негізделген есептер арқылы ұлттық танымның берілуі де арнайы қарастырылған (Өмірзақова, 2025: 133–143). Бұл еңбектер зерттеудің терминологиялық және мәтіндік негізін құрайды. Дегенмен есім сөздердің бір математикалық ойды жеткізудегі өзара қызметі жеке талдау нысаны ретінде қарастыруды қажет етеді. Өйткені, осы сөз таптарының өзара қызметін бірге талдау ғылыми ұғымның мәтінде қалай қалыптасатынын анықтау үшін қажет.

Зерттеу мәселесі мына жәйттарға байланысты: математикалық ұғым мәтінде бір рет аталып қана қоймайды. Оқу мәтінінде оның түрі мен қасиеті анықталады, сандық шарты көрсетіледі, басқа ұғымдармен қатынасы түсіндіріледі және кейінгі сөйлемдерде оған қайта сілтеме жасалады. Мысалы, *теңдеу* сөзі математикалық нысанды атайды, *шаршылық теңдеу* тіркесі оның түрін ажыратады. *Екі белгісіз* қолданысы есепке қатысатын шамалардың санын білдірсе, *осы айырым* тіркесі алдыңғы есептеу нәтижесін келесі пайыммен байланыстырады (Сәтбаев, 2024: 200, 250, 400). Бұл мысалдарда әр сөз табы бөлек міндет атқарғанымен, олардың қызметі бір түсіндіру кезеңінде тоғысып тұр.

Зерттеудің мақсаты – Қ.Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығындағы есім сөздердің математикалық ұғымды қалыптастыру және түсіндіру қызметін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін зат есімдердің ұғымдар мен амалдарды атаудағы орны, сын есімдердің математикалық нысандарды жіктеуі, сан есімдердің мөлшер мен реттілікті белгілеуі, есімдіктердің мәтіндегі сілтемелік қызметі қарастырылады. Сонымен бірге аталған сөз таптарының анықтама, ереже, есеп шарты және шешу жолы құрамында қалай байланысатыны талданады.

Зерттеудің нысаны – оқулықтағы зат есім, сын есім, сан есім және есімдік қолданыстары, пәні – олардың математикалық мазмұнды жеткізудегі семантикалық және мәтіндік қызметі. Материалды талдауда сипаттамалы, семантикалық, сөзжасамдық және контекстік әдістер қолданылды. Жұмыстың болжамы бойынша есім сөздер математикалық білімді баяндауда өзара байланысты жүйе құрайды: бірліктердің бірі ұғымды атаса, өзгелері оны жіктейді, сандық жағынан нақтылайды немесе мәтіннің кейінгі бөлігінде сол ұғымға қайта сілтейді. Бірақ әр тұлғаның қызметі алдын ала емес, оның нақты сөйлемдегі қолданысы арқылы анықталады.

Зерттеудің күтілетін үлесі – қазақ математикалық дискурсындағы есім сөздердің қызметін терминжасам шеңберінен кеңірек, ғылыми түсіндірудің құрылымы аясында сипаттау. Бұндай талдау тарихи терминнің қалай жасалғанына емес, оның оқушыға қалай түсіндірілгенін көрсетуге бағытталған. Алынған нәтижелерді қазақ ғылыми тілі тарихын зерделеуде, пәндік мәтіндердің тілдік құрылымын оқытуда қолдануға болады.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу материалы ретінде Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығындағы анықтамалардан, ережелерден, есеп шарттары мен олардың шешу жолдарынан алынған тілдік мысалдар пайдаланылды. Зерттеу нысаны – математикалық оқу мәтіндерде қолданылған зат есім, сын есім, сан есім және есімдіктер. Зерттеу пәні – аталған сөз таптарының математикалық ұғымды атау, нақтылау және түсіндіру барысындағы қызметі. Талдау бірлігі ретінде жеке сөз ғана емес, оның терминдік тіркес пен тұтас сөйлем ішіндегі қолданысы алынды.

Зерттеу болжамы бойынша есім сөздер математикалық мазмұнды жеткізуде өзара байланысады: зат есім ұғымды немесе амалды атайды, сын есім оның белгісі мен түрін ажыратады, сан есім мөлшерін не ретін көрсетеді, ал есімдік мәтінде бұрын аталған нысанға қайта сілтейді. Бұл болжамды қарастыру үшін алдымен оқулықтағы тиісті қолданыстар іріктеліп, сөз таптары бойынша топтастырылды. Одан кейін олардың құрылымы мен мағынасы талданып, есеп шарты, анықтама, ереже және шешу жолындағы мәтіндік қызметі салыстырылды.

Зерттеуде сипаттамалы әдіс тілдік бірліктерді топтастыруға, семантикалық талдау сөздің жалпы қолданыстағы және математикалық мәнін ажыратуға қолданылды. Сөзжасамдық талдау *теңдік, қосынды, бөлгіш, көрсеткіш* сияқты атаулардың құрылысын сипаттауға мүмкіндік берді. Контекстік талдау *бір, белгісіз, екіден, бұл, оның* тәрізді тұлғалардың нақты қолданыста нені білдіретінін анықтауға бағытталды. Салыстырмалы талдау төрт сөз табының бір ұғымды түсіндірудегі қызметтерін және олардың өзара байланысын айқындау үшін пайдаланылды.

Талдау сапалық сипатта жүргізілді: сөз таптарының жиілігі есептелген жоқ, қорытындылар іріктелген мысалдардың мағынасы мен мәтіндегі қызметіне сүйеніп жасалды. Сондықтан алынған нәтижелер оқулықтағы барлық есім сөздердің сандық үлесі туралы тұжырым жасауға емес, олардың математикалық дискурста атқаратын қызметін сипаттауға негіз болады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Сөз таптарының мәтін түзудегі қызметін зерттеу мәтін лингвистикасы мен ғылыми дискурсты талдаудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Бұл бағытта сөздердің қызметі жеке сөйлемдегі грамматикалық орны арқылы емес, мәтін бөліктерін байланыстыруы, ақпаратты нақтылауы және ойдың дамуына қатысуы арқылы қарастырылады.

Шетелдік тіл білімінде мәселенің теориялық негізін М.А.К. Халлидей мен Р. Хасанның *Cohesion in English* еңбегі қалыптастырды. Авторлар мәтін байласымын (когезия) сілтеме, алмастыру, түсіріп айту, жалғаулық және лексикалық байланыс арқылы сипаттайды (Халлидей, Хасан, 1976). Бұл тұжырым есімдіктің бұрын аталған нысанға сілтеуін, ал өзара мағыналас атаулардың мәтін тақырыбын жалғастыруын түсіндіруге мүмкіндік береді. Дж. Р. Мартин мен Д. Роуз *Working with Discourse: Meaning Beyond the Clause* еңбегінде мәтіндегі қатысушылардың алғаш аталуын және кейін қайта көрсетілуін, сондай-ақ ойлар арасындағы байланысты талдайды (Мартин, Роуз, 2007).

Ғылыми мәтіннің құрылымына арналған зерттеулер бұл теориялық негізді толықтырады. Д. Байбер мен Б. Грей академиялық жазбада ақпараттың зат есімді тіркестер мен олардың анықтауыштары арқылы жинақталатынын көрсетеді (Байбер, 2010:2-20). А.Р. Стромайер математикалық түсіндірме мәтіндегі тілдік қиындықтарды сөз және сөйлем деңгейінде, жалпы академиялық тіл мен математикаға тән қолданыстар тұрғысынан қарастырады (Стромайер, 2023:295-324). Олардың зерттеуі математикалық мазмұнды түсінуде тілдік құрылымның маңызын көрсеткенімен, сөз таптарының мәтін түзудегі, ғылыми дискурстағы өзара қызметін арнайы зерттеу нысаны етпейді.

Қазақ тіл білімінде сөз таптарының мәтіндегі қызметі мәтін лингвистикасы аясында зерттелген. Мәселен, М.Ахметова «Есімдіктердің мәтінтүзімдік қызметі» мақаласында есімдіктің мәтін құрауға қатысын арнайы қарастырып (Ахметова, 2007:51-54), кейінгі «Мәтін лингвистикасы» оқу-әдістемелік құралында есімдіктермен қатар сан есімдер, үстеулер мен шылаулардың мәтін байласымындағы қызметі сөз болады (Ахметова, 2008). З.Н. Жуынтаеваның «Сөз таптарының мәтінтүзімдік сипаты» монографиясында осы сөз таптарының контексте мағына алу және мәтін бөліктерін байланыстыру ерекшеліктері талданады (Жуынтаева, 2014). Ал Ж.Г. Амирова көркем мәтіндегі

есімдіктердің дейктикалық қызметін зерттеп, олардың мәнін сөйлеуші, тыңдаушы және қатысым жағдайымен байланысты деген тұжырымға келеді (Амирова, 2021:78). Бұл еңбектерге ортақ ұстаным – сөз табының мәтіндегі қызметін оның контекстегі мағыналық қатынастарымен бірге қарастыру.

Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығы қазақ ғылыми тілінің қалыптасуы, математикалық атаулардың жасалуы және пәндік білімді ұлттық тілде түсіндіру тәжірибесі тұрғысынан зерттелген. О. Жұбай қазақ тіліндегі математика ғылымының қалыптасуын қарастырып, Сәтбаевтың термин жасауда тілдің сөзжасамдық мүмкіндіктеріне сүйенгенін, халықаралық атауларды қазақ тілінің заңдылықтарына бейімдегенін және ғылыми ұғымдарды оқушыға таныс мысалдармен түсіндіргенін көрсетеді (Жұбай, 2025а:72-85). О. Жұбай мен бірлескен авторлар кейінгі еңбектерінде назарды терминнің жасалуынан оның танымдық және ақпараттық сипатына аударып, «Алгебра» оқулығындағы терминдерді ғылыми ақпаратты сақтайтын, математикалық ұғымдарды өзара байланыстыратын және қазақ тіліндегі ғылыми білім жүйесін қалыптастыруға қатысатын бірліктер ретінде қарастырады (Жұбай, 2025б:62-77).

Оқулықтың танымдық мазмұнына арналған алдыңғы зерттеулерімізде есеп мәтіндеріндегі ұзындық, қашықтық, көлем және салмақ атауларының тұрмыстық тәжірибемен байланысы талданды. Өлшем атаулары математикалық шаманы білдірумен қатар, оқушыға таныс заттар мен әрекеттер арқылы оның мәнін түсінуге мүмкіндік береді (Өмірзақова, 2025:133-143). Кейінгі жұмысымызда талдау аясы кеңейтіліп, дәстүрлі өлшемдер мен күнделікті өмірге негізделген есептер арқылы математикалық мазмұнның ұлттық дүниетаныммен байланысын қарастырған болатынбыз (Omurzakova, 2026:228-237). Бұл зерттеулер оқулықта математикалық білімнің оқушыға таныс мәдени және тұрмыстық жағдаяттар арқылы берілгенін көрсетеді. Аталған еңбектер терминнің құрылысын, ұғымдық мазмұнын және есептің танымдық негізін ашуға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығынан алынған тілдік деректерді талдау зат есім, сын есім, сан есім және есімдіктің математикалық мазмұнды баяндауда өзара байланыса қызмет атқаратынын көрсетті. Талдау бірлігі ретінде сөздің жеке мағынасы ғана емес, оның терминдік тіркес, анықтама, есеп шарты және шешу жолы құрамындағы қолданысы алынды. Берілген сөз таптарының математикалық пайымдауды қалай ұштасатындығын нақты мысалдар арқылы қарастырайық.

Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығында зат есімдер математикалық нысандарды, амалдарды, олардың нәтижелері мен өзара қатынастарын атауға қызмет етеді. Ғылыми ұғым жеке термин арқылы берілмейді. Яғни, зат есімнің мағынасы оның қандай сөздермен тіркескеніне және қандай грамматикалық тұлғада қолданылғанына қарай нақтыланады.

Дерексіз зат есімдер математикалық ұғымдарды тікелей білдіреді. *Теңдік, дәреже, қасиет, шарт, қосынды, айырым* атаулары көзге көрінетін заттарды емес, есептеу және салыстыру арқылы анықталатын нысандар мен қатынастарды атайды. Мысалы, «*қосылғыштардың орын алмасуынан қосынды өзгермейтіндігі*» деген тұжырымдағы *қосынды* белгілі бір есептің жауабы ғана емес, жалпы ережеге қатысатын математикалық ұғым ретінде жұмсалған (Сәтбаев, 2024:16). Осындай атаулар жеке әрекет немесе белгіні талдауға болатын дербес ұғым түрінде береді.

Деректі зат есімдер қолданбалы есепте математикалық ұғымның қандай нақты жағдайға қатысты екенін көрсетеді. *Жолаушы, ауыл, жол, ыдыс, су, шүмек* сөздері өздігінен математикалық термин болмайды. Бірақ қозғалыс есебіндегі *жолаушы, жол, сағат, шақырым* атаулары арқылы қашықтық, уақыт және қозғалысқа қатысты шамалар түсіндіріледі (Сәтбаев, 2024: 224). Демек, деректі зат есімдер дерексіз ұғымды таныс жағдай арқылы ұғындыруға қатысады.

Жалпы есімдер ғылыми ұғымды белгілі бір жеке мысалға тәуелсіз атайды. *Сан, теңдеу, түбір, бөлшек, мүше* сөздері бір ғана санды немесе теңдеуді емес, ортақ қасиеті бар математикалық нысандардың түрін білдіреді. Мысалы, *теңдеу* атауы анықтамада теңдеулердің тұтас тобына қатысты қолданылса, есеп шартында нақты бір теңдеуді білдіруі мүмкін (Сәтбаев, 2024: 200). Осы ерекшелік жалпы ережені жеке есепке қолдануға мүмкіндік береді.

Жалқы есімдер математикалық ұғымның атауын жасамайды, бірақ оны түсіндіруге алынған деректің қай ортаға қатысты екенін нақтылайды. Семей губерниясының халық құрамы туралы есептегі *Семей* атауы зерттелетін жағдайдың географиялық орнын көрсетеді (Сәтбаев, 2024:158). Ғылыми ұғымды беру тұрғысынан жалқы есімнің қызметі – есепке алынған нақты дерек пен сол деректі өңдеуге қолданылатын математикалық тәсілдің арасындағы байланысты айқындау.

Көптік тұлғасындағы зат есімдер ұғымның бір нысанға немесе нысандар жиынына қатысты екенін ажыратады. *Сандар, теңдеулер, түбірлер, мүшелер* сөздері бір топқа кіретін элементтерді жинақтап атайды. *Теңдеудің белгісіздері* тіркесінде бірнеше белгісіз бір теңдеудің құрамына кірсе, *теңдеулердің түбірлері* тіркесінде бірнеше теңдеу мен оларға қатысты түбірлер сөз болады (Сәтбаев, 2024:200). Сондықтан көптік жалғауы ғылыми тұжырымның қолданылу аясын нақтылауға қатысады.

Тәуелдік тұлғасындағы зат есімдер бір математикалық ұғымның екіншісіне қатысын ашады. *Дәреженің негізі, теңдеудің белгісіздері, түбірдің мәні, бөлшектің бөлгіші* тіркестерінде тәуелдік жалғауы меншікті емес, нысан мен оның құрамдас бөлігі немесе қасиеті арасындағы қатынасты білдіреді. Мысалы, *дәреженің негізі* тіркесінде *негіз* ұғымы жеке алынбай, дәреженің компоненті ретінде анықталады. Ал «радикалдың жоғарғы көлденең сызығының астына...» деген құрылымдағы тәуелдік тұлғалары математикалық таңба бөліктерінің орналасуын дәл түсіндіреді (Сәтбаев, 2024: 18).

Септік тұлғасындағы зат есімдер ғылыми ұғымдар арасындағы қатынасты және математикалық амалдың логикалық бағытын көрсетеді:

1-кесте. Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығындағы зат есімнің септік тұлғаларының ғылыми ұғымды берудегі қызметі

Септік тұлғасы	Ғылыми ұғымды берудегі қызметі	Мысал
Атау	Нысанды атап, оның қасиетін тұжырымдауға негіз болады.	Қосынды өзгермейді (Сәтбаев, 2024: 16)
Ілік	Нысан мен оның компоненті не белгісі арасындағы қатынасты білдіреді.	алпеттердің ортақ бөлгіші (Сәтбаев, 2024: 124)
Барыс	Түрлендірудің нәтижесін немесе амал бағытталған межені көрсетеді.	ортақ бөлгішке әкелу (Сәтбаев, 2024: 209)
Табыс	Амал қолданылатын математикалық нысанды айқындайды.	бөлгішті жою, мүшелерді ықшамдау (Сәтбаев, 2024: 225)
Жатыс	Тұжырым қолданылатын ғылыми саланы немесе шартты білдіреді.	алгебрада (Сәтбаев, 2024: 18)
Шығыс	Математикалық қорытынды шығарылатын бастапқы негізді көрсетеді.	Түбір қасиеттерінен қорытым шығару (Сәтбаев, 2024: 400)
Көмектес	Математикалық амалдың таңбамен берілу тәсілін көрсетеді.	крестпен, сызықпен, нүктемен көрсетіледі (Сәтбаев, 2024: 18)

Қорыта айтқанда, зат есімнің ғылыми ұғымды берудегі басты қызметі – математикалық нысанды атау және оның құрамын, қасиетін, сандық аясын, басқа нысандармен қатынасын нақтылау. Дерексіз және жалпы есімдер ұғымдық жүйені құрайды; деректі және жалқы есімдер сол ұғымды түсіндіруге негіз болатын нақты жағдайды белгілейді; көптік, тәуелдік және септік тұлғалары ұғымның математикалық мәнін сөйлем ішінде дәлдейді.

Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығында сын есім математикалық нысанның белгісін білдіріп қана қоймай, оны басқа нысандардан ажыратуға, түрге бөлуге және салыстыруға қатысады. Сын есімнің ғылыми мәні көбіне өзі анықтайтын зат есіммен бірге ашылады: *сан* жалпы ұғымды атаса, *теріс сан* сол ұғымның белгілі бір түрін білдіреді.

Сапалық сын есімдер сандар мен шамалардың белгісін немесе өзара қатынасын көрсетеді. Оң *сан*, *теріс сан* тіркестеріндегі *оң* және *теріс* сөздері санды математикалық белгісіне қарай ажыратады. *Үлкен, кіші, артық, кем, тең* сөздері екі шаманы салыстыруға қатысады: *бірінші сан екіншісінен үлкен, екі өрнек тең*. Бұндай қолданыста сын есім сөйлеушінің субъективті бағасын емес, есептің шартымен анықталатын қатынасты білдіреді. Мысалы, *12-ден кем тіркесінде кем белгісінің мәні салыстыру межесі көрсетілгенде нақтыланады* (Сәтбаев, 2024:18).

Қатыстық сын есімдер математикалық нысанды белгілі бір салаға, құрылымға немесе қасиетке қатысты жіктейді. *Алгебралық өрнек* тіркесінде алгебралық өрнектің пәндік сипатын көрсетеді; *бөлшектік өрнек* тіркесіндегі бөлшектік оның құрылымдық ерекшелігін нақтылайды. *Бағытты шама* атауында сын есім шаманы сипаттауға оның сандық мәні мен өлшеуішінен бөлек бағыты да қажет екенін білдіреді (Сәтбаев, 2024:26). Яғни, қатыстық сын есім зат есіммен бірігіп, жалпы атауды нақтыланған ғылыми ұғымға айналдырады.

Сын есімнің шырай тұлғалары бірнеше нысанның белгісін салыстыруға немесе олардың ішінен шектік мәнді бөліп көрсетуге қызмет етеді. Берілген мәтіндегі ең үлкен текшелік сан тіркесінде ең үлкен белгілі бір жиындағы шектік мәнді таңдауға қатысады.

Кеңістік пен мәтіндік реттілікті білдіретін сын есімдер математикалық жазбаның бөліктерін және түсіндіру кезеңдерін ажыратады. *Жоғарғы мүше* тіркесіндегі жоғарғы нысанның орналасуын көрсетсе, *алғашқы жол* мен *соңғы жүйе* есеп шығару барысындағы орын мен ретті белгілейді (Сәтбаев, 2024: 104, 234). Оң және сол сөздері де контекске қарай таңбаның не өрнек бөлігінің орналасуын көрсете алады. Алайда *оң сан* тіркесіндегі *оң* кеңістіктегі орынды емес, санның математикалық белгісін білдіреді. Демек, бір сын есімнің ғылыми қызметі оның қай зат есіммен тіркескеніне қарай өзгереді.

Сын есімдер математикалық ұғымды жіктеу, салыстыру және дәл анықтау арқылы береді. Сапалық сын есім белгінің өзін не шамалар қатынасын көрсетеді; қатыстық сын есім нысанды белгілі түрге жатқызады; шырай тұлғасы шектік мәнді айқындайды; кеңістік пен реттілік мәнді сын есімдер формула мен шешу кезеңдерінің қай бөлігі сөз болып отырғанын нақтылайды.

Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығында сан есімдер математикалық нысандардың мөлшерін, құрылымын және есеп шығару ретін білдіреді. Олар цифрлармен және формулалармен қатар қолданылады. Мысалы, «*қандай екі санның қосындысы 40, айырымы 10 болады?*» деген есепте екі сөзі ізделетін нысандардың санын көрсетсе, 40 пен 10 олардың арасындағы сандық шартты береді (Сәтбаев, 2024:12). Сөзбен берілген сан есім мен цифрлық жазылым осылайша бір есептегі әртүрлі ақпаратты жеткізеді.

Есептік сан есімдер нысандардың санын және өрнектің құрамын көрсетеді: *екі сан, үш мүше, төрт амал, екі белгісіз*. Сандық компонент кейде күрделі атаудың жасалуына қатысады. *Қосмүшелік* пен *үшмүшелік* атаулары өрнектің қанша мүшеден тұратынын қысқа түрде білдіреді (Сәтбаев, 2024:402-431). Ал *бір* сөзінің мағынасы контекске тәуелді: *бір белгісіз* тіркесінде ол нысанның санын көрсетсе, *бір санды алайық* дегенде мысал үшін

таңдалған кез келген санды білдіруі мүмкін.

Реттік сан есімдер нысандарды ажыратып, математикалық баяндаудың бірізділігін сақтайды. *Бірінші мүше, екінші мүше* тіркестері тізбектегі орынды, ал *бірінші айырым, екінші айырым* тіркестері есептеу барысындағы кезеңді көрсетеді (Сәтбаев, 2024:315–337). *Бірінші дәрежелі теңдеу* дегенде реттік сан амалдың орындалу кезегін емес, теңдеудің дәрежесін білдіреді. Сондықтан реттік тұлғаның математикалық мәні оның қандай атаумен тіркескеніне қарай анықталады.

Сан есімдер шамалардың бөлшектік және үлестік қатынасын да жеткізеді. *Екіден бір, үштен екі* құрылымдары бүтін мен оның бөлігінің арақатынасын білдіреді. Ал *төрт теңгеден төлеу* немесе *сағатына сегіз шақырымнан жүру* тіркестерінде сан әр адамға не уақыт бірлігіне тиесілі мөлшерді көрсетеді (Сәтбаев, 2024: 216, 259). Бірдей тұлға әрдайым бірдей қатынасты білдірмейді: екіден артық тіркесінде екіден үлестіруді емес, салыстыру шегін көрсетеді.

Жинақтық және заттанған сан есімдер бұрын аталған нысандарды қайталамай атауға мүмкіндік береді. Мысалы, *екеуінің мәні* тіркесіндегі *екеуінің* екі математикалық нысанды бірге көрсетсе, *біріншісі, екіншісі* тұлғалары олардың әрқайсысын жеке ажыратады. Ал *екіге бөлу* тіркесінде сан есім мөлшерді анықтаушы сөз емес, амал бағытталған математикалық шама ретінде жұмсалады (Сәтбаев, 2024: 12). Бұл қолданыстарда сан есім нысанның санын атаумен қатар, оның есеп ішіндегі орнын да белгілейді.

Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығында есімдіктер бұрын аталған математикалық нысанға қайта сілтеп, есептің шарты мен шешу жолын байланыстырады. «*Бұл есепті шығару үшін біз былайша жол ұстанайық*» деген сөйлемде бұл алдыңғы есепке сілтейді, ал біз автор мен оқушыны есеп шығару әрекетіне бірге қатыстырады (Сәтбаев, 2024: 12). Кейін қолданылатын оларды, олардың, оның тұлғалары сандардың атауын қайта-қайта атамай, талдаудың сол нысандар туралы жалғасып жатқанын көрсетеді.

Сілтеу есімдіктері математикалық ойдың сабақтастығын сақтайды. Бұл есеп, осы айырым, ондай теңдеу тіркестерінде есімдік қай нысан немесе қай шарт қарастырылып отырғанын көрсетеді. Мысалы, «*осы айырымның өзі*» құрылымында осы алдыңғы есептеу нәтижесінде алынған айырымды даралайды (Сәтбаев, 2024: 250). Ал «*егер (т) саны 2-ден артық болса, ондай теңдеуді жоғарғы дәрежелі теңдеу дейді*» дегенде ондай жеке теңдеуге емес, аталған шартқа сай келетін теңдеулер тобына қатысты (Сәтбаев, 2024: 425). Соңғы мысалда сілтеу есімдігі жеке жағдайдан жалпы анықтамаға өтуді қамтамасыз етеді.

Жіктеу және өздік есімдіктері есептеу әрекетінің берілу тәсілін айқындайды. Біз тұлғасы «*алайық*», «*қарастырайық*» сияқты ортақ әрекет мәнді етістіктермен үйлесіп, шешу қадамдарын оқушымен бірге орындағандай баяндайды. Ал дәрежеге шығаруды түсіндірудегі «*бір шама өзіне өзі бірнеше қабат өсіріліп отырса*» деген құрылымда өздік есімдігі амалдың бастапқы шаманың өзіне қатысты орындалатынын білдіреді (Сәтбаев, 2024: 289). Бұл жерде есімдік мәтін бөліктерін байланыстырумен қатар, математикалық қатынасты түсіндіруге тікелей қатысады.

Сұрау есімдіктері есептің белгісіз бөлігін көрсетеді. «*Қандай екі санның қосындысы 40, айырымы 10 болады?*» деген сұрақта қандай есептің шартын қанағаттандыратын сандарды табуға бағыттайды (Сәтбаев, 2024: 12). *Қай, қайсы, неше* тұлғалары тиісінше нұсқаны таңдауға немесе ізделетін мөлшерді анықтауға қызмет етеді. Олардың қолданылуы оқушы назарын шешілуі тиіс мәселеге аударады.

Жалпылау, белгісіздік және болымсыздық есімдіктері оқу мәтінінде тұжырымның қолданылу аясын белгілейді. Мысалы, *әрбір* ереженің жиындағы әр нысанға қатысын, *кейбір* сол жиынның белгілі бір бөлігіне ғана қатысын білдіреді. Ал *ешбір* болымсыз баяндауышпен тіркескенде аталған топтағы ықтимал нысандарды түгел жоққа шығарады (Сәтбаев, 2024: 70, 25, 300). Математикалық дәлелдеуде *әрбір, кейбір* және *ешбір* сөздерінің айырмасы қорытындының қандай нысандарға қатысты екенін анықтайды. Ол, бұл, соны

сияқты тұлғалардың нақты қай санға, өрнекке немесе тұтас шартқа сілтеп тұрғаны алдыңғы контекст арқылы белгілі болады.

Талдау есім сөздердің математикалық ұғымды қалыптастыруға оның маңызды белгілерін ажырату арқылы қатысатынын көрсетті. Мысалы, *бір белгісіз* тіркесіндегі *бір* теңдеудегі ізделетін шамалардың санын көрсетеді, ал *бір санды* алайық қолданысында ол есепте қарастырылатын шаманы енгізуге қызмет етеді. *Бірінші мүше* тіркесінде реттік сан есім нысанның тізбектегі орнын білдірсе, *бірінші дәрежелі теңдеу* атауында теңдеуді дәрежесіне қарай жіктейді. Демек, сан есім ұғымға барлық жағдайда бірдей белгі қоспайды: оның ғылыми мәні тіркескен атауына және есептің шартына қарай айқындалады.

Зат есімнің грамматикалық тұлғалары ұғымның басқа нысандармен қатынасын ашады. *Дәреженің негізі* тіркесінде тәуелдік тұлғасы негіздің дәрежеге қатысты құрамдас бөлік екенін көрсетеді. *Теңдеуді шешу* құрылымында табыс септігі теңдеуді математикалық амал бағытталған нысан ретінде белгілейді. Ал *ондай теңдеу* қолданысындағы ондай алдыңғы шартта сипатталған белгілерді теңдеулердің белгілі бір тобына қатыстырады. Бұл деректер ғылыми ұғымның мәні жеке атауда емес, оның сандық, құрылымдық және шарттық белгілерінің біртіндеп анықталуы арқылы қалыптасатынын көрсетеді.

Қорытынды

Қазақ тіліндегі математикалық білімнің берілуі ғылыми ұғымдарға атау берумен шектелмейді. Ұғымды түсіндіру үшін оның маңызды белгісін ажырату, сандық және құрылымдық сипатын нақтылау, басқа нысандармен қатынасын көрсету қажет. Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығын талдау зат есім, сын есім, сан есім және есімдіктің осы міндеттерге әртүрлі жолмен қатысатынын көрсетті.

Оқулықта зат есімдер математикалық нысандарды, амалдарды және олардың нәтижелерін атайды. *Теңдеу, түбір, қосынды, көрсеткіш* сияқты атаулар ұғымды талдаудың бастапқы негізін құрайды. Зат есімнің көптік, тәуелдік және септік тұлғалары сол ұғымдардың құрамын, басқа нысандарға қатысын және амалдағы орнын нақтылайды. *Дәреженің негізі* тіркесінде бір нысанның екіншісіне құрылымдық қатысы берілсе, *теңдеуді шешу* қолданысында математикалық әрекет бағытталған нысан көрсетіледі. Қолданбалы есептердегі деректі зат есімдер, өз кезегінде, абстрактілі ұғымды оқушыға таныс жағдай арқылы түсіндіруге негіз болады.

Сын есімдер жалпы математикалық атауларды түрге бөліп, олардың айырым белгілерін көрсетеді. *Теріс сан* тіркесінде сан белгісіне қарай жіктелсе, *бағытты шама* атауында шаманы анықтауға қажетті қосымша сипат айқындалады. *Үлкен, кіші, тең* сияқты сөздер нысандар арасындағы салыстыру қатынасын білдіреді. Бұл қолданыстарда сын есімнің мәні зат есіммен тіркесіне және математикалық шартқа тәуелді болады.

Сан есімдер ұғымның мөлшерлік сипатын, өрнектің құрамын және есептеу ретін анықтайды. *Екі белгісіз* тіркесіндегі сан ізделетін шамалардың санын білдірсе, *бірінші дәрежелі теңдеу* атауындағы реттік сан теңдеудің түрін ажыратуға қатысады. Ал *бір* тәрізді сөздердің мәні барлық қолданыста бірдей емес: олар нақты санды да, мысал үшін алынған кез келген шаманы да білдіруі мүмкін. Сондықтан сан есімнің ғылыми қызметі оның қай атаумен және қандай шартта жұмсалғаны арқылы анықталады.

Есімдіктердің қызметі бұрын берілген мәліметті кейінгі түсіндірумен байланыстырудан көрінеді. Бұл *есеп, осы айырым, ондай теңдеу* қолданыстарында есімдік алдыңғы нысанға немесе шартқа сілтейді. Әсіресе *ондай теңдеу* тіркесінде есімдіктің мәнін түсіну үшін оған дейін сипатталған белгілерді ескеру қажет. Осы арқылы жеке мысалда анықталған белгі теңдеулердің белгілі бір тобына қатыстырылады.

Зерттеудің негізгі нәтижесі – есім сөздердің ғылыми ұғымды қалыптастырудағы қызметі олардың сөз табына тән жалпы мағынасымен толық ашылмайтыны.

Математикалық мән сөздің тұлғасы, тіркесі және есептегі шарты өзара байланысқанда нақтыланады. Бұл тұжырым Қ. Сәтбаев оқулығындағы есім сөздерді терминжасам тұрғысымен қатар, ұғымның анықталуы мен түсіндірілуі тұрғысынан да қарастыруға мүмкіндік береді.

Алынған нәтижелерді қазақ ғылыми тілінің тарихын зерттеуде және оқулықтағы тарихи математикалық атауларды түсіндіретін материалдар әзірлеуде қолдануға болады. Зерттеу іріктелген мысалдардың сапалық талдауына негізделді. Сондықтан есім сөздердің бүкіл оқулық бойынша қолданыс жиілігі туралы қорытынды жасалмайды. Алдағы зерттеуде олардың қызметін оқулық тараулары бойынша жүйелеп, басқа кезеңдердегі математика оқулықтарымен салыстыру Қ. Сәтбаев мәтініне тән ерекшеліктерді нақтырақ айқындауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

Амирова, Ж.Ғ. (2021). Көркем мәтіндегі есімдіктердің дейктикалық қызметі және аударма мәселелері. *Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы*, 62(3), 75–85. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2021.62.3.008>

Ахметова, М.К. (2007). Есімдіктердің мәтінтүзімдік қызметі. *ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы*, № 5(104), 51–54.

Ахметова, М.К. (2008). *Мәтін лингвистикасы: Оқу-әдістемелік құрал*. Ағартушы.

Biber, D., & Gray, B. (2010). Challenging stereotypes about academic writing: Complexity, elaboration, explicitness. *Journal of English for Academic Purposes*, 9(1), 2–20. <https://doi.org/10.1016/j.jeap.2010.01.001>

Жуынтаева, З.Н. (2014). *Сөз таптарының мәтінтүзімдік сипаты: Монография*. Tengri. 154 б.

Жұбай, О., & Үдербаев, А. (2025). XX ғасырдың басында қазақ тіліндегі математика ғылымының қалыптасып, дамуы. *Құтты білік*, 2(3), 72–85. <https://doi.org/10.71078/kpt47t16>

Жұбай, О., Үдербаев, А., Әбсаттар, Ә., & Демесинова, Ж. (2025). Қазақ тіліндегі ғылыми терминологияның когнитивтік және ақпараттық негіздері (Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығы негізінде). *ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы*, 200 (4), 62–77. <https://doi.org/10.26577/EJPh202520045>

Martin, J.R., & Rose, D. (2007). *Working with discourse: Meaning beyond the clause* (2nd ed.). Continuum.

Өмірзақова, А.К., Жақсылықова, К.Б., & Үдербаев, А.Ж. (2025). Қ. Сәтбаев оқу мәтініндегі қазақ өлшем атауларының этнолингвистикалық репрезентациясы. *Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. Филология сериясы*, № 4, 133–143.

Omurzakova, A.K., Uderbayev, A.Zh., Amralinova, B.B., Zhaksylikova, K.B., & Quttimuratova, I.A. (2026). National cognition in K. Satbayev's work: Linguocultural and cognitive aspects (based on "Algebra" textbook). *Journal of Educational and Social Research*, 16(3), 228–237. <https://doi.org/10.36941/jesr-2026-0329>

Сәтбаев, Қ.И. (2024). *Шығармалар жинағы: 10 томдық. 10-том: Алгебра*. ҚазҰТЗУ. 548 б.

Strohmaier, A.R., Albrecht, I., Schmitz, A., Kuhl, P., & Leiss, D. (2023). Which potential linguistic challenges do pre-service teachers identify in a mathematical expository text? *Journal für Mathematik-Didaktik*, 44(2), 295–324. <https://doi.org/10.1007/s13138-023-00220-6>

Halliday, M.A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. Longman.

References

- Akhmetova M.K. (2007). Esimdikterdin matintuzimdik kyzmeti [The text-forming function of pronouns]. *KazUUU Khabarshysy. Filologiya seriyasy*, 5(104), 51–54. (In Kazakh)
- Akhmetova M.K. (2008). *Matin lingvistikasy: Oku-adistemelik kural* [Text linguistics: A teaching and methodological guide]. Oral: Agartushy. 148 p. (In Kazakh)
- Amirova Zh.G. (2021). Korkem matindegi esimdikterdin deiktikalyk kyzmeti zhane audarma maseleleri [The deictic function of pronouns in literary texts and translation issues]. *Abylai Khan atyndagy KazKhKzhATU Khabarshysy. Filologiya gylymdary seriyasy*, 62(3), 75–85. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2021.62.3.008> (In Kazakh)
- Biber D., Gray B. (2010). Challenging stereotypes about academic writing: Complexity, elaboration, explicitness. *Journal of English for Academic Purposes*, 9(1), 2–20. <https://doi.org/10.1016/j.jeap.2010.01.001>
- Halliday M.A.K., Hasan R. (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.
- Martin J.R., Rose D. (2007). *Working with discourse: Meaning beyond the clause* (2nd ed.). London: Continuum.
- Omurzakova A.K., Zhaksylikova K.B., Uderbayev A.Zh. (2025). K. Satbayev oku matinindegi kazak olshem ataularynyn etnolingvistikalyk reprezentatsiyasy [Ethnolinguistic representation of Kazakh measurement terms in K. Satbayev's educational text]. *Euraziya gumanitarlyk institutynyn khabarshysy. Filologiya seriyasy*, 4, 133–143. (In Kazakh)
- Omurzakova A.K., Uderbayev A.Zh., Amralinova B.B., Zhaksylikova K.B., Quttimuratova I.A. (2026). National cognition in K. Satbayev's work: Linguocultural and cognitive aspects (based on "Algebra" textbook). *Journal of Educational and Social Research*, 16(3), 228–237. <https://doi.org/10.36941/jesr-2026-0329>
- Satbayev K.I. (2024). *Shygarmalar zhinagy: 10 tom dyk. 10-tom: Algebra* [Collected works in 10 volumes. Vol. 10: Algebra]. Almaty: KazUTZU. 548 p. (In Kazakh)
- Strohmaier A.R., Albrecht I., Schmitz A., Kuhl P., Leiss D. (2023). Which potential linguistic challenges do pre-service teachers identify in a mathematical expository text? *Journal für Mathematik-Didaktik*, 44(2), 295–324. <https://doi.org/10.1007/s13138-023-00220-6>
- Zhubay O., Uderbayev A. (2025a). XX gasyrdyn basynda kazak tilindegi matematika gylymynyn kalyptasyp damuy [Formation and development of mathematical science in the Kazakh language in the early twentieth century]. *Qutty Bilik*, 2(3), 72–85. <https://doi.org/10.71078/kpt47t16> (In Kazakh)
- Zhubay O., Uderbayev A., Absattar A., Demesinova Zh. (2025b). Kazak tilindegi gylymi terminologiyanyyn kognitivtik zhane akparattyk negizderi (K. Satbayevtyn «Algebra» okulygy negizinde) [Cognitive and informational foundations of Kazakh scientific terminology (based on K. Satbayev's Algebra textbook)]. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, 200(4), 62–77. <https://doi.org/10.26577/EJPh202520045> (In Kazakh)
- Zhuynstayeva Z.N. (2014). *Soz taptarynyn matintuzimdik sipaty: Monografiya* [Text-forming characteristics of parts of speech: A monograph]. Karaganda: Tengri. 154 p. (In Kazakh)

A. Omurzakova

Satbayev University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: : a.omurzakova@satbayev.university)

The Role of Nominal Parts of Speech in Forming Scientific Concepts in K. Satbayev's *Algebra* Textbook

Abstract. Early Kazakh-language textbooks provide material for examining how scientific

concepts are expressed and how they function in written discourse. This article aims to identify the roles of nouns, adjectives, numerals, and pronouns in forming and explaining mathematical concepts in K. Satbayev's *Algebra* textbook. The study draws on examples from definitions, rules, problem statements, and solutions. These examples were examined qualitatively using descriptive, semantic, word-formation, contextual, and comparative methods. The conclusions are based on selected examples; the frequency of parts of speech throughout the textbook was not examined.

The analysis shows that nouns name mathematical objects, operations, and their results, while their plural, possessive, and case forms specify relationships between concepts. Adjectives classify objects by their properties and express comparisons. Numerals specify quantity, the composition of expressions, and sequence. Pronouns refer to previously described objects or conditions and connect them to subsequent explanations. The mathematical meanings of forms such as *bir* ("one"), *belгісіз* ("unknown"), *екіден* ("by two"), and *өзі* ("itself") depend on their use in context. The study's contribution lies in describing how these parts of speech work together within mathematical reasoning in an educational text. The findings can inform research on the history of Kazakh scientific language, the preparation of explanations of historical mathematical terms, and the teaching of the linguistic structure of subject-specific texts.

Keywords: Kanysh Satbayev, Algebra textbook, mathematical discourse, nominal parts of speech.

А. Омурзакова

Казахский национальный исследовательский технический университет имени

К.И. Сатпаева, г. Алматы, Казахстан

(E-mail: a.omurzakova@satbayev.university)

Роль именных частей речи в формировании научных понятий в учебнике «Алгебра» К. Сатпаева

Аннотация. Первые предметные учебники на казахском языке дают возможность изучить способы выражения научных понятий и их роль в письменном дискурсе. Цель статьи – определить функции существительных, прилагательных, числительных и местоимений в формировании и объяснении математических понятий в учебнике «Алгебра» К. Сатпаева. Материалом исследования послужили примеры из определений, правил, условий задач и способов их решения. Примеры подвергнуты качественному анализу с применением описательного, семантического, словообразовательного, контекстуального и сравнительного методов. Выводы основаны на анализе отобранных примеров; частотность употребления частей речи во всем учебнике специально не изучалась.

Результаты показывают, что существительные называют математические объекты, действия и их результаты, а формы множественного числа, принадлежности и падежа уточняют отношения между понятиями. Прилагательные классифицируют объекты по их признакам и выражают отношения сравнения. Числительные определяют количество, состав выражений и последовательность. Местоимения отсылают к ранее описанному объекту или условию и связывают его с последующим объяснением. Показано, что математическое значение таких форм, как *bir* («один»), *belгісіз* («неизвестный»), *екіден* («по два») и *өзі* («сам»), зависит от их употребления в конкретном контексте. Научный вклад исследования заключается в описании взаимосвязанной работы именных частей речи в составе математического рассуждения в учебном тексте. Результаты могут быть использованы при изучении истории казахского научного языка, подготовке пояснений

к историческим математическим наименованиям и обучении языковой структуре предметного текста.

Ключевые слова: Каныш Сатпаев, учебник «Алгебра», математический дискурс, именные части речи.

Автор туралы мәлімет:

Өмірзақова А.К. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9120-6199>

Information about author:

Omurzakova A.K. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9120-6199>

Сведения об авторах:

Омурзакова А.К. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И. Сатпаева, г. Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9120-6199>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 16.21.27

Ғылыми мақала

Ш. Әли

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,**Алматы, Қазақстан**(E-mail: shunabai03@mail.ru)*

Цифрлық білім беру ресурстарының тиімділігін бағалау модельдері мен критерийлері

Аңдатпа. Мақалада қазақтілді цифрлық білім беру ресурстарының (ЦБР) қазіргі жай-күйі, даму қарқыны және олардың педагогикалық тиімділігі кешенді түрде талданады. Зерттеу барысында Қазақстанның білім беру және ғылыми-ақпараттық кеңістігінде қолданылатын он негізгі қазақтілді веб-ресурс (Kundelik.kz, BilimLand.kz, Daryn.online, OpenU.kz және т.б.) критерийлерге негізделген мақсатты іріктеу әдісі арқылы таңдалып, олардың функционалдық, мазмұндық және педагогикалық мүмкіндіктері сараланды. Ресурстардың сапасын бағалауда SAMR және TRACK модельдері, сондай-ақ Ричард Майердің мультимедиялық оқыту принциптері теориялық-әдіснамалық негіз ретінде қолданылды. Талдау нәтижелері отандық платформалардың цифрлық трансформация деңгейі мен педагогикалық интеграциясының әркелкі екенін көрсетті: кейбір ресурстар дәстүрлі контентті электронды форматта ұсынумен шектелсе, енді бір бөлігінде интерактивті тапсырмалар, цифрлық кері байланыс және түрлендірілген оқу әрекеттері байқалады. Сонымен қатар мультимедиялық дизайн, когнитивтік жүктеме және пайдаланушыға қолайлылық мәселелерінің маңыздылығы анықталды. Зерттеу нәтижелері қазақтілді ЦБР сапасын жетілдіруге және олардың педагогикалық мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған ұсыныстар әзірлеуге негіз болды.

Түйін сөздер: цифрлық білім беру ресурстары (ЦБР), интернет-ресурс, SAMR моделі, TRACK моделі, мультимедиялық оқыту, когнитивті жүктеме, қазақтілді білім беру платформалары, білім беруді цифрландыру

DOI: <https://doi.org/10.71078/pf5ws278>

Түсті: 11.09.2026; Мақұлданды: 11.10.2026; Онлайн қолжетімді: 16.10.2026.

Кіріспе

Бүгінгі таңда білім беру кеңістігін цифрландыру – жай ғана заман талабы емес, оқытудың сапасы мен қолжетімділігін арттыруға бағытталған жүйелі реформалардың негізі. Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңында нақтыланғандай, қазіргі таңда интернет-ресурс білім мен ақпаратты таратудың, сондай-ақ виртуалды коммуникация орнатудың басты құралына айналды. Осы тұрғыда білім беру процесін ана тілінде цифрландыру және ұлттық контентті қалыптастыру мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту мен елдің интеллектуалдық әлеуетін арттыруда стратегиялық маңызға ие.

Қазақстандық білім беру кеңістігінде мемлекеттік тілдегі цифрлық білім беру ресурстарының (ЦБР) саны соңғы жылдары айтарлықтай өсіп, олардың функционалдық және мазмұндық мүмкіндіктері кеңейе түсті. Алайда, қолданыстағы цифрлық білім беру ресурстарының сан жағынан артуы олардың сапасына әрдайым толық кепілдік бере алмайды. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, педагогикалық тұрғыдан жүйесіз қолданылған немесе техникалық сипатта сауатсыз жасалған цифрлық ресурстар білім

алушының когнитивті жүктемесін арттырып, оқу уәжін төмендетуге әкеп соқтыруы мүмкін. Осыған байланысты, қазақтілді цифрлық ресурстардың тиімділігін ғылыми негізделген халықаралық модельдер мен критерийлер арқылы бағалау – заманауи отандық педагогиканың ең өзекті міндеттерінің бірі.

Зерттеудің өзектілігі интернет кеңістігіндегі қазақтілді білім беру контентінің қарқынды дамуымен қатар, оның педагогикалық және когнитивтік сапасын ғылыми тұрғыдан жүйелі бағалау қажеттілігінің артуымен айқындалады. Платформалардың ішкі мазмұны мен визуалды құрылымының білім алушылардың қабылдау ерекшеліктеріне қаншалықты сай келетінін анықтау кешенді талдауды қажет етеді.

Отандық интернет кеңістігіндегі ең танымал әрі жиі қолданылатын қазақтілді 10 цифрлық білім беру ресурсын іріктеп алып, олардың тиімділігі мен трансформациялық деңгейін SAMR, TPACK теориялық модельдері және Ричард Майердің мультимедиялық оқыту принциптері негізінде кешенді түрде бағалау және талдау жасау.

Бұл зерттеу жұмысында қазақ тілі мен әдебиеті, сондай-ақ жалпы орта және жоғары білім беру бағытындағы ұлттық цифрлық платформалардың (мысалы, Kundelik.kz, BilimLand.kz, Daryn.online, Open.kz, Kitap.kz және т.б.) эмпирикалық базасы қарастырылып, олардың болашақта даму бағыттары айқындалады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

«Интернет ресурсы – Web серверлерде, РГР серверлерде және т.б. орналасқан интернеттің ақпараттық материалдарының жиынтығына арналған ортақ атау» (Құсайынов, А.Қ., 2002). ҚР 2015 жылғы қарашадағы «Ақпараттандыру туралы» Заңында нақты көрсетілген анықтамасында «интернет-ресурс – бірегей желілік адресі және (немесе) домендік аты бар және интернетте жұмыс істейтін аппараттық-бағдарламалық кешенде орналастырылған (мәтіндік, графикалық, аудиокөрінімді немесе өзге де түрдегі) ақпарат» деп нақты көрсетілген (ҚР «Ақпараттандыру туралы» Заңы, 2015).

Интернет ресурстарын басқа ресурстардан айырықшалап тұратын басты ерекшеліктері мыналар:

- Пайдаланушылар ақпаратты тек оқып қоймай, іздеу механизмдері мен URL арқылы сұраныс жасап, кері байланыс орната алатын интерактивтілігі мен белсенділігі;
- Интернет ресурстары географиялық шектеусіз, тәулік бойы қолжетімді, провайдерлер арқылы деректерді дереу алуға мүмкіндік беретін қолжетімділігі;
- Ақпарат мәтін, сурет, аудио және видео форматтарында ұсынылады, сонымен қатар бір беттен екіншісіне гиперсілтемелер арқылы өтуге болатын гипермәтіндігі мен мультимедиялығы.
- Пайдаланушылардың сұранысынсыз-ақ, арнайы технологиялар арқылы ақпаратты автоматты түрде жаңартып отыру мүмкіндігі немесе динамикалығы;
- Әлеуметтік желілер, чаттар, форумдар, интернет-дүкендер және мемлекеттік ресурстар сияқты алуан түрлі форматтардың бірігетін әмбебаптығы.

Интернет-ресурстардың функционалды – мазмұндық бағыты негізіндегі классификация бойынша ақпараттық ресурстар, коммуникациялық ресурстар, коммерциялық немесе сауда-саттық ресурстары, білім беру ресурстары, ойын-сауық ресурстары және сервистік ресурстар болып бөлінеді (Әли & Мұхамеди, 2026). Ақпараттық ресурстарға жаңалық сайттары, электрондық энциклопедиялар мен деректер базалары жатады. Коммуникациялық ресурстар пайдаланушылар арасындағы байланыс орнатуға арналған платформаларды қамтиды. Коммерциялық ресурстар электрондық сауда қызметін жүзеге асырады, ал білім беру ресурстары онлайн курстар, цифрлық кітапханалар және білім беру платформалары арқылы білім тарату қызметін атқарады. Зерттеу жұмысында осындағы білім беру ресурстарына талдау жасалады.

Білім беру бағытындағы интернет-ресурстарды ғылыми еңбектерде цифрлық білім

беру ресурстары деп атайды. Цифрлық білім беру ресурстары (ЦБР) – оқу үдерісін қолдауға және жүзеге асыруға арналған электрондық материалдар. Ақпараттың кең ауқымды форматтарын қамти отырып, оның ішінде мәтіндік құжаттар, бейне және аудиоматериалдар, интерактивті тапсырмалар мен білімді бағалау құралдары бар, ЦБР білім берудің икемділігі мен қолжетімділігін арттыруға ықпал етеді. ЦБР-дың мәні – оқу ақпаратын ұсыну және білім алушылармен өзара әрекеттесуді ұйымдастыру үшін цифрлық технологияларды біріктіруде. Оларға электрондық оқулықтар, онлайн-курстар, мультимедиялық презентациялар, виртуалды зертханалар және цифрлық ортада оқу үдерісін оңтайландыруға арналған басқа да цифрлық құралдар жатады (Александров, et al., 2019).

Бүгінгі таңда білім беруді цифрландыру – жүйелі трансформацияның негізі. Алайда, қолданыстағы ЦБР-дың санының артуы олардың сапасына әрдайым кепілдік бере алмайды. Зерттеулер көрсеткендей, жүйесіз қолданылған немесе техникалық тұрғыдан сауатсыз жасалған цифрлық ресурс оқушының когнитивті жүктемесін арттырып, оқу уәжін төмендетуі мүмкін (Елисеева, et al., 2009).

Сондықтан, ЦБР-дың тиімділігін ғылыми негізделген модельдер мен критерийлер арқылы бағалау – заманауи педагогиканың өзекті міндеті.

Ғылыми-педагогикалық қауымдастықта цифрлық ресурстардың білім беру үдерісіне ықпалдасу деңгейін және олардың тиімділігін бағалауға арналған бірнеше теориялық модельдер кеңінен қолданылады. Солардың ішінде Рубен Пуэнтедура ұсынған SAMR моделі ерекше маңызға ие. Бұл модель ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың оқу процесіндегі рөлін талдауға мүмкіндік береді. Олардың не тек қосымша құрал ретінде, не оқыту мазмұны мен құрылымын түбегейлі өзгертетін фактор ретінде қолданылып отырғанын анықтауға мүмкіндік береді (Puentedura, 2013).

SAMR моделі төрт кезеңнен тұрады: substitution - алмастыру, augmentation - толықтыру, modification - түрлендіру және redefinition - қайта анықтау. Алғашқы кезең – алмастыру деңгейінде цифрлық технология дәстүрлі құралдың орнын басады, алайда оқу тапсырмасының құрылымында айтарлықтай өзгеріс болмайды. Мысалы, студенттің қағаз дәптерге жазу орнына мәтінді Microsoft Word бағдарламасында теруі немесе оқулықтың PDF нұсқасын пайдалануы осы деңгейге жатады. Бұл жағдайда технология тек тасымалдаушы қызметін атқарады.

Екінші кезең – толықтыру деңгейінде технология оқу үдерісінің функционалдық мүмкіндіктерін арттырады. Мәселен, мәтінді автоматты түрде тексеру, орфографиялық қателерді түзету, онлайн сөздіктерді пайдалану немесе интерактивті презентациялар арқылы ақпарат беру білім алушының жұмысын жеңілдетеді әрі уақытты үнемдеуге ықпал етеді. Мысалы, тест тапсырмаларын Google Forms платформасы арқылы орындау нәтижені автоматты түрде шығарып, кері байланысты жедел ұсынуға мүмкіндік береді.

Үшінші кезең – түрлендіру деңгейінде цифрлық технология оқу тапсырмаларын едәуір қайта құруға жағдай жасайды. Бұл деңгейде білім алушылар бірлескен жұмысқа көбірек тартылады. Мысалы, студенттердің Google Docs немесе Microsoft Teams платформалары арқылы ортақ жоба дайындауы, бір құжатты бірнеше адамның қатар өңдеуі немесе Padlet тақтасында пікір алмасуы оқыту процесін интерактивті сипатқа көшіреді. Мұндай тәсілдер білім алушылардың коммуникациялық және зерттеушілік дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Ал соңғы кезең – қайта анықтау деңгейінде технология бұрын жүзеге асыру мүмкін болмаған жаңа форматтағы оқу әрекеттерін ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, виртуалды зертханаларда тәжірибе жасау, жасанды интеллект көмегімен мәтіндерді талдау, халықаралық онлайн жобаларға қатысу немесе VR/AR технологиялары арқылы тарихи орындарға виртуалды саяхат ұйымдастыру осы деңгейдің көрінісі бола алады. Әсіресе тіл білімінде жасанды интеллект негізіндегі платформаларды қолдану арқылы

мәтіндерді автоматты талдау, аударма жасау және тілдік деректерді цифрлық өңдеу мүмкіндіктері кеңейіп келеді. (Puentedura, 2013).

SAMR моделі цифрлық технологиялардың білім беру жүйесіндегі қолданылу деңгейін саралап қана қоймай, олардың педагогикалық үдерісті жаңғыртудағы әлеуетін анықтауға мүмкіндік береді. Модельді тиімді пайдалану оқытушыларға цифрлық ресурстарды тек қосымша құрал ретінде емес, білім сапасын арттыратын инновациялық тетік ретінде қолдануға жол ашады.

1-кесте. SAMR моделінің бағалау шарты

Модель атауы	Деңгей	Бағалау шарты
S	Substitution -алмастыру	Дәстүрлі оқу әрекеті цифрлық форматқа ғана көшірілген.
A	Augmentation -толықтыру	Цифрлық формат дәстүрлі әрекетке қосымша функционал береді.
M	Modification - түрлендіру	Технология оқу тапсырмасының құрылымын елеулі өзгертеді.
R	Redefinition - қайта құру	Бұрын технологиясыз жүзеге асыру қиын немесе мүмкін болмаған жаңа оқу әрекеті пайда болады.

Цифрлық білім беру ресурстарының тиімділігін бағалауда кеңінен қолданылатын теориялық тұжырымдамалардың бірі – Мишра мен Кёлер ұсынған TRACK моделі. Technological, Pedagogical and Content Knowledge (TRACK) – бұл технологиялық-педагогикалық-пәндік білім деп аударылатын, технологияның нақты пән мазмұны мен педагогикалық мақсатқа сәйкес таңдалып, өзара байланыста қолданылуын зерттейтін модель.

TRACK моделіне сәйкес, сапалы цифрлық білім беру ресурсы тек техникалық жағынан заманауи немесе визуалды тұрғыдан тартымды болуымен шектелмеуі тиіс. Ол, ең алдымен, белгілі бір пәннің мазмұнын нақты әрі түсінікті жеткізуге бағытталуы қажет және тиімді оқыту әдістерімен үйлесуі керек. Яғни, технология оқу мақсатына қызмет еткен жағдайда ғана оның педагогикалық құндылығы артады (Mishra, & Koehler, 2006).

Мысалы, қазақ тілі сабағында интерактивті платформаларды пайдалану тек тапсырмаларды онлайн форматқа көшірумен шектелсе, бұл технологияның үстірт қолданылуы болып есептеледі. Ал егер оқытушы LearningApps, Quizizz немесе Wordwall секілді платформаларды грамматикалық тақырыптарды бекітуге, тілдік дағдыларды дамытуға және білім алушылардың қызығушылығын арттыруға бағыттап қолданса, онда технология педагогикалық және пәндік мазмұнмен үйлесім табады. Сол сияқты, әдебиет пәнінде цифрлық карталар, аудиокітаптар немесе жасанды интеллект негізіндегі мәтін талдау құралдарын пайдалану шығарманы тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

TRACK моделінің басты ерекшелігі – технологияны оқыту процесіне механикалық түрде енгізу емес, оны пән мазмұны мен әдістемелік мақсаттарға сәйкестендіру қажеттігін көрсетуінде. Бұл модель цифрлық ресурстарды іріктеу барысында оқытушының тек техникалық сауаттылығына ғана емес, сонымен қатар, педагогикалық шеберлігі мен пәндік құзыреттілігіне де ерекше назар аударады.

Қазіргі таңда халықаралық стандарттармен ЮНЕСКО ұсынған цифрлық құзыреттілік шеңберлеріне сәйкес, цифрлық білім беру ресурстарының тиімділігін бағалау бірнеше негізгі критерийлер арқылы жүзеге асырылады (UNESCO, 2018). Зерттеушілер бұл критерийлерді мазмұн сапасы, педагогикалық тиімділік, технологиялық қолжетімділік және пайдаланушылық тәжірибе сияқты ірі блоктарға бөліп қарастырады. Мұндай

бағалау жүйесі цифрлық ресурстардың тек техникалық мүмкіндігін емес, олардың білім беру сапасына нақты ықпалын анықтауға мүмкіндік береді.

2-кесте. ТРАСК моделінің бағалау шарты

Модель атауы	0	1	2	Дәлел
СК			+	Пәндік оқу материалы
РК		+		Тапсырмалар бар, кері байланыс шектеулі
ТК			+	Интерактивті құралдар
РСК		+		Пәндік мазмұн мен тапсырма байланысы бар
ТСК			+	Интерактивті модель
ТРК		+		Автоматты бағалау
ТРАСК		+		Үш компоненттің байланысы ішінара

Цифрлық білім беру ресурстарының психологиялық-педагогикалық тиімділігін ғылыми тұрғыдан негіздеген маңызды теориялардың бірі – америкалық ғалым, Ричард Майер ұсынған мультимедиялық оқыту теориясы. Зерттеушінің еңбектерінде білім алушының ақпаратты қабылдау ерекшеліктері мен цифрлық ортада оқытудың тиімді жолдары қарастырылады. Майердің пікірінше, мультимедиялық материалдар мәтін, дыбыс, бейне және графикалық элементтерді ретсіз біріктіру арқылы емес, адамның когнитивтік мүмкіндіктеріне сәйкес ұйымдастырылған жағдайда ғана нәтижелі болады.

Ғалым ұсынған негізгі принциптердің бірі – когеренттілік принципі. Бұл қағида бойынша, оқу материалына тікелей қатысы жоқ артық ақпараттар білім алушының назарын шашыратып, ақпаратты қабылдау процесін қиындатады. Сондықтан, цифрлық ресурстарда қажетсіз анимациялар, шамадан тыс дыбыстық эффектілер немесе тақырыпқа қатысы жоқ суреттер қолданылмауы тиіс. Мысалы, грамматикалық тақырыпты түсіндіретін презентацияда тек ережеге қатысты мысалдар мен сызбаларды пайдалану тиімді болып саналады. Ал артық безендіру элементтері оқушының негізгі мазмұннан алшақтауына әкелуі мүмкін.

Мультимедиялық оқыту теориясындағы маңызды қағидалардың тағы бірі – ақпаратты айқындау принципі. Бұл принцип бойынша, оқу материалындағы негізгі ақпараттар визуалды түрде ерекшеленіп берілуі керек. Мәселен, анықтамаларды қалың қаріппен белгілеу, негізгі терминдерді түрлі түспен көрсету немесе маңызды ақпаратқа арнайы белгілер қою білім алушының назарын қажетті мәліметке бағыттайды. Мысалы, қазақ тілі сабағында жаңа терминдерді түспен ерекшелеп көрсету немесе әдеби шығармадағы негізгі идеяларды графикалық белгілермен бөліп беру ақпаратты есте сақтауды жеңілдетеді (Sweller, 2011).

Сонымен қатар, Майер кеңістіктік жақындық принципіне ерекше назар аударады. Бұл қағида бойынша, өзара мағыналық байланысы бар мәтін мен сурет экранда бір-біріне жақын орналасуы қажет. Егер сурет бір жерде, ал оған қатысты түсіндірме басқа бөлікте орналасса, білім алушының ақпаратты қабылдауы қиындайды. Мысалы, анатомиялық құрылымды үйрететін цифрлық ресурста адамның дене мүшелерінің атауы сол суреттің жанында орналасса, оқушы ақпаратты жылдам әрі тиімді меңгереді. Сол сияқты, әдеби кейіпкерлер арасындағы байланысты көрсететін сызбалар мен түсіндірмелердің қатар берілуі де оқу сапасын арттырады (Mayer, 2020).

Нәтижелер мен талқылаулар

Талдау жұмысына таңдалған ең танымал қазақтілді цифрлық білім беру ресурстарын анықтау критерийлерге негізделген мақсатты іріктеу әдісі арқылы жүзеге асырылды. Іріктеу барысында бес негізгі критерий басшылыққа алынды: 1) қазақ тіліндегі білім беру немесе ғылыми-танымдық контенттің болуы; 2) білім алушылардың оқу қызметін қолдайтын функционалдық мүмкіндіктердің болуы; 3) интерактивті немесе мультимедиялық компоненттердің болуы; 4) Қазақстанның білім беру және цифрлық контент кеңістігімен институционалдық немесе функционалдық байланысы; 5) ресурстың SAMR, TPACK және мультимедиялық оқыту принциптері негізінде педагогикалық және когнитивтік талдауға жарамдылығы.

Аталған критерийлерге сәйкес келетін ресурстардың ішінен білім беру экожүйесінің әртүрлі сегменттерін қамтитын он ресурс зерттеу нысаны ретінде таңдалды: Kundelik.kz, BilimLand.kz, Daryn.online, OpenU.kz, iMektep.kz, Kitap.kz, Adebiportal.kz, KazNEB.kz, Tilqural.kz және Emle.kz. бұл іріктеу ресурстардың интернеттегі танымалдығы бойынша рейтинг құру мақсатын көздеген жоқ; керісінше, қазақтілді цифрлық білім беру кеңістігінің әртүрлі функционалдық типтерін қамтитын салыстырмалы зерттеу корпусын қалыптастыруға бағытталды (Similarweb. (n.d.)).

Бұл ресурстарды таңдау интернеттің білім беру функциясының ұлттық контентті қалыптастырудағы және оқу процесін ана тілінде цифрландырудағы маңызымен негізделеді. Kundelik.kz және BilimLand.kz сияқты порталдар орта білім беру жүйесін қазақ тіліндегі әдістемелік және мультимедиялық мазмұнмен қамтамасыз етудің басты құралына айналды. Сонымен қатар, OpenU.kz (Қазақстанның ашық университеті) платформасының репрезентативтілігі жоғары білім мен әлемдік бестселлерлерді қазақ тіліне бейімдеу арқылы интеллектуалды коммуникацияның жаңа деңгейіне жол ашты. Kitap.kz және Kazneb.kz (Ұлттық электрондық кітапхана) сияқты цифрлық репозиторийлер интернеттің мәдени-ағартушылық функциясын атқарып, сирек кездесетін қолжазбалар мен ғылыми еңбектерге қашықтан қол жеткізу мүмкіндігін туғызды. Аталған ресурстар оқу процесін цифрландырумен қатар, қазақ тілінің ғылыми-педагогикалық дискурстағы қолданыс аясын кеңейтуге және жаңа цифрлық педагогикалық технологияларды ұлттық контексте енгізуге мүмкіндік береді. Осылайша, таңдалған 10 қазақ тілді веб-ресурс еліміздегі білім беру жүйесінің трансформациясын және білімге қолжетімділікті арттырудың нысаны ретінде толыққанды эмпирикалық базаны құрайды.

Қазақстандағы мемлекеттік тілдегі цифрлық білім беру кеңістігінің даму қарқыны соңғы жылдары айтарлықтай күшейді. Әсіресе қазақ тіліндегі білім беру платформаларының саны артып, олардың мазмұны мен функционалдық мүмкіндіктері кеңейіп келеді. Осы зерттеу аясында Қазақстанда кеңінен қолданылатын он қазақтілді интернет-ресурс: Kundelik.kz, BilimLand.kz, Daryn.online, OpenU.kz, iMektep.kz, Kitap.kz, Adebiportal.kz, KazNEB.kz, Tilqural.kz және Emle.kz ғылыми-педагогикалық модельдер негізінде талданды. Талдау барысында SAMR, TPACK модельдері мен Ричард Майердің мультимедиялық оқыту принциптері басшылыққа алынды.

Ең алдымен, SAMR моделі тұрғысынан қарастырғанда, зерттеу нысаны ретінде алынған цифрлық білім беру ресурстарының технологияны оқу үдерісіне кіріктіру деңгейі біркелкі емес екені байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, Kundelik.kz платформасының негізгі функционалдық құрылымы дәстүрлі мектептегі әкімшілік және оқу-коммуникациялық үдерістерді цифрлық ортаға көшіруге бағытталғанын атап өтуге болады. Платформаның электрондық күнделік жүргізу, білім алушылардың оқу жетістіктерін тіркеу, бағаларды енгізу, үй тапсырмаларын орналастыру және қабылдау, сабақ кестесін көрсету, мұғалім, білім алушы және ата-ана арасындағы ақпарат алмасуды ұйымдастыру сияқты мүмкіндіктері білім беру үдерісіндегі бұрыннан қалыптасқан

әрекеттердің цифрлық баламасын қалыптастырады. Осы белгілер SAMR моделінің «алмастыру» деңгейіне сәйкес келеді, себебі технология дәстүрлі құралдың немесе әрекеттің орнын басқанымен, оның педагогикалық құрылымын түбегейлі өзгертпейді.

Мәселен, дәстүрлі қағаз күнделіктің орнына электрондық күнделіктің енгізілуі оқу жетістіктерін тіркеу процесін анағұрлым жүйелі және қолжетімді етеді. Мұғалім оқушының бағасын цифрлық ортада белгілей алады, ал білім алушы мен ата-ана бұл ақпаратқа қашықтан қол жеткізе алады. Сол сияқты қағаз түрінде берілетін үй тапсырмасы платформаның көмегімен электронды түрде орналастырылып, білім алушының орындаған жұмысы цифрлық арна арқылы мұғалімге ұсынылады. Бұл жағдайда технология оқу әрекетінің мазмұнын өзгертуден гөрі, оның берілу, тіркелу және коммуникация тәсілін өзгертеді. Демек, цифрландырудың негізгі нәтижесі оқу мазмұнын қайта құру емес, бұрынғы оқу жүйесінің тиімділігін арттыру десек болады.

Сонымен бірге, Kundelik.kz платформасының кейбір функциялары SAMR моделінің «толықтыру» деңгейіне жақындайды. Бұл деңгейде технология дәстүрлі әрекетті жай ғана қайталамай, оған қосымша функционалдық мүмкіндіктер береді. Мысалы, электрондық формат оқу жетістіктері туралы ақпаратты жинақтауға, белгілі бір мәліметтерді жүйелі түрде сақтауға және білім алушының оқу барысы туралы ақпаратты бірнеше қатысушыға бір уақытта ұсынуға мүмкіндік береді. Мұндай мүмкіндіктер қағаз күнделікпен салыстырғанда ақпаратқа қол жеткізуді жеңілдетіп, мұғалім мен ата-ана арасындағы коммуникацияның жеделдігін арттырады. Осы тұрғыдан алғанда, платформаның цифрлық табиғаты дәстүрлі оқу процесіне белгілі бір функционалдық қосымша енгізеді.

Алайда аталған жетілдірулерді оқу мазмұнының немесе педагогикалық тәсілдің түбегейлі өзгеруімен теңестіруге болмайды. Платформада бағаны электронды түрде тіркеу немесе үй тапсырмасын онлайн жіберу оқушының оқу әрекетінің табиғатын өздігінен өзгертпейді. Яғни технологиялық құралдың пайда болуы автоматты түрде жоғары деңгейдегі педагогикалық трансформацияны білдірмейді. SAMR моделінің логикасы бойынша жоғары деңгейге көтерілу үшін технология тек қолданыстағы процесті жылдамдатумен немесе ыңғайландырумен шектелмей, оқу тапсырмасының құрылымын өзгертіп, бұрын дәстүрлі жағдайда жүзеге асыру қиын немесе мүмкін емес жаңа оқу әрекеттерін қалыптастыруы қажет.

Осы тұрғыдан алғанда, Kundelik.kz платформасының негізгі ерекшелігі оның оқу мазмұнын қайта құрудан гөрі білім беру үдерісінің цифрлық инфрақұрылымын қамтамасыз етуінде көрінеді. Платформа мұғалім, білім алушы және ата-ана арасындағы ақпараттық байланысты бір ортада ұйымдастырып, оқу процесінің әкімшілік және коммуникациялық компоненттерін цифрландыруға мүмкіндік береді. Бұл оның білім беру жүйесіндегі практикалық маңызын төмендетпейді. Керісінше, мұндай цифрлық инфрақұрылым білім беру процесінің үздіксіздігін, ақпараттың қолжетімділігін және қатысушылар арасындағы коммуникацияның жеделдігін қамтамасыз етеді. Алайда SAMR тұрғысынан бұл мүмкіндіктерді «түрлендіру» немесе «қайта құру» деңгейлерімен бағалау үшін платформаның оқу тапсырмаларын құрылымдық тұрғыдан қайта ұйымдастыратын және жаңа типтегі педагогикалық әрекеттерді қалыптастыратын функциялары туралы қосымша эмпирикалық дәлелдер қажет.

Ал BilimLand.kz және Daryn.online платформаларының цифрлық мүмкіндіктерін SAMR моделі тұрғысынан қарастырғанда, олардың дәстүрлі оқу материалдарын жай ғана электрондық форматқа көшірумен шектелмей, оқу тапсырмаларының орындалу тәсілін технологиялық құралдар арқылы түрлендіруге бағытталғаны байқалады. Бұл ресурстардың ерекшелігі цифрлық контенттің интерактивті сипат алуымен, білім алушының оқу әрекетіне тікелей қатысуын қамтамасыз ететін тапсырмалардың қолданылуымен және оқу нәтижесін жедел бақылауға мүмкіндік беретін

функционалдардың болуымен байланысты. Осы белгілер оларды SAMR моделінің «түрлендіру» деңгейіне жақындататын негізгі факторлар ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

BilimLand.kz платформасының мазмұндық құрылымында бейнесабақтар, интерактивті тапсырмалар, анимациялық түсіндірмелер, тесттер және әртүрлі мультимедиялық оқу материалдары қатар ұсынылады. Мұндай құрылым дәстүрлі оқулықтағы мәтіндік ақпаратты экранға көшірумен ғана шектелмейді, себебі оқу материалы бірнеше медиалық формат арқылы ұсынылып, білім алушының ақпаратты қабылдау және онымен әрекеттесу тәсілін өзгертеді. Мысалы, күрделі теориялық немесе абстрактілі ұғымды тек мәтін арқылы түсіндірудің орнына анимация немесе бейнематериал арқылы динамикалық түрде көрсету оның мазмұнын визуалды тұрғыдан нақтылауға мүмкіндік береді. Ал интерактивті тапсырмалар білім алушыны дайын ақпаратты қабылдаушы позициясынан тапсырманы орындаушы және нәтижесін тексеруші позициясына ауыстырады. Осы тұрғыдан технология оқу материалының ұсынылу формасын ғана емес, білім алушының онымен әрекеттесу құрылымын да өзгертеді.

BilimLand.kz платформасының тағы бір маңызды ерекшелігі – оқу мазмұнының әртүрлі пәндер мен оқу деңгейлері бойынша жүйеленуі және цифрлық тапсырмалардың белгілі бір оқу мақсаттарымен байланыстырылуы. Мұндай ұйымдастыру технологияны оқу мазмұнын тасымалдау құралы ретінде ғана емес, оқу процесін ұйымдастыру тетігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Егер дәстүрлі оқыту жағдайында мұғалім тақырыпты түсіндіріп, кейін қағаз жүзінде тапсырма берсе, цифрлық ортада білім алушы материалды бейне немесе анимация арқылы меңгеріп, интерактивті тапсырманы орындап, нәтижесін цифрлық жүйе арқылы тексере алады. Демек, технология оқу әрекетінің бірнеше кезеңін бір ортада біріктіреді. Бұл жағдай SAMR моделінің «толықтыру» деңгейінен «түрлендіру» деңгейіне өтудің маңызды белгісі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Сонымен қатар, BilimLand.kz-тегі визуалды және интерактивті элементтердің болуы технологияның педагогикалық мүмкіндігін арттырғанымен, олардың барлығы автоматты түрде «түрлендіру» деңгейіне жатқызыла бермейді. SAMR моделін қолдану кезінде жекелеген функцияны емес, оның нақты оқу тапсырмасын қаншалықты өзгертетінін бағалау қажет. Мысалы, жай ғана бейнесабақтың болуы дәстүрлі түсіндіру әдісінің цифрлық баламасы ретінде қалуы мүмкін. Ал бейнематериал интерактивті тапсырмамен, өзіндік тексерумен немесе оқу әрекетінің келесі кезеңімен байланыстырылған жағдайда ғана оның педагогикалық түрлендіру әлеуеті арта түседі. Сондықтан BilimLand.kz платформасының SAMR профилін бағалауда оның жекелеген мультимедиялық элементтерінен гөрі, олардың оқу сценарийіне қалай біріктірілгеніне назар аудару маңызды.

Daryn.online платформасының цифрлық-педагогикалық ерекшелігі біршама өзгеше. Бұл ресурс, ең алдымен, білім алушыларды тестілеу мен емтиханға, соның ішінде ұлттық тестілеуге дайындық процесін цифрлық ортада ұйымдастыруға бағытталған. Мұнда дәстүрлі дайындықтың негізгі элементтері – оқу материалын меңгеру, тест тапсырмаларын орындау, нәтижені бағалау және қателермен жұмыс жасау – цифрлық форматта бір жүйеге біріктіріледі. Платформаның тест тапсырмаларын онлайн орындауға және нәтижені жедел алуға мүмкіндік беруі білім алушының оқу процесіндегі кері байланыстың уақыттық сипатын өзгертеді. Дәстүрлі жағдайда тест нәтижесін мұғалім тексергеннен кейін белгілі бір уақыт өткен соң алуы мүмкін болса, цифрлық ортада нәтиже бірден ұсынылып, білім алушы өзінің әлсіз тұстарын анықтап, келесі оқу әрекетін жоспарлай алады.

Осы тұрғыдан Daryn.online платформасының маңызды педагогикалық ерекшелігі –

жедел кері байланыс механизмі. Кері байланыстың жылдам берілуі білім алушыға өз қатесін тек тіркеу емес, оны келесі оқу әрекетімен байланыстыру мүмкіндігін береді. Егер жүйе белгілі бір тақырып немесе тапсырма бойынша қиындықтарды анықтап, сол бағытта қосымша жұмыс жасауға жағдай туғызса, технология тестілеудің дәстүрлі функциясын кеңейтіп, оқу процесін деректер негізінде ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл SAMR моделінің «толықтыру» деңгейінен жоғары қарай қозғалуын көрсететін белгі болуы мүмкін. Алайда нақты «түрлендіру» деңгейін белгілеу үшін платформаның тек тест нәтижесін көрсетуімен шектелмей, оқу тапсырмасының құрылымын осы деректер негізінде қаншалықты өзгертетіні де ескерілуі қажет.

BilimLand.kz пен Daryn.online ресурстарының ұқсастығы олардың екеуінде де цифрлық технологияның оқу материалын ұсынумен ғана шектелмей, білім алушының оқу әрекетіне тікелей араласуына мүмкіндік беруінен байқалады. Дегенмен олардың педагогикалық функциялары әртүрлі. BilimLand.kz негізінен пәндік мазмұнды мультимедиялық және интерактивті форматта ұсыну арқылы оқыту процесінің мазмұндық және әдістемелік құрылымын кеңейтсе, Daryn.online оқу нәтижесін тексеру, тестілеу және жедел кері байланыс арқылы білім алушының дайындық процесін ұйымдастыруға көбірек бағытталған. Біріншісінде технологияның негізгі трансформациялық әлеуеті контент пен оқу тапсырмасының өзара әрекеттесуінде, екіншісінде бағалау мен кері байланысты цифрландыруда көрінеді.

SAMR моделінің «қайта құру» деңгейіне жақын элементтер OpenU.kz платформасының функционалдық құрылымынан байқалады. Аталған ресурстың ерекшелігі оның дәстүрлі жоғары білім беру кеңістігінің уақыттық және кеңістіктік шекараларын цифрлық технологиялар арқылы кеңейтуімен байланысты. Платформада ұсынылатын ашық онлайн курстар білім алушыға оқу материалдарына белгілі бір аудиторияда немесе нақты уақытта қатысу қажеттілігінсіз қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, технология дәстүрлі аудиториялық сабақтың электрондық баламасын ғана жасап қоймай, білім беру мазмұнына қол жеткізудің жаңа ұйымдастырушылық моделін қалыптастырады.

OpenU.kz платформасының маңызды ерекшеліктерінің бірі – жоғары оқу орындары ұсынатын курстарды онлайн форматта қолжетімді етуі. Дәстүрлі білім беру жағдайында белгілі бір пәнді немесе курсты меңгеру көбіне нақты оқу орнына тіркелуді, белгіленген сабақ кестесіне сәйкес қатысуды және оқытушымен тікелей өзара әрекеттесуді талап етеді. Ал ашық онлайн курс форматы бұл шектеулердің бір бөлігін азайтып, білім алушыға оқу мазмұнын қашықтан игеруге мүмкіндік береді. Мұндай модель білім беру ресурсының географиялық қолжетімділігін кеңейтіп қана қоймай, білім алудың уақыттық ұйымдастырылуына да өзгеріс енгізеді. Білім алушы оқу материалдарын өзіне қолайлы уақытта қарастырып, оқу қарқынын белгілі бір деңгейде өзі ұйымдастыра алады.

Осы ерекшеліктерді SAMR моделі тұрғысынан қарастырғанда, OpenU.kz-тің цифрлық технологияны қолдануы тек «алмастыру» немесе «толықтыру» деңгейлерімен шектелмейтінін байқауға болады. Егер технология дәстүрлі дәрісті бейнеформатқа ғана ауыстырса, мұндай әрекет алмастыру немесе толықтыру деңгейінде қалуы мүмкін еді. Алайда ашық онлайн курстардың құрылымы оқу материалын бейнедәрістер, цифрлық тапсырмалар, онлайн бағалау және басқа да электрондық компоненттермен біріктірген жағдайда, оқу процесінің ұйымдастырылу тәсілі өзгереді. Бұл жерде технология дәстүрлі аудиториялық сабақтың формасын қайталаудан гөрі, білім алушының оқу процесіне қатысу формасын қайта ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Платформаның бейнедәрістерді онлайн ұсынуы да осы өзгерістің бір элементі ретінде қарастырылады. Бейнедәріс дәстүрлі дәрістің цифрлық нұсқасы ретінде қабылдануы мүмкін болғанымен, оның онлайн ортада орналасуы білім алушыға оқу

материалын қайта қарау, қажетті бөлігін қайталап оқу және жеке оқу қарқынына бейімделу мүмкіндігін береді. Осылайша, технология дәрістің тек берілу формасын ғана емес, онымен жұмыс істеудің уақыттық тәртібін де өзгертеді. Бұл білім алушының оқу әрекетін аудиториялық сабаққа тәуелділіктен ішінара босатып, оқу материалымен асинхронды түрде жұмыс жасауға жағдай жасайды.

Сонымен қатар, OpenU.kz тәрізді ашық онлайн білім беру платформаларының ерекшелігі – бір курстың цифрлық ортада кең көлемдегі пайдаланушыларға ұсынылу мүмкіндігі. Дәстүрлі аудиториялық оқытуда оқытушы мен білім алушылардың өзара әрекеті нақты топтың шеңберінде жүзеге асса, ашық онлайн курс білім беру мазмұнын кеңірек аудиторияға таратуға мүмкіндік береді. Бұл цифрлық технологияның білім беру мазмұнын масштабтау әлеуетін көрсетеді. Яғни технология бір оқу орнындағы белгілі бір аудиторияға арналған білім беру мазмұнын кеңірек пайдаланушылар қауымына ұсынуға мүмкіндік беретін инфрақұрылым қалыптастырады.

Цифрлық сертификаттау мүмкіндігі де OpenU.kz платформасының оқу процесін ұйымдастырудағы технологиялық мүмкіндіктерін толықтырады. Дәстүрлі жағдайда білім алушының белгілі бір оқу курсын аяқтағанын растау көбіне білім беру ұйымы жүргізетін формалды бағалау және құжаттандыру рәсімдері арқылы жүзеге асырылса, цифрлық ортада оқу нәтижесін электрондық түрде тіркеу және сертификаттау білім беру процесінің нәтижелік компонентін де цифрландыруға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда технология тек оқу мазмұнын жеткізудің құралы емес, оқу нәтижесін тіркеу және растау механизмінің құрамдас бөлігіне айналады.

Алайда OpenU.kz платформасының осы мүмкіндіктерін SAMR моделінің «қайта құру» деңгейіне толық жатқызу үшін белгілі бір шектеуді ескеру қажет. SAMR моделіндегі «қайта құру» технологияның көмегімен дәстүрлі жағдайда жүзеге асыру мүмкін болмаған жаңа оқу тапсырмалары мен әрекеттерінің пайда болуын білдіреді. Сондықтан онлайн дәріс, бейнеконтент немесе цифрлық сертификаттың болуы өздігінен «қайта құру» деңгейін дәлелдемейді. Егер аталған функциялар дәстүрлі дәрістің тек цифрлық көшірмесі ретінде қолданылса, олардың SAMR деңгейі төменірек болуы мүмкін. Ал егер платформа білім алушылардың жаңа форматтағы өзара әрекетін, бірлескен цифрлық жобаларды, дербестендірілген оқу траекторияларын, кең ауқымды онлайн қауымдастықтармен бірлескен жұмысты немесе дәстүрлі аудиториялық ортада жүзеге асыру қиын болатын басқа да оқу әрекеттерін қалыптастырса, онда «қайта құру» деңгейіне қатысты негіз күшейе түседі.

TPACK моделі тұрғысынан қарағанда, платформалардың тиімділігі технологиялық, педагогикалық және пәндік мазмұнның үйлесімділігі арқылы бағаланды. BilimLand.kz бұл модель талаптарына анағұрлым сәйкес келеді. Себебі мұнда пәндік мазмұн ғылыми тұрғыдан жүйеленіп, педагогикалық тәсілдер интерактивті технологиялармен ұштасқан. Мысалы, физика немесе биология пәндеріндегі тәжірибелердің анимациялық үлгіде берілуі оқушылардың күрделі ұғымдарды жеңіл түсінуіне мүмкіндік береді.

Ал Kitap.kz, Adebiportal.kz және Kazneb.kz ресурстарының функционалдық ерекшеліктерін TPACK моделі тұрғысынан қарастырғанда, олардың негізгі бағыты білім алушыға дайын пәндік және ғылыми-мәдени мазмұнды цифрлық ортада ұсынумен сипатталатыны байқалады. Бұл платформаларда қазақ әдебиеті, көркем шығармалар, ғылыми еңбектер, тарихи-мәдени мұралар және цифрланған кітаптар сияқты мазмұндық ресурстардың едәуір көлемі жинақталған. Осы ерекшелік аталған платформалардың пәндік білім компонентін қалыптастыруға және қолжетімді етуге бағытталғанын көрсетеді. Басқаша айтқанда, олардың негізгі құндылығы оқу немесе зерттеу үшін қажетті мазмұндық материалдарды бір цифрлық ортада жинақтап, пайдаланушыға оларды қашықтан іздеу және пайдалану мүмкіндігін ұсынуымен байланысты.

TPACK моделіндегі СК компоненті тұрғысынан бұл ресурстарды қарастырғанда

олардың басты ерекшелігі – пәндік ақпараттың көлемі мен мазмұндық әртүрлілігі. Мысалы, әдеби шығармалар, ғылыми жарияланымдар, тарихи құжаттар және электрондық кітаптар білім алушының белгілі бір пән бойынша бастапқы немесе қосымша ақпарат алуына мүмкіндік береді. Цифрландырылған мұндай қорлар дәстүрлі кітапхана немесе қағаз басылымдарға қарағанда ақпаратқа қолжетімділікті жеңілдетіп, білім алушының оқу және зерттеу материалдарын қашықтан пайдалануына жағдай жасайды. Осы тұрғыдан алғанда, аталған платформалардың негізгі цифрлық құндылығы олардың білім мазмұнын сақтаушы және таратушы инфрақұрылым ретіндегі қызметінен көрінеді.

Алайда ТРАСК моделі технологияны тек контентті цифрлық форматта орналастырумен шектемей, технологияның педагогикалық мақсатпен және пәндік мазмұнмен өзара байланысын қарастырады. Осы өлшем тұрғысынан Kitap.kz, Adebiportal.kz және Kazneb.kz ресурстарының ерекшелігі айқындала түседі. Олардың мазмұндық қоры жоғары болғанымен, цифрлық материалдың білім алушының белсенді оқу әрекетіне айналуын қамтамасыз ететін педагогикалық құралдар салыстырмалы түрде шектеулі болуы мүмкін. Яғни пайдаланушы қажетті мәтінді немесе кітапты тауып, оны оқи алады, бірақ осы әрекеттің одан әрі интерактивті тапсырмаға, өзіндік тексеруге, талдауға немесе жедел кері байланысқа ұласуы барлық жағдайда бірдей қамтамасыз етілмейді.

Бұл жерде РК компонентін тек «сайтта білім беру материалы бар» деген белгімен бағалауға болмайды. РК компоненті оқу мақсатын ұйымдастыру, білім алушының оқу әрекетін бағыттау, түсінуді тексеру, кері байланыс беру және білімді қолдануға мүмкіндік жасау сияқты педагогикалық құрылымдарымен байланысты. Сондықтан электрондық кітаптың немесе ғылыми еңбектің болуы өздігінен жоғары РК деңгейін білдірмейді. Егер пайдаланушыға мәтінді оқу, қажетті ақпаратты іздеу және жүктеу мүмкіндігі ғана ұсынылса, бұл жағдайда ресурс ең алдымен мазмұндық функция атқарады. Ал сол материал негізінде интерактивті тапсырмалар, сұрақтар, тесттер, пікірталас, өзіндік бағалау немесе оқыту траекториясы ұйымдастырылған жағдайда ғана педагогикалық компоненттің интеграциясы күшейеді.

ТК тұрғысынан да осындай айырмашылық байқалады. Аталған платформалардың цифрлық технологияны қолдануы ақпаратты электрондық түрде сақтау, іздеу, жүйелеу және пайдаланушыға ұсыну функцияларымен байланысты. Бұл технологиялық мүмкіндіктер ақпаратқа қолжетімділікті едәуір кеңейтеді және дәстүрлі баспа қорларының цифрлық баламасын қалыптастырады. Дегенмен технологияның болуы мен оның педагогикалық тұрғыдан белсенді қолданылуы екі түрлі мәселе. Технология тек электрондық кітапты экранда көрсету үшін қолданылса, оның педагогикалық трансформациялық әлеуеті шектеулі болады. Ал технология пайдаланушының оқу әрекетін бақылауға, оқу материалын бейімдеуге, интерактивті тапсырма ұсынуға немесе автоматтандырылған кері байланыс беруге қолданылған жағдайда ТК компонентінің педагогикалық мүмкіндігі арта түседі.

Сонымен қатар, бұл ресурстарды тек РК және ТК компоненттері «әлсіз» деп біржақты бағалау да әдіснамалық тұрғыдан қате болар. Себебі олардың негізгі мақсаты интерактивті курс ұйымдастыру емес, цифрлық кітапхана, әдеби портал немесе электрондық қор қызметін атқару болуы мүмкін. Сондықтан ТРАСК талдауында ресурстың педагогикалық мүмкіндіктерін оның бастапқы функционалдық мақсатына қатысты бағалау қажет. Мысалы, электрондық кітапхана үшін мәтінді сапалы цифрландыру, іздеу жүйесінің болуы, метадеректердің жүйеленуі және материалға тұрақты қолжетімділік маңызды технологиялық көрсеткіштер болуы мүмкін. Ал толыққанды онлайн оқу платформасы үшін бұларға қоса интерактивті тапсырмалар, бағалау, кері байланыс және дербестендірілген оқыту құралдары қажет.

Осыған байланысты Kitap.kz, Adebiportal.kz және Kazneb.kz ресурстарын «контентке бағдарланған цифрлық ресурстар» ретінде сипаттауға болады. Олардың негізгі артықшылығы – пәндік білімді, әдеби және ғылыми мұраны цифрлық кеңістікте жинақтау және қолжетімді ету. Ал олардың педагогикалық-технологиялық интеграциясы ресурстың нақты функционалдық мүмкіндіктеріне байланысты әртүрлі деңгейде көрінеді. Бұл жерде СК компоненті негізгі және айқын компонент ретінде көрінсе, РК және ТК компоненттері контентті білім алушының белсенді оқу әрекетіне айналдыратын қосымша механизмдердің болуымен анықталады.

SAMR және TRACK модельдері негізінде жүргізілген талдау Tilqural.kz және Emle.kz ресурстарының цифрлық-педагогикалық құрылымында елеулі айырмашылық бар екенін көрсетті. Tilqural.kz тіл үйренуді толыққанды цифрлық оқу әрекетіне айналдыруға бағытталған: ресурста A1–C1 деңгейлері бойынша құрылымдалған сабақтар, интерактивті жаттығулар, сөз тренажерлері, мәтіндер, оқулықтар және пайдаланушының оқу прогресін тіркейтін элементтер қамтылған. Осыған байланысты ресурс SAMR моделінің алмастыру және жетілдіру деңгейлерімен қатар, оқу әрекетін технология көмегімен түрлендіру белгілерін де көрсетеді.

Emle.kz жағдайында цифрлық технологияның қолданылуы нақты тілдік міндеттерге бағытталған. Ресурс орфографиялық сөздікті онлайн іздеу, ережелер мен тілдік материалдарға қол жеткізу, онлайн диктант орындау және нәтижені тексеру мүмкіндіктерін ұсынады. Сондықтан оның SAMR профилінде Substitution және Augmentation деңгейлері анық байқалады, ал онлайн диктант сияқты функциялар Modification деңгейінің элементтерін көрсетеді. Алайда қолжетімді функционалдар негізінде Redefinition деңгейін белгілеуге жеткілікті эмпирикалық дәлел анықталған жоқ.

TRACK тұрғысынан екі ресурс та пәндік мазмұн мен технологияның байланысын көрсетеді, алайда олардың педагогикалық интеграциясының сипаты әртүрлі. Tilqural.kz-те пәндік мазмұн, тіл үйрету әдістемесі және интерактивті технологиялар біртұтас оқу ортасына біріктірілген. Emle.kz-те технология негізінен орфографиялық білімді іздеу, тексеру және бекіту функцияларын күшейтуге бағытталған. Осы айырмашылық цифрлық білім беру ресурсының технологиялық күрделілігін оның педагогикалық интеграциясымен теңестіруге болмайтынын көрсетеді.

Ричард Майердің мультимедиялық оқыту принциптері негізінде жүргізілген талдау платформалардың визуалды және когнитивтік тиімділігінде айырмашылық бар екенін көрсетті. Мысалы, BilimLand.kz платформасында когеренттілік және ақпаратты айқындау принциптері салыстырмалы түрде жақсы сақталған. Ақпарат ықшам, негізгі ұғымдар визуалды түрде ерекшеленіп беріледі. Сонымен қатар бейне, мәтін және графикалық элементтердің өзара орналасуы кеңістіктік жақындық қағидасына сәйкес келеді.

Бұл жерде мультимедиялық оқытудың тағы бір маңызды ерекшелігі – мәтіндік ақпарат пен визуалды ақпараттың өзара толықтырылуы. Егер экранда көлемді мәтін қайталана отырып, дәл сол ақпарат бейне немесе графика түрінде өзгеріссіз ұсыныла берсе, ақпараттық артықтық пайда болуы мүмкін. Ал мәтін, бейне және графикалық материалдар бір мазмұнды әртүрлі қырынан түсіндіретін жағдайда олардың өзара толықтыру әлеуеті жоғары-лайды. Сондықтан BilimLand.kz платформасын бағалау барысында тек мультимедиялық элементтердің санына емес, олардың оқу мазмұнымен функционалдық байланысына назар аудару қажет.

Керісінше, кейбір ақпараттық порталдарда мәтін көлемінің шамадан тыс көп болуы, визуалды элементтердің аздығы немесе навигация құрылымының күрделілігі білім алушының когнитивтік жүктемесін арттыруы мүмкін. Әсіресе ғылыми кітапхана типіндегі платформаларда пайдаланушы интерфейсін жетілдіру қажеттілігі байқалады.

Жалпы алғанда, талдау нәтижелері қазақтілді интернет-ресурстардың білім беру

жүйесінде маңызды орын алатынын көрсетті. Алайда олардың даму деңгейі әрқелкі. Кейбір платформалар цифрлық трансформацияның жоғары деңгейіне жетсе, енді біреулері әлі де дәстүрлі контентті электронды форматта ұсыну деңгейінде қалып отыр. Болашақта бұл ресурстардың тиімділігін арттыру үшін интерактивті технологияларды күшейту, жасанды интеллект элементтерін енгізу, мультимедиялық дизайн сапасын жетілдіру және білім алушының жеке траекториясына бейімделген оқыту жүйелерін дамыту – маңызды бағыттардың бірі.

Қорытынды

Зерттеу жұмысы барысында қазақстандық интернет кеңістігіндегі мемлекеттік тілде білім беру мен ғылымды дамытуға бағытталған ең танымал 10 веб-ресурс кешенді түрде қарастырылды. Бұл платформаларды ғылыми-педагогикалық модельдер (SAMR, TRACK) мен Ричард Майердің мультимедиялық оқыту принциптері негізінде талдау отандық цифрлық білім беру кеңістігінің қазіргі деңгейі мен болашақ әлеуетін айқындауға мүмкіндік берді.

Жүргізілген зерттеу нәтижелерінен келесідей негізгі тұжырымдар жасалды. Отандық қазақтілді ресурстардың даму деңгейі біртекті емес. SAMR моделі бойынша Kundelik.kz секілді платформалар негізінен дәстүрлі мектеп құжаттамасын электронды форматқа ауыстыру, яғни «алмастыру» және «толықтыру» деңгейінде қызмет етсе, BilimLand.kz және Daryn.online интерактивті мүмкіндіктері арқылы «түрлендіру» деңгейіне көтерілген. Ал OpenU.kz жоғары білім беру шекарасын кеңейтіп, «қайта анықтау» деңгейіне жақын элементтерді көрсетті. TRACK моделі бойынша жүргізілген талдау BilimLand.kz платформасында технология, педагогика және пән мазмұнының (СК, РК, ТК) өзара байланысының байқалатынын көрсетті. Керісінше, Kitap.kz, Adebiportal.kz және Kazneb.kz сияқты ірі цифрлық репозиторийлерде пәндік мазмұн (СК) жоғары болғанымен, білім алушының белсенді әрекетіне негізделген интерактивті педагогикалық құралдар (РК, ТК) жеткіліксіз деңгейде екені анықталды. Р. Майердің мультимедиялық оқыту принциптері тұрғысынан қарастырғанда, мультимедиялық дизайн сапасы білімді қабылдауға әсер ететін маңызды факторлардың бірі ретінде көрінді. Білім беру платформаларында ақпараттың ықшамдылығы мен визуалды сигналдардың дұрыс берілуі когнитивтік жүктемені азайтуға ықпал етсе, кейбір ғылыми кітапхана типтегі порталдар мен ақпараттық сайттарда мәтін көлемінің шамадан тыс көптігі мен интерфейстің күрделілігі пайдаланушыға қиындық тудыруы мүмкін.

Қорыта келе, қазақтілді цифрлық білім беру ресурстарының мазмұндық қоры мен технологиялық мүмкіндіктері біршама дамығанымен, олардың педагогикалық интеграциясы мен цифрлық трансформация деңгейінің әрқелкі екенін көрсетті. Осыған байланысты қазақтілді цифрлық білім беру ресурстарын одан әрі жетілдіру үшін бірнеше ғылыми-әдістемелік бағытты ұсынуға болады.

Біріншіден, цифрлық білім беру ресурстарын дамытуда контент көлемін арттырумен қатар, оның педагогикалық қолданылу сапасына басымдық беру қажет. Зерттеу барысында кейбір ресурстардың мазмұндық қоры жоғары болғанымен, білім алушының белсенді оқу әрекетін ұйымдастыратын интерактивті тапсырмалар, өзіндік бағалау және жедел кері байланыс құралдарының шектеулі екені байқалды. Осыған байланысты цифрлық контентті интерактивті тапсырмалармен, өзіндік тексеру құралдарымен және оқу нәтижесін бақылау механизмдерімен жүйелі түрде байланыстыру ұсынылады. OECD цифрлық білім беру ресурстарын статикалық контенттен интерактивті, бейімделетін және дербестендірілген оқу ортасына қарай дамыту қажеттігін атап көрсетеді (OECD, 2023).

Екіншіден, цифрлық платформаларды дамытуда технологиялық жаңашылдық пен педагогикалық мақсаттың арақатынасын сақтау қажет. UNESCO, UNICEF және

ITU ұсынған Public Digital Learning Platforms Charter цифрлық платформаларды ең алдымен педагогикалық қажеттіліктерге бағдарлауды, мұғалімнің рөлін қолдауды және технологияны білім беру мақсаттарына сәйкес қолдануды ұсынады (UNESCO, UNICEF & ITU, 2026). Осыған сәйкес қазақтілді платформаларды бағалау барысында «қандай технология қолданылды?» деген сұрақпен қатар, «бұл технология қандай оқу міндетін шешеді және білім алушының оқу әрекетін қалай өзгертеді?» деген өлшемдерді енгізу орынды.

Үшіншіден, қазақтілді цифрлық ресурстардың сапасын бағалаудың бірыңғай мониторинг жүйесін қалыптастыру қажет. Әрбір ресурс үшін мазмұн сапасы, педагогикалық мақсатқа сәйкестік, интерактивтілік, қолжетімділік, мультимедиялық дизайн, кері байланыс, дербестендіру және қауіпсіздік сияқты көрсеткіштерден тұратын бағалау матрицасын әзірлеу ұсынылады. Мұндай тәсіл цифрлық платформаларды субъективті пікірмен емес, алдын ала белгіленген және барлық ресурсқа бірдей қолданылатын индикаторлар негізінде бағалауға мүмкіндік береді. UNESCO–UNICEF–ITU Charter цифрлық платформаларды бағалау, салыстыру және жетілдіру үшін ортақ қағидалар мен дәлелге негізделген итерациялық дамудың маңызын атап көрсетеді (UNESCO, UNICEF & ITU, 2026).

Төртіншіден, цифрлық ресурстарды жобалау кезінде білім алушының когнитивтік жүктемесін ескеретін мультимедиялық дизайн талаптарын күшейту қажет. Атап айтқанда, оқу мақсатына қатысы жоқ ақпаратты қысқарту, маңызды ұғымдарды визуалды түрде айқындау, өзара байланысты мәтіндік және графикалық элементтерді кеңістіктік жағынан жақын орналастыру сияқты принциптер жүйелі түрде қолданылуы тиіс. Бұл ұсыныс мақалада қолданылған Р. Майердің мультимедиялық оқыту теориясындағы когеренттілік, сигнал беру және кеңістіктік жақындық принциптерімен сабақтасады. Сондықтан қазақтілді цифрлық контентті әзірлеу кезінде мультимедиялық элементтердің санынан гөрі, олардың оқу мақсатына сәйкестігі мен ақпаратты өңдеуге ықпалын ескеру маңызды.

Бесіншіден, цифрлық білім беру ресурстарының инклюзивтілігі мен техникалық қолжетімділігін жетілдіру қажет. Платформалар әртүрлі құрылғыларда, соның ішінде мобильді құрылғыларда тұрақты жұмыс істеуі, әлсіз интернет жағдайында негізгі контентке қол жеткізуді қамтамасыз етуі және ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушыларға қолайлы интерфейс ұсынуы тиіс. UNESCO–UNICEF–ITU Charter платформалардың тілдік әртүрлілікті, мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың қолжетімділігін, төмен құнды құрылғыларды және тұрақсыз интернет жағдайларын ескеру қажеттігін нақты көрсетеді (UNESCO, UNICEF & ITU, 2026).

Алтыншыдан, цифрлық ресурстарда дербестендірілген оқыту мен жасанды интеллект элементтерін енгізу кезінде олардың педагогикалық мақсатқа сәйкестігіне басымдық берілуі қажет. Мұндай технологияларды тек инновациялық сипатымен емес, білім алушының оқу қажеттілігін анықтау, тапсырмалардың күрделілігін бейімдеу және жедел кері байланыс беру мүмкіндіктері тұрғысынан бағалау маңызды. OECD цифрлық ресурстардың интерактивтілік, бейімделу және дербестендірілген оқыту мүмкіндіктерін кеңейте алатынын атап көрсетеді (OECD, 2023). Сонымен қатар UNESCO–UNICEF–ITU Charter жасанды интеллект және басқа да жаңа технологиялар енгізілген жағдайда олардың қауіпсіздігі, сенімділігі және білім беру мақсаттарына сәйкестігі алдын ала бағалануы қажеттігін көрсетеді (UNESCO, UNICEF & ITU, 2026).

Жетіншіден, қазақтілді цифрлық білім беру ресурстарының тиімділігін олардың техникалық функционалдары арқылы ғана емес, нақты оқу нәтижелері негізінде бағалайтын эмпирикалық зерттеулерді кеңейту қажет. Платформаның интерактивті болуы немесе мультимедиялық элементтердің көптігі оның білім сапасына автоматты түрде оң әсер ететінін білдірмейді. UNESCO-ның 2023 жылғы Global Education Monitoring

Report есебінде білім беру технологияларының қосылған құндылығы жөніндегі сенімді эмпирикалық дәлелдердің жеткіліксіз екені атап көрсетіледі (UNESCO, 2023). Осыған байланысты болашақ зерттеулерде цифрлық ресурстарды қолдану жиілігімен қатар, олардың білім алушылардың оқу жетістігіне, түсіну деңгейіне, оқу мотивациясына және дербес оқу дағдыларына ықпалын эксперименттік және салыстырмалы әдістер арқылы зерттеу маңызды.

Осы ұсыныстарды іске асыру қазақтілді цифрлық білім беру ресурстарын жай ғана ақпаратты электрондық форматта ұсынатын платформалардан педагогикалық тұрғыдан негізделген, интерактивті, инклюзивті және білім алушының оқу қажеттіліктеріне бейімделетін цифрлық білім беру ортасына қарай дамытуға мүмкіндік береді. Бұл ретте цифрлық трансформацияның негізгі көрсеткіші технологиялардың саны немесе техникалық жаңалығы емес, олардың пәндік мазмұнмен, педагогикалық мақсаттармен және білім алушының нақты оқу әрекетімен қаншалықты тиімді интеграцияланғаны болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

Александров, А.Ю., Верещак, С.Б., & Иванова, О.А. (2019). Цифровизация российского образовательного пространства в контексте гарантий конституционного права на образование. *Высшее образование в России*, 15(147), 512–523.

Әли, Ш.Қ., & Мұхаммади, Қ.Т. (2026). Қазақтілді интернет-ресурстардың функционалды-мазмұндық классификациясы. *Құтты білік*, 3(1). <https://doi.org/10.71078/kwy5t932>

Елисеева, Е.В., Злобина, С.Н., & Сеница, Н.В. (2009). *Теоретико-методологические и методические основы использования цифровых образовательных ресурсов в системе вузовского образования*. Курсив.

Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Информатика және компьютерлік техника (А. Қ. Құсайынов, жалпы ред.). (2002). Мектеп.

Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы, № 418-V ҚРЗ (2015, 24 қараша). <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418>

Mayer, R.E. (2020). *Multimedia learning* (3rd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316941355>

Mishra, P., & Koehler, M.J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x>

OECD. (2023). *OECD digital education outlook 2023: Towards an effective digital education ecosystem*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/c74f03de-en>

PuenteDura, R.R. (2013, May 29). *SAMR: Moving from enhancement to transformation* [Presentation slides]. Hippasus. <https://www.hippasus.com/rrpweblog/archives/2013/05/29/SAMREnhancementToTransformation.pdf>

Similarweb. (n.d.). *Website traffic and performance analytics*. Retrieved October 18, 2026, from <https://www.similarweb.com/>

Sweller, J. (2011). Cognitive load theory. *Psychology of Learning and Motivation*, 55, 37–76. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-387691-1.00002-8>

UNESCO, UNICEF, & ITU. (2026). *UNESCO–UNICEF–ITU charter for public digital learning platforms*. <https://www.unesco.org/en/digital-education/learning-platforms-gateway/charter>

UNESCO. (2018). *UNESCO ICT competency framework for teachers* (Version 3). <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000368076>

UNESCO. (2023). *Global education monitoring report 2023: Technology in education—A*

tool on whose terms? <https://gem-report-2023.unesco.org/>

Zero.kz. (n.d.). Интернет-ресурстар рейтингі және статистикалық мониторинг жүйесі. Retrieved October 18, 2026, from <https://zero.kz/>

References

Aleksandrov, A. Yu., Vereshchak, S. B., & Ivanova, O. A. (2019). Tsifrovizatsiya rossiyskogo obrazovatel'nogo prostranstva v kontekste garantiy konstitutsionnogo prava na obrazovanie [Digitalization of the Russian educational space in the context of guarantees of the constitutional right to education]. *Vysshee obrazovanie v Rossii*, 15(147), 512–523. (In Russian).

Ali, Sh.Q., & Mukhamadi, Q.T. (2026). Qazaq tildi internet-resurstartyn funktsionaldy-mazmundyq klassifikatsiyasy [Functional and content-based classification of Kazakh-language internet resources]. *Qutty bilik*, 3(1). <https://doi.org/10.71078/kwy5t932> (In Kazakh).

Eliseyeva, E.V., Zlobina, S.N., & Sinitsa, N.V. (2009). *Teoretiko-metodologicheskie i metodicheskie osnovy ispolzovaniya tsifrovyykh obrazovatel'nykh resursov v sisteme vuzovskogo obrazovaniya* [Theoretical, methodological, and practical foundations for the use of digital educational resources in higher education]. Kursiv. (In Russian).

Qazaqstan Respublikasynyn Zany [Law of the Republic of Kazakhstan]. (2015, November 24). Aqparattandyru turaly [On informatization] (No. 418-V QRZ). <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418> (In Kazakh).

Qazaq tili terminderinin salalyq gylymi tusindirme sozdigi: Informatika zhane kompyuterlik tekhnika [Scientific explanatory dictionary of Kazakh terminology: Informatics and computer technology] (A. Q. Qusaiynov, Ed.). (2002). Mektep. (In Kazakh).

Mayer, R.E. (2020). *Multimedia learning* (3rd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316941355>

Mishra, P., & Koehler, M.J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x>

OECD. (2023). *OECD digital education outlook 2023: Towards an effective digital education ecosystem*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/c74f03de-en>

Puente dura, R.R. (2013, May 29). SAMR: Moving from enhancement to transformation [Presentation slides]. Hippasus. <https://www.hippasus.com/rrpweblog/archives/2013/05/29/SAMREnhancementToTransformation.pdf>

Similarweb. (n.d.). *Website traffic and performance analytics*. Retrieved October 18, 2026, from <https://www.similarweb.com/>

Sweller, J. (2011). Cognitive load theory. *Psychology of Learning and Motivation*, 55, 37–76. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-387691-1.00002-8>

UNESCO. (2018). *UNESCO ICT competency framework for teachers* (Version 3). <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000368076>

UNESCO. (2023). Global education monitoring report 2023: Technology in education—A tool on whose terms? <https://gem-report-2023.unesco.org/>

UNESCO, UNICEF, & ITU. (2026). UNESCO–UNICEF–ITU charter for public digital learning platforms. <https://www.unesco.org/en/digital-education/learning-platforms-gateway/charter>

Zero.kz. (n.d.). *Internet-resurstar reitingi zhane statistikalyy monitoring zhuyesi* [Internet resource ranking and statistical monitoring system]. Retrieved October 18, 2026, from <https://zero.kz/> (In Kazakh).

Sh. Ali

*Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
(E-mail: shunabai03@mail.ru)*

Models and Criteria for Evaluating the Effectiveness of Digital Educational Resources

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the current state, development dynamics, and pedagogical effectiveness of Kazakh-language digital educational resources (DERs). As part of the study, ten major Kazakh-language web resources used within Kazakhstan's educational and scientific-information environment (Kundelik.kz, BilimLand.kz, Daryn.online, OpenU.kz, and others) were selected through criterion-based purposive sampling, and their functional, content-related, and pedagogical capabilities were analyzed. The SAMR and TPACK models, along with Richard Mayer's theory of multimedia learning, were employed as the theoretical and methodological framework for evaluating the quality of the resources. The analysis revealed considerable variation in the level of digital transformation and pedagogical integration across domestic platforms: while some resources are limited to presenting traditional content in electronic form, others incorporate interactive tasks, digital feedback, and transformed learning activities. The study also identified the importance of multimedia design, cognitive load, and usability. The findings provided a basis for developing recommendations aimed at improving the quality of Kazakh-language DERs and expanding their pedagogical potential.

Keywords: digital educational resources (DERs), internet resource, SAMR model, TPACK model, multimedia learning, cognitive load, Kazakh-language educational platforms, digitalization of education.

Ш. Али

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
(E-mail: shunabai03@mail.ru)*

Модели и критерии оценки эффективности цифровых образовательных ресурсов

Аннотация. В статье комплексно анализируются современное состояние, динамика развития и педагогическая эффективность казахоязычных цифровых образовательных ресурсов (ЦОР). В ходе исследования десять основных казахоязычных веб-ресурсов, используемых в образовательном и научно-информационном пространстве Казахстана (Kundelik.kz, BilimLand.kz, Daryn.online, OpenU.kz и др.), были отобраны методом целенаправленной выборки на основе заданных критериев, после чего были проанализированы их функциональные, содержательные и педагогические возможности. В качестве теоретико-методологической основы оценки качества ресурсов были применены модель SAMR и модель TPACK, а также теория мультимедийного обучения Ричарда Майера. Результаты анализа показали неоднородность уровня цифровой трансформации и педагогической интеграции отечественных платформ: если одни ресурсы ограничиваются представлением традиционного контента в электронном формате, то в других наблюдаются интерактивные задания, цифровая обратная связь и трансформированные формы учебной деятельности. Кроме того, выявлена значимость вопросов мультимедийного дизайна, когнитивной нагрузки и удобства использования

ресурсов. Полученные результаты послужили основой для разработки рекомендаций, направленных на повышение качества казахоязычных ЦОР и расширение их педагогических возможностей.

Ключевые слова: цифровые образовательные ресурсы (ЦОР), интернет-ресурс, модель SAMR, модель TRACK, мультимедийное обучение, когнитивная нагрузка, казахоязычные образовательные платформы, цифровизация образования.

Автор туралы мәлімет:

Әли Ш. – 7M02326 – *Цифрлық қазақ тілі* мамандығының магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Information about author:

Ali Sh. – Master's student of the specialty 7M02326 – *Digital Kazakh Language*, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Али Ш. – магистрант специальности 7M02326 – *Цифровой казахский язык*, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 16.21.27

Ғылыми мақала

Ә.С. Сейтжанов, Д.А. Мадалхан¹Халықаралық «ORDA» жоғары колледжі,

Қызылорда қ., Қазақстан

²Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті,

Қызылорда қ., Қазақстан

(E-mail: ¹seitjanov.alaidar@gmail.com; ²danabek.amanuly@gmail.com)**Социоллингвист-ғалым Аман Абасиловтың әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдары**

Аңдатпа. Жаһандану мен тілдік отарсыздану үдерістері посткеңестік қоғамдардағы тіл саясатын жаңа ғылыми-теориялық негізде пайымдауды талап етіп отыр. Мақаланың мақсаты – социоллингвист-ғалым, профессор Аман Абасиловтың әлеуметтік лингвистика саласындағы іргелі тұжырымдарын жүйелеу және олардың қазіргі қазақ тіл білімі мен түркі әлемі үшін маңызын айқындау. Зерттеудің ғылыми маңызы ғалым концепцияларының алғаш рет біртұтас парадигма ретінде сарапталуында, ал практикалық маңызы оның ұсыныстарының мемлекеттік тіл саясатын дамыту бағдарламаларына тікелей қолданылу мүмкіндігінде. Жұмыс теориялық талдау мен синтез, дескриптивті, компаративті, контекстуалды және заңдық-құқықтық талдау әдістеріне сүйенді; эмпирикалық база ретінде ғалымның 2002–2026 жылдары жарық көрген монографиялары, оқу құралдары мен сараптамалық мақалалары алынды. Нәтижесінде ғалым тұжырымдары 12 тақырыптық бағыт аясында жүйеленіп, олардың Дж. Фишманның тілдік өміршеңдік теориясымен үндестігі, сондай-ақ Б. Спольски моделінен деколонизациялық және лингво-экономикалық прагматизм («табыс тілі») қырларымен ерекшеленетіні дәлелденді. Зерттеудің құндылығы – қазақ социоллингвистикасының теориялық аппаратын «лингвистикалық тәуелсіздік», «лингвистикалық шизофрения», «отарсыз ономастика» ұғымдарымен байытуында. Қорытындының практикалық мәні ЖОО-ларда кәсіби қазақ тілін оқытуды «Қазтест» жүйесімен интеграциялау, тіл дамытуға бөлінген қаржыны «шара өткізуден» «өнім жасауға» бағыттау сияқты нақты ұсыныстармен айқындалады.

Түйін сөздер: Аман Абасилов, әлеуметтік лингвистика, тіл саясаты, тілдік жоспарлау, тілдік отарсыздану, латын әліпбиі, ономастика, терминология, табыс тілі, түркі әлемі

DOI: <https://doi.org/10.71078/b20dxb55>

Түсті: 11.09.2026; Мақұлданды: 11.10.2026; Онлайн қолжетімді: 16.10.2026.

Кіріспе

Жаһандану дәуіріндегі трансформациялық үдерістер мен геосаяси өзгерістер қоғамдағы тілдердің қызмет ету кеңістігін, олардың әлеуметтік мәртебесі мен функционалдық даму бағыттарын қайта айқындауды талап етеді. Тіл мен қоғамның өзара сабақтастығын зерттейтін әлеуметтік лингвистика (социоллингвистика) ғылымы бүгінде мемлекеттік тұрақтылық пен ұлттық қауіпсіздіктің стратегиялық құралына айналып отыр. Әсіресе посткеңестік елдердегі тілдік отарсыздану үдерістері аясында тілдік ахуалды реттеу мен ұлттық тіл саясатын жаңа ғылыми-теориялық негізде пайымдау заман талабына айналды. Посткеңестік Қазақстан қоғамында ұзақ жылдар бойғы орыстандыру саясаты салдарынан қалыптасқан асимметриялық диглоссия мен ұлт санасындағы «лингвистикалық шизофрения» құбылысын жою, мемлекеттік тілдің

қолданыс өрісін таза эмоциялық деңгейден прагматикалық экономикалық нарық («табыс тілі») деңгейіне өткізу мәселесі тақырыптың өзектілігін арттыра түседі.

Қазақ тіл білімінде бұл саланың негізін салушылар Б. Хасанұлы, Э.Д. Сүлейменова, Н.Ж. Шаймерденова сияқты ірі ғалымдардың зерттеулерін жалғастыра отырып, қазақ әлеуметтік лингвистикасын жаңа сапалық деңгейге көтерген ғалымдардың бірі — профессор Аман Абасилов. Оның ғылыми концепциялары қазақ тілінің қоғамдағы нақты функционалдық ахуалын, заңды мәртебесін, отарсыз ономастика мен терминологиялық кеңістігін жай ғана статикалық таңбалар жүйесі ретінде емес, ұлттық сана мен әлеуметтік экзистенцияның динамикалық көрінісі ретінде қарастыруымен құнды. Ғалым өзінің іргелі зерттеулерінде тілдік дамуды жоспарлаудың теориялық негіздерін қалыптастырып, қоғамдағы лингвистикалық теңсіздіктер мен санадағы отаршылдық белгілерін жоюдың ғылыми парадигмасын ұсынды.

Зерттеудің мақсаты — қазақстандық белгілі социолингвист-ғалым Аман Абасиловтың әлеуметтік лингвистика саласындағы ғылыми-теориялық тұжырымдарын жүйелеу, оның тіл саясаты, тілдік отарсыздану, ономастика мен терминология бағыттарындағы еңбектеріне терең ғылыми талдау жасай отырып, ғалым концепцияларының қазіргі тіл білімі мен түркі әлемі үшін маңыздылығын, жаңашылдығын айқындау. Қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай міндеттер белгіленді:

- А. Абасиловтың қазақ тілінің әлеуметтік келбеті, аймақтық қолданысы, заңды мәртебесі және қолдану өрісі туралы іргелі пайымдауларын саралау;

- ғалымның тілдік ахуал, біржақты қостілділіктен арылу, тіл саясаты және тіл дамуын жоспарлауды эмоциялық деңгейден экономикалық деңгейге көшіру концепцияларын отандық және халықаралық теориялық модельдер контекстінде зерттеу;

- ғалым еңбектеріндегі ЖОО-да мемлекеттік тілді оқыту (кәсіби қазақ тілі мен «Қазтест» интеграциясы), отарсыз ономастика мен эргонимдерді реттеу, терминологиялық қордағы кірме сөздер мен варваризмдерді ажырату мәселелерін кешенді талдау;

- әліпби ауыстырудың әлеуметтік астарын саралай отырып, А. Абасиловтың ғылыми мұрасының қазақ социолингвистикасына қосқан үлесін бағалау және оның түркі әлемі тұрғысынан маңызын айқындау.

Мақаланың мазмұндық әрі концептуалды арқауын ашу мақсатында мынадай негізгі зерттеу сұрақтары қойылды: 1) Аман Абасиловтың қазақ социолингвистикасына қосқан негізгі ғылыми үлесі қандай? 2) Ғалымның тіл саясатына қатысты көзқарастары, әсіресе тіл өміршеңдігін экономикалық құндылықтармен («табыс тілі») байланыстыру концепциясы Қазақстандағы тілдік жоспарлаудың дамуына қалай ықпал етті?

Зерттеу әдістемесі

Зерттеудің эмпирикалық негізі мен негізгі материалдары ретінде ғалым А. Абасиловтың 2002–2026 жылдар аралығында жарық көрген ғылыми монографиялары, оқу құралдары, әдістемелік нұсқаулықтары, сондай-ақ мерзімді баспасөз беттері мен «Ана тілі» газеті, «Inbusiness.kz», «Halyqline» ақпараттық порталдарындағы сараптамалық мақалалары мен әлеуметтік желідегі авторлық тұжырымдамалық жазбалары алынды.

Қойылған міндеттерді шешу және мақаланың негізгі зерттеу сұрақтарына нақты жауап беру мақсатында пәнаралық кешенді лингвистикалық және әлеуметтік-әдіснамалық тәсілдер жүйесі қолданылды. Ғалым еңбектеріндегі негізгі ұғымдар мен прагматикалық концепцияларды саралап, ортақ ғылыми пайымдаулар жасау үшін теориялық талдау және синтез әдісі негізге алынды. А. Абасиловтың әлеуметтік лингвистика, отарсыз ономастика мен терминология бағыттарындағы, соның ішінде Сыр өңірінің ойконимдік және эргонимдік жүйесін стратиграфиялық жіктеу бойынша

идеяларын ғылыми айналым тұрғысынан сипаттауда дескриптивті (сипаттамалы) әдіс пайдаланылды. Отандық ғалымның пайымдауларын Батыс социолінгвистика мектептерінің классикалық модельдерімен және посткеңестік түркітілдес елдердің әліпби реформаларымен салыстыра зерделеу мақсатында компаративті талдау әдісі қолданылды. Сонымен қатар ұлттық заңнамадағы құқықтық коллизияларды, тілдік фактілер мен қоғамдық-саяси құбылыстардың өзара байланысын ғалым тұжырымдары аясында зерттеу үшін контекстуалды, заңдық-құқықтық және функциялық талдау тәсілдері біртұтас әдіснамалық арнада ұштастырылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Әлеуметтік лингвистика – тілдің қоғамдық табиғатын, оның әлеуметтік құрылыммен, мемлекеттік саясатпен, экономикалық нарықпен және мәдениетпен байланысын пәнаралық деңгейде зерттейтін іргелі ғылым саласы. Ғалым А. Абасиловтың әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдарын жүйелеу үшін отандық тіл білімі мен Батыс социолінгвистика мектептерінің классикалық және заманауи концепцияларына теориялық-әдіснамалық шолу жасау маңызды.

Отандық тіл білімінде тілдің әлеуметтік саралануы мен қоғамдық қызметі туралы алғашқы лингвистикалық идеялар XX ғасырдың басындағы А. Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алады (Байтұрсынұлы, 1992:395). Ол тілдің тарихи-әлеуметтік себептермен өзгеруін сипаттайтын «тілдің басқалануы» ұғымын енгізді. Кейіннен Қ. Жұбанов бұл бағытты дамытып, қоғамдағы әлеуметтік-саяси өзгерістердің тілдік жүйеге әсерін «тілдің жарықшақтануы» теориясы аясында түсіндірді (Жұбанұлы, 2013:439). Егемендік кезеңінде бұл мектептің дәстүрі макросоциолінгвистикалық арнада жаңа сапаға ие болды. Б. Хасанұлының іргелі зерттеулерінде Қазақстандағы ұлттық-тілдік қатынастар, ана тілі категориясы, қостілділік сипаты мен кеңестік тіл саясаты салдарынан қазақ тілінің функциялық тарылуы мен жіктелу процестері алғаш рет жүйелі талданды (Хасанұлы, 1992:17). Ә.Д. Сүлейменованың еңбектерінде Қазақстанның тілдік ландшафты, тілдердің қызмет ету динамикасы, тілдік ассимиляция мен контактология мәселелері терең ғылыми негізделсе (Сүлейменова және т.б., 2007:28), Н.Ж. Шаймерденованың зерттеулерінде тіл саясаты, этникалық бірегейлік, қалалық лингвистикалық ландшафт пен тілдік ахуалдың әлеуметтік-мәдени аспектілері жан-жақты сараланды (Шаймерденова, 2012:39).

Мақаланың халықаралық теориялық базасы Батыс социолінгвистика мектебінің классикалық концепцияларына сүйенеді. Тілді сақтау, тіл ауыстыру және тілдің өміршеңдігі мәселелері Джошуа Фишманның іргелі ілімдері аясында қарастырылады. Фишман тілдің өміршеңдігі оның отбасы деңгейіндегі ұрпақтар сабақтастығына және символдық беделіне тікелей байланысты екенін дәлелдеген (Fishman, 2021). Тіл саясатының құрылымдық деңгейлерін (идеология, тәжірибе, менеджмент) жүйелеген Бернард Спольскидің моделі (Spolsky, 2021) мен тілдік экология мен тілдік жоспарлаудың алғашқы параметрлерін жасаған Эйнар Хаугеннің теориясы (Haugen, 2018) мақаланың әдіснамалық өзегін құрайды. Спольски тілдің нақты қуаты оның экономикалық нарықтағы тиімділігі мен басқарушы элитаның тілдік мінез-құлқына тәуелділігін негіздесе, Хауген тілдік кодификация мен модернизация үлгілерін (әліпби мен терминология реформасы) ғылыми сипаттады.

Сонымен қатар қоғамдағы тілдік жіктелістің әлеуметтік мәртебеге тәуелділігін және жоғары (H) мен төмен (L) мәртебелі тілдік формалардың асимметриясын айқындаған Чарльз Фергюсон (Ferguson, 2020) мен тілдік вариативтілік, ортаның қысымы және әлеуметтік стратификация теориясының негізін салушы Уильям Лабовтың тұжырымдары (Labov, 2018) көптілді ортаның субъект психологиясына әсерін түсінуге мүмкіндік береді.

Аман Абасилов осы отандық және әлемдік ғылыми мектептердің теориялық қағидаттарын интеграциялай отырып, қазақ қоғамының постколониалды шындығына,

тарихи зардаптарына және бүгінгі демографиялық-саяси конъюнктурасына бейімделген дербес социолингвистикалық пайымдаулар жүйесін қалыптастырды. Ғалым бұл халықаралық модельдерді таза сипаттамалық деңгейден шығарып, ұлттық сананың отаршылдық белгілерін («лингвистикалық шизофрения») жоюдың, тілдік жоспарлауды нарықтық прагматизмге («табыс тілі») көшірудің және кеңістікті қайта таңбалаудың («отарсыз ономастика») жаңа ғылыми парадигмасын жасау үшін сәтті қолданды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Мақаланың жоғарыда көрсетілген зерттеу сұрақтарына жауап беру мақсатында ғалымның әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдары Батыс социолингвистика мектебінің көрнекті өкілдерімен және отандық ғалымдардың ілімдерімен салыстыра талқыланды. Біз оны 12 тақырыптық аяда қарастыруды жөн көрдік.

1. Қазақ тілінің әлеуметтік келбеті мен тірі тынысы туралы тұжырымдары. Ғалым Аман Абасилов қазақ тілінің әлеуметтік дамуындағы деформациялық процестерді тарихи-саяси факторлармен байланыстырады. Ғалымның айтуынша, қазақ тілінің дағдарысы 1938 жылғы орыстандыру саясатынан бастау алып, тәуелсіздік кезеңінде де толық оңалған жоқ. Нәтижесінде қазақ және орыс тілдері қатар қолданылып, билік пен элита орыс тілінің үстемдігін сақтап келді. Дегенмен жаңа саяси өзгерістер мен 2021 жылғы санақ бойынша қазақтардың 70,4 % үлеспен моноұлтты бағытқа түсуі тіл тынысын күшейтуде (Абасилов, 2023a). Ғалым бұл процестің уақыт пен жағымды факторларды қажет ететінін атап өтеді.

«Мемлекеттік тіл: әлеуметтік лингвистикалық проблемалары, оларды аймақтық тұрғыдан шешу жолдары» атты монографиясында аймақтық асимметрия көрсетілген: оңтүстік пен батыс аймақта қазақ тілі үстем болса, солтүстік, шығыс пен орталық аймақтарда жағдай мүлдем бөлек. Алматы, Астана секілді ірі мегаполистерде халықтың тығыздығы мен этникалық әртүрлілігі орыс тілін «ортақ тіл» ретінде ұстап тұр. Адам қазақша сөйлегісі келгенімен, айналасындағы орта (көшедегі жазулар, дүкендегі қызмет, көршілер) орыстілді болғандықтан, еріксіз сол ағымға бейімделеді. Тілдік ортаның жоқтығы үйренушілердің ынтасын басып, білетіндердің өзін орысша сөйлеуге мәжбүрлейді (Абасилов, 2021:26–27).

Автор «Қазақша сөйлеу “сәнді әрі тиімді” болған кезде, танымалдылық мәселесі өздігінен шешіледі» деген мақаласында: «Біздің қоғамда қазақ және орыс тілдерінің қатар қолданылуы қазақтардың параллель екі әлемде өмір сүруіне әкеліп отыр. Қазақ тілінде үйде, базарда сөйлеседі, достармен әзілдеседі, мектепте білім алады. Оны көпшілігі ана тілі деп санағанымен, ресми және күрделі мәселелерге жарамсыз деп есептейді. Ал орыс тілінде заңдар жазылады, ғылымда қолданылады, бизнес-келіссөздер жүргізіледі. Оны интеллектпен, билікпен және элитарлықпен байланыстыратын құрал деп санайды. Екі тілді қатар қолданудың қаупі неде? Ол санадағы отаршылдықты сақтап қалады. Қазақтар өз ана тілін кванттық физика немесе халықаралық құқық үшін “жеткілікті деңгейде дамымаған” деп сене бастайды. Бұл лингвистикалық шизофренияға әкеледі: қазақтар өзін орыс тілінде сөйлегенде ғана толыққанды сезінетіндей күй кешеді. Бұдан арылудың жолы — отарсыздану», — деген ой түйеді (Абасилов, 2026a).

Ғалым «Әлеуметтік лингвистика» атты оқу құралында тілді сауықтырудың мынадай үш міндетін көрсетеді: 1) қазақ тілінің қарым-қатынастық рангісі жан-жақты зерттелуі керек — бұл оның қазіргі хал-жағдайына әлеуметтік лингвистикалық сипаттама беру деген сөз; 2) қазақ тілінің заңдылық рангісін нақтылау керек — бұл оның мемлекеттік мәртебесін іс жүзіне асыру деген сөз; 3) қазақ тілінің жағдайын жақсарту бойынша нақты шаралар белгіленуі қажет — бұл адамдардың тілді саналы түрде дамыту мүмкіндігін іске қосу деген сөз (Абасилов, 2016a: 169). Ал Facebook парақшасында ғалым Қазақстанда Президенттен бастап топ-менеджерге дейін қазақ тілінде сөйлегенде ғана «қазақ тілі

— табыс тілі» деген анықтаманың пайда болатынын жазады (Абасилов, 2025d). Бұл тұжырымдар У. Лабов, Ч. Фергюсон, Б. Спольски, Б. Хасанұлы және Ә.Д. Сүлейменованың теорияларымен үндеседі.

2. Қазақ тілінің заңды мәртебесі және қолдану өрісі туралы тұжырымдары. Социолінгвист-ғалым А. Абасилов ұлттық құқықтық кеңістіктегі заңнамалық терминология мен заңды мәртебенің де-факто қолдану өрісіне терең ғылыми ревизия жасайды. «Inbusiness.kz» ақпараттық порталында жарық көрген зерттеуінде ғалым түбегейлі реформалық ұсыныс тастап, «мемлекеттік тіл» деген терминді «ресми тіл» деп ауыстыру қажеттігін негіздейді. Оның пайымдауынша, «мемлекеттік тіл» ұғымы құқықтық алаңда жасанды сипатқа ие әрі ол конституциялық деңгейде орыс тілінің заңды үстемдігін жанама түрде меңзейді (Абасилов, 2026с). Тілші-ғалым «Ана тілі» газетінде жарияланған еңбегінде бұл құқықтық коллизияны тереңдете түсіп, Конституция мен «Тіл туралы» заңда орыс тіліне ешқандай дербес «ресми тіл» мәртебесі берілмегенін, тек қолданыс аясы ғана анықталғанын дәлелдейді. Құқықтық негізсіз орыс тілін ресми мемлекеттік деңгейде балама құрал ретінде тану — заңсыз әрекет, өйткені ол елдегі көптеген этностардың бірінің ғана тілі болып табылады (Абасилов, 2023b).

Ғалым заңды мәртебе мен нақты қоғамдық функциялардың өзара байланысын философиялық-биологиялық метафора арқылы сипаттап, мемлекеттік мәртебені қазақ тілінің «қаңқасы немесе тәні», ал қоғамдық өмірдегі нақты қолданысын оның «қаны» деп бағалайды. Осы орайда ол жоғарыдан бұйрық күтпей-ақ, заңнамалық қаңқадағы бос тұрған функциялық тамырларға ұлт болып қан жүгіртудің уақыты келгенін алға тартады (Абасилов, 2026а). Жоғарыда аталған «Әлеуметтік лингвистика» атты оқу құралында профессор мемлекет институты мен заңды мәртебелі тілдің арасындағы функционалдық симбиозды ашып, ресми тілді «басқарудың институттанған тілі, биліктің өмір сүру тілі» ретінде анықтайды (Абасилов, 2016а:170). А. Абасиловтың тұжырымдауынша, мемлекеттік тілді білудің әлеуметтік қажеттілігі табиғи түрде жүзеге асқанда, одан тек мемлекет қана емес, сонымен бірге сапалы білім, мансаптық өсу мен нарықтық артықшылықтарға ие болатын әрбір жеке азамат прагматикалық ұтысқа кенеледі. Бұл тұжырымдар Батыс социолінгвистикасындағы Б. Спольскидің тілдік менеджмент және құқықтық реттеу, Ч. Фергюсонның институттанған тілдік мәртебе (статус) және Дж. Фишманның әлеуметтік уәж (мотивация) теорияларымен толықтай үндеседі. Сондай-ақ ғалымның пайымдары отандық социолінгвистер Б. Хасанұлының тілдік рангілер мен Ә.Д. Сүлейменованың мемлекеттік тілдің функциялық үстемдігі туралы ілімдерін жаңа заңдық-құқықтық парадигмамен байытып, Қазақстандағы тілдік жоспарлаудың даму бағыттарын ғылыми тұрғыдан айқындайды.

3. Ана тілі категориясының әлеуметтік лингвистикалық мәні туралы тұжырымдары. Аман Абасилов «ана тілі» категориясының әлеуметтік лингвистикалық, психологиялық және аксиологиялық табиғатын тұлғаның антропологиялық даму заңдылықтарымен сабақтастыра отырып, біртұтас ғылыми жүйеде негіздейді. Ғалымның «Әлеуметтік лингвистика сөздігі» еңбегіндегі пайымдауынша, ана тілі — адамның бала кезінен (бесік тілі) үлкендердің сөйлеуіне еліктеуі арқылы санасыз түрде меңгерген бірінші тілі. Ол әдетте ата-анасының біреуінің тілдік кодымен сәйкес келеді. Бұл бастапқы лингвистикалық дағды статикалық құбылыс емес: ол ересек жаста субъектінің әлеуметтік-коммуникативтік ортасына байланысты сақталуы немесе өзгеріске ұшырауы мүмкін. Соған сәйкес ана тілі функционалдық тұрғыдан бірінші тіл, екінші тіл, шеше тілі немесе қоғамдық басым тіл рөлдерін қатар атқара алады. Автор адамның кейінірек өзге тілді меңгеріп, оның негізгі қарым-қатынас құралына айналатын маргиналды жағдайларын да жоққа шығармайды. Алайда мұндай трансформация үдерісінде де тұлға санасында өзінің алғашқы бесік тіліне деген ерекше жағымды эмоционалды-психологиялық қатынас пен ішкі рухани байланыс тұрақты сақталып қалады (Абасилов, 2016b:12).

Ғалым «Әлеуметтік лингвистика» атты оқу құралында бұл ұғымның құндылықтық сипатын тереңдете түсіп, адам өз өмірінде қандай тілді қолданса да, солардың ішіндегі ең маңыздысы, қасиеттісі әрі ардақтысы тек ана тілі екенін ерекше атап көрсетеді. Ғалым бұл феноменнің мәнін оның экспрессивтік табиғатымен байланыстырады: ана тілінде бесік жыры, табиғи әзілдер мен ең шынайы адами сезімдер айтылатындықтан, ол — прагматикалық есептен тыс тұратын нақты «жүрек тілі». Адам қоғамда өзге ресми немесе технологиялық тілдерді қаншалықты меңгергенімен, оның ішкі рухани болмысы мен табиғи эмоциялық реакциялары тек ана тілінде ғана толыққанды көрініс табады (Абасилов, 2016a:28).

Бұл сабақтасқан ғылыми концепция әлеуметтік лингвистика мен психолингвистиканың халықаралық классиктері Дж. Фишманның тұлғаның алғашқы тілдік бірегейлігі мен символдық беделі және Э. Хаугеннің тілдік мінез-құлықтың психо-экологиялық аспектілері туралы ілімдерімен толықтай үндеседі. Фишман мен Хауген қоғамдағы тілдік трансформациялар мен коннективтік қысымдарға қарамастан, адамның ішкі сезімдері мен ең шынайы бейресми қарым-қатынасы әрдайым «жүрек тілінің» (ана тілінің) құзыретінде қалатынын дәлелдеген. А. Абасиловтың бұл пайымдары өзінің ғылым жолындағы ұстазы Б. Хасанұлының ана тілінің ұлттық-психологиялық уәждемесі және этникалық топтардың лингво-мәдени бірегейлігі туралы теориялық тұжырымдарымен ғылыми симбиоз құрайды.

4. Тілдік ахуал туралы тұжырымдары. А. Абасилов «тілдік ахуал» ұғымының теориялық-әдіснамалық мазмұнын дескриптивті макросоциолингвистика тұрғысынан жүйелейді. Ғалым «Әлеуметтік лингвистика» атты оқу құралында бұл құбылысқа мынадай анықтама береді: «Тілдік ахуал дегеніміз — белгілі бір этникалық бірлестіктегі немесе көптілді әкімшілік-аумақтағы қарым-қатынасты қамтамасыз ететін тілдік құрылымдардың (жекелеген тілдер мен олардың өмір сүру формалары) қызмет ету жағынан бөлініп таралу үдерістері мен оған әсер етушілік күші бар түрлі әлеуметтік факторлардың жиынтығы» (Абасилов, 2016a:108). Оның пайымдауынша, тілдік ахуал социумдағы тіл өмірінің ең маңызды базисін (іргетасын) көрсетеді, ал оның шынайы мәні мен табиғаты тілдердің қоғамдық қызмет ету (функционалдық) ландшафтынан айқын көрініс табады.

Осы теориялық негізге сүйене отырып, ғалым Қазақстанның полиэтникалық кеңістігіндегі нақты тілдік ахуалды эмпирикалық тұрғыдан талдайды. Оның ғылыми ізденістері елдегі 130-дан астам этнос өкілінің іс жүзінде 128 тілде сөйлейтінін айқындап берді. Бұл сан алуан тілдік контингентті құрылымдық-функционалдық рангілеріне және атқаратын қоғамдық рөліне қарай үш негізгі топқа жіктейді: 1) қоғамдық қызметі кең тілдер; 2) қоғамдық қызметі тар тілдер; 3) қоғамдық қызметі нашар дамыған тілдер. Ғалым тілдердің мұндай әлеуметтік-функционалдық иерархиясын, оларды дамыту мен реттеу тетіктерін, сондай-ақ мемлекеттік тіл саясатының стратегиялық бағыт-бағдарын айқындауды тек әлеуметтік лингвистика ғылымының әдіснамалық құралдары арқылы ғана тиімді басқаруға болатынын негіздейді (Абасилов, 2016a: 99–100).

Бұл ғылыми тұжырымдама Батыс социолингвистикасындағы Ч. Фергюсонның көптілді қоғамдардағы тілдік профильдерді жіктеу және Э. Хаугеннің тілдік экологиядағы функционалдық дистрибуция теорияларымен терең сабақтасады. Фергюсон мен Хауген тілдік ахуалдың тұрақтылығы қоғамдағы тілдердің функциялық жағынан дәл бөлінісіне тәуелді екенін дәлелдеген. А. Абасилов ұсынған үш деңгейлі функционалдық модель отандық социолингвист Э.Д. Сүлейменованың Қазақстандағы тілдік ахуалдың типологиясы туралы ілімдерімен теориялық үндестік тауып, елдегі тілдік жоспарлауды ғылыми негізде жүзеге асырудың нақты бағдарын көрсетеді.

5. Тіл саясаты туралы тұжырымдары. Аман Абасилов «тіл саясаты» ұғымының теориялық-концептуалды негізін мемлекеттік реттеу мен саяси-әлеуметтік

институттардың белсенді ықпалы тұрғысынан айқындайды. Ол «Әлеуметтік лингвистика» атты оқу құралында бұл құбылысқа мынадай анықтама берген: «Тіл саясаты дегеніміз – мемлекет, қоғамдық ұйымдар тарапынан жүзеге асырылатын қоғамдағы тілдік ахуалды өзгертуге немесе тұрақтандыруға бағытталған саяси, әлеуметтік және лингвистикалық шаралар жүйесі» (Абасилов, 2016a:158). Ол жаһандық деңгейде тіл мәселесін түбегейлі әрі үзілді-кесілді шешкен бірде-бір мемлекет жоқ дей келе, елдің моноэтникалық немесе полиэтникалық сипатына қарамастан, тілдік қатынастарды реттеу – тұрақты ғылыми басқаруды қажет ететін үздіксіз процесс екенін атап көрсетеді. Алайда ғалым Қазақстандағы қазіргі тіл саясатының жүргізілу сипатына сыни тұрғыдан баға беріп, ғылымға негізделген тіл саясатын қалыптастыру мәселесі лингвист-ғалымдар ортасында үлкен қызығушылық туғызғанымен, мемлекеттік басқару мен саяси ортада бұл бағытқа әлі де терең мән берілмей, толыққанды қолға алынбай келе жатқанын ашық айтады.

Тіл саясатының құқықтық деңгейден шынайы функционалдық сипатқа көшу тетігін профессор өзінің ерекше концептуалды философиялық метафорасымен бекітеді. Оның пайымына сүйенсек, құқықтық мәртебе – қазақ тілінің «қаңқасы немесе тәні» болса, оның қоғамдық өмір салаларындағы нақты қолданысы – бойындағы «қаны». Шаралар жүйесі тиімді жұмыс істеуі үшін әкімшілік бұйрықтарды күтіп отырмай, сол құқықтық қаңқа мен тәндегі бос тұрған тамырларға ұлт болып, саналы түрде қан жүгірту қажет. Ғалым бұл мақсатты жүзеге асыруға еліміздегі қазіргі қолайлы демографиялық мүмкіндіктер мен мемлекет құрушы ұлттың интеллектуалдық қабілеті толық жететінін нық сеніммен білдіреді (Абасилов, 2025d).

Бұл ғылыми тұжырымдар халықаралық социоллингвистика теоретигі Б. Спольскидің тіл саясатының құрылымы және Дж. Фишманның тілдік сақталу жүйесі туралы теориялық модельдерімен толықтай үндеседі. Спольски тіл саясатының нәтижелілігі «тілдік идеология» мен мемлекеттік «тілдік менеджменттің» өзара үйлесімді интеграциясына байланысты екенін негіздеген. А. Абасилов Қазақстандағы саяси басқару аппаратының ғылыми әдіснамадан алшақтығын сынай отырып, тіл саясатын жаңа деколониалды арнаға бұрудың жолын көрсетеді.

6. Тіл дамуын жоспарлаудың ғылыми-теориялық негіздері туралы тұжырымдары. Ғалым Қазақстандағы тілдік құрылыс пен лингвистикалық модернизация үдерістерін басқарудың басты тетігі ретінде «тілдік жоспарлау» феноменінің ғылыми-әдіснамалық парадигмасын қалыптастырды. Ол өзінің оқу құралында бұл құбылыстың пәнаралық сипатын айқындап, тілдік жоспарлаудың тек тіл мамандарының ғана емес, заңгерлердің де қатысуын талап ететін кешенді мемлекеттік процесс екенін негіздейді (Абасилов, 2016a: 167). Оның пайымдауынша, лингвист-ғалымдар жоспарлаудың құрылымдық элементтері мен кезеңдерін сипаттап берсе, заңгерлер осы деректерге сүйене отырып, тілдік дамуды құқықтық тұрғыдан реттеудің нормативтік негіздемелерін жасайды. Осы орайда ғалым тілдік жоспарлаудың төрт кезеңнен (тілді таңдау, кодификациялау, жаңа қызметтерге сай реттеу / модернизациялау және оқу бағдарламалары мен БАҚ-ты бақылау процедуралары сияқты іске асыру тетіктерін әзірлеу) тұратын ғылыми моделін ұсынады.

Ғалым тілдік жоспарлаудың іске асыру тетіктерін тәуелсіз Қазақстанның нарықтық реалдығымен сабақтастыра отырып, прагматикалық реформалар ұсынады. Өзінің Facebook парақшасында: «Мемлекеттік тілді дамытуға арналған қаржыландыруды “шара өткізуден” “өнім жасауға” бағыттау керек», – деген концептуалды талап қояды (Абасилов, 2025d). А. Абасилов бұл мәселені таза «эмоциялық деңгейден» прагматикалық «экономикалық деңгейге» өткізуді ұсынып, «тілдің өміршеңдігі – оның экономикалық құндылығында» екенін дәлелдейді. Мемлекеттік тілді білу үдерісі құрғақ ұрандардан арылып, адамның жеке әл-ауқатын арттыратын, ақша табуға көмектесетін және мансап құруды қамтамасыз ететін нақты нарықтық құралға айналғанда ғана барлық әкімшілік

кедергілер өздігінен жойылады. Сонымен қатар ол «Ұлттың жанын ұлықтауымыз керек» деген мақаласында тіл өрісін кеңейтуді жоспарлауды алға тартады. Бұл бағыт мемлекеттік тілдің жаңа сөйлеушілерін дайындауды ғана емес, тілдегі ақпараттық, мәдени, ғылыми және білім беру ресурстарын заманауи контенттер арқылы байытуды көздейтін кешенді макросоциолингвистикалық шараларды қамтиды (Абасилов, 2026d).

Бұл ғылыми тұжырымдар Батыс социолингвистикасында тілдік жоспарлау теориясының негізін салушы Э. Хаугеннің төрт деңгейлі тілдік модельдеу (Selection, Codification, Elaboration, Implementation) концепциясымен, Б. Спольскидің тілдік уәждеме мен экономикалық нарық теориясымен және Дж. Фишманның тілдік өрісті жоспарлау модельдерімен толықтай үйлесім табады. Профессор А. Абасилов бұл халықаралық қағидаттарды қазақ тілінің постколониалды даму ерекшеліктеріне бейімдей отырып, тілдік кодификация, мәртебе және тілді қайта жаңғырту теорияларын жаңа нарықтық-прагматикалық идеялармен толықтырды.

7. Қостілділікпен көптілділіктің әлеуметтік-мәдени мәселелері туралы тұжырымдары. Ғалым А. Абасилов Қазақстанның әлеуметтік-мәдени кеңістігіндегі лингвистикалық диглоссия мен полиглоссия құбылыстарын макросоциолингвистикалық және тарихи-саяси отарсыздану парадигмасы аясында кешенді түрде пайымдайды. Оқу құралында ғалым бұл феноменнің теориялық түсінігін былай деп айқындайды: «Қостілділік (билингвизм) – белгілі бір аумақ тіліндегі ұлтаралық (этносаралық) қарым-қатынасқа түсетін белгілі бір этникалық қауымдастықтың өкілдерінің немесе бүкіл қоғамның (социумның) әртүрлі жағдайда екі тілді (әдетте ана тілі мен екінші тілді) алма-кезек немесе қатар қолдануы» (Абасилов, 2016a: 148). Алайда А. Абасилов көптілді немесе қостілді әлеуметтік ортада тілдердің теңдігі мен теңгерімі көп жағдайда сақтала бермейтінін, қоғамдық-кәсіптік қызмет пен бейресми қарым-қатынаста міндетті түрде бір тілдің үнемі стратегиялық басымдыққа ие болатынын ғылыми негіздейді. Осы орайда ол негізгі функцияларды атқарушы басым тілді үстем тіл, ал қалғандарын қосымша тілдер деп жіктейді.

Ғалым қоғамдағы бұл тілдік иерархияның қалыптасуын тарихи тұрғыдан шегендейді. Оның пайымдауынша, кеңестік идеология қазақтарға «қос тіл – қос қанатың» деген жасанды саяси ұранды таңып, орыс тілін меңгеруді агрессивті түрде талап етті; бұл үдеріс соңында қазақ тілін барлық өмірлік маңызды салалардан ығыстырып, ұлтты бірыңғай орыс тіліне көшіруге, яғни асимметриялық біржақты қостілділікке алып келді. Өзінің Facebook парақшасында ғалым бұл лингвистикалық тығырықтан шығудың отарсыздану формуласын ұсынады: «Біржақты қостілділіктен арылу – бұл орыс тілінен бас тарту емес, бұл тілдік иерархияны бұзып, қазақ тілінің толыққанды мемлекеттік және қоғамдық мәртебесін қалпына келтіру арқылы теңқұқықты лингвистикалық орта қалыптастыру», – деп жазады (Абасилов, 2025d).

А. Абасилов «Тілдің әлеуметтік саралануы: лингвистикалық идеялардың бастауы мен дамуы» атты зерттеуінде бұл мәселені отандық ғылыми мектептің тарихи дәстүрімен сабақтастырады. Ғалым қазақ тіл біліміндегі тілдің әлеуметтік саралануы туралы идеялардың XX ғасырдың басындағы А. Байтұрсынұлының «тілдің басқалануы» ұғымынан бастау алып, Қ. Жұбанұлының қоғамдық өзгерістермен байланысты «тілдің жарықшақтануы» теориясында жалғасқанын, ал Б. Хасанұлының еңбектерінде кеңестік тіл саясаты салдарынан қазақ тілінің қоғамдық қызметінің тарылуы мен тілдік жіктелудің жаңа түрлерінің пайда болуы сипатталғанын ғылыми айналымға енгізеді (Абасилов, 2026b: 4).

Бұл бірізді тұжырымдар халықаралық социолингвистика классиктері Ч. Фергюсонның диглоссия теориясымен және У. Лабовтың тілдің әлеуметтік стратификациясы мен тілдік мінез-құлықтың өзгеру үлгілері туралы ілімімен толықтай үйлеседі. Фергюсон қоғамдағы тілдердің жоғары және төменгі функциялық бөлінісін дәлелдесе, А. Абасилов

бұл концепцияны қазақ қоғамының постколониалды шындығына бейімдеп, тілдік отарсыздану арқылы теңқұқықты лингвистикалық орта орнатудың бағытын нақтылайды.

8. Тіл меңгерту мәселелері туралы тұжырымдары. А. Абасилов мемлекеттік тілді меңгерту процесінің ғылыми-әдіснамалық және қолданбалы мәселелерін лингводидактика мен макросоциолингвистиканың тоғысында қарастырады. Ғалым «“Тіл меңгеру” ұғымы: әлеуметтік лингвистикалық сипаттамасы» атты мақаласында «тіл меңгеру» ұғымына әлеуметтік-коммуникативтік сипаттама бере отырып, оны тек грамматикалық ережелер мен сөздік қорды механикалық түрде игерумен шектеуге болмайтынын негіздейді (Абасилов, 2025a:64). Оның пайымдауынша, шынайы тіл меңгеру – меңгерілген лингвистикалық құрылымдарды нақты сөйлеу жағдаятының контексіне сай прагматикалық тұрғыдан дұрыс қолдана білу қабілетімен өлшенеді. Ғалым оқыту жүйесінің құқықтық базасын қайта қарау қажеттігін алға тарта отырып, отандық тіл саясатындағы психологиялық кедергіні дөп басады: «Біз елдегі орыстілді өзге ұлт өкілдерінің мемлекеттік тілге деген көзқарасын оң бағытқа өзгерткенімізбен, орыстілді қазақтардың өз ана тіліне деген пиғылдары мен ішкі уәждерін (мотивациясын) әлі де толық трансформациялай алған жоқпыз», – дейді (Абасилов, 2025a:66).

Осы орайда ғалым жоғары оқу орындарының (ЖОО) тілдік емес мамандықтарында қазақ тілін міндетті пән ретінде сапалы жүргізудің стратегиялық маңызын айқындайды. А. Абасиловтың тұжырымдауынша, қазақ топтарында оқитын студенттер – болашақта мамандығы бойынша қазақ тілінде ғылыми мәтін туғызатын, термин жасайтын және қазақ тілін ғылым тіліне айналдыратын негізгі қозғаушы күш. Ал орыс топтарындағы білім алушылар үшін оқытуды тыңдау, айту, оқу және жазу дағдыларын дамыту сияқты негізгі коммуникативтік деңгейлермен шектей отырып, олардың да кәсіби бағытта мәтін құрау әлеуетін арттыру қажет. Бұл үдерісте «Кәсіби қазақ тілі» пәні нағыз функционалдық сауаттылықты қалыптастырушы негізгі құрал ретінде ЖОО-лардың барлығында оқыту тіліне қарамастан тегіс және қатаң талаптармен оқытылуы тиіс. Ғалым бұл пәннің нәтижесін «Қазтест» жүйесі арқылы бағалайтын арнайы тетік жасауды ұсынады; бұл болашақта тіл меңгерудің құқықтық-әкімшілік талаптарын нығайтуға жол ашады (Абасилов, 2025b:403). Сонымен қатар өзінің Facebook парақшасында ғалым бұл процестің саясаттандырылмауы керектігін ескертеді: мемлекеттік тілді оқыту және оның қолданыс аясын кеңейту әкімшілік мәжбүрлеу тетіктерімен емес, табиғи ынталандыру мен мотивация беру арқылы ғана тиімді жүзеге аспақ (Абасилов, 2025d).

Батыс социолингвистикасындағы Б. Спольски мен У. Лабов тілді оқыту процесінің табыстылығы оның қоғамдағы нақты функционалдық қажеттілігі мен сөйлеушілердің ішкі психологиялық ынтасына тікелей байланысты екенін дәлелдесе, профессор А. Абасилов оны отандық социолингвистер Б. Хасанұлының мемлекеттік тілді меңгерудің әлеуметтік-саяси факторлары және Ә.Д. Сүлейменованың тілдік біліктілікті деңгейлік бағалау («Қазтест» әдіснамасы) туралы ілімдерімен теориялық тұрғыдан кіріктіріп, ЖОО жүйесіндегі тілдік жоспарлауды дамыту бағыттарын ғылыми негіздеп береді.

9. Тәуелсіз ономастика туралы тұжырымдары. Ғалым ономастикалық кеңістіктің даму заңдылықтарын лингво-мәдени бірегейлік, әлеуметтік семиотика және постколониалдық трансформация контекстінде терең зерделейді. «Тіл және қоғам» журналында жарық көрген зерттеуінде ғалым ономастикалық бірліктердің табиғатын айқындап, атаудың лингвистикалық мағынаны ғана емес, дүниелік білімді де беретін тілдік бірлік екені туралы іргелі пайым ұсынады (Абасилов & Мадалхан, 2015). А. Абасилов өз еңбектерінде ұлттық топонимия мен ономастикалық ландшафтты символдық капитал ретінде қарастырып, тәуелсіз мемлекеттің географиялық және қалалық кеңістігін жат идеологиялық элементтерден тазарту мәселесін көтереді. Өзінің Facebook парақшасында жарияланған авторлық жазбасында ғалым «отарсыз ономастика» концепциясын алға тартып, бұл үдерісті кеңістікті «қайта таңбалау» (символикалық егемендік орнату) актісі

ретінде сипаттайды. Оның тұжырымдауынша, жер-су, елді мекен, көше және кәсіпкерлік нысандары отарлаушылардың есімімен аталған жағдайда, ландшафт бөтен тарихты насихаттап, ұлттық сананы тежеуші факторға айналады. Сондықтан атауларды тарихи қалпына қайтару – халықтың өз үйінің қалай аталатынын өз еркімен шешуге құқылы екенін білдіретін заңды құқықтық-саяси деколонизациялық қадам (Абасилов, 2025d).

Ғалымның ономастикалық ізденістері аймақтық лингвистикалық ландшафтты эмпирикалық талдаумен тығыз ұштасады. «Қызылорда облысы ойконимдері» атты монографиясында ғалым Сыр өңірінің елді мекен атауларының құрылымын кешенді жіктеп, оның табиғат (ландшафт), тілдік-эстетика (поэтика), мемориалдық (кісі есімі) және идеология/тарих сияқты бір-біріне қабаттасып орналасқан көпқабатты стратиграфиялық жүйеден тұратынын дәлелдейді (Абасилов және т.б., 2025). Сонымен қатар «Қызылорда облысының эргонимдері» атты әдістемелік еңбегінде ғалым қалалық кеңістіктегі кәсіпкерлік нысан атауларын (эргонимдерді) әлеуметтік лингвистиканың дербес нысаны ретінде қарастырады. Оның пайымдауынша, эргонимдер топонимикамен (географиялық координат), антропонимикамен (тарихи тұлғалар есімі) және хрематонимикамен (бренд, тауар таңбасы) тоғысатын күрделі шекаралық (перифериялық) сипатқа ие. Ғалым кәсіпкерлік нысандарға атау беруді стихиялы, ретсіз үдеріс емес, қатаң әлеуметтік лингвистикалық нормалар мен маркетингтік заңдылықтарға бағынатын шығармашылық ізденіс ретінде ғылыми негіздейді (Абасилов & Әбілов, 2026).

10. Ұлттық терминология туралы тұжырымдары. А. Абасилов ұлттық терминологиялық қорды қалыптастыру мен жүйелеу мәселелерін мемлекеттік тілдің кодификациясы мен макросоциолингвистикалық жоспарлаудың стратегиялық өзегі ретінде қарастырады. «Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция жинағында жарық көрген мақаласында ғалым терминжасам процесінің табиғатын былай деп айқындайды: «Адамның саналы әрекетін қажет ететін тілдің бірден бір саласы – терминология. Басқаша айтқанда, тіл дамытуды саналы түрде қолға алудың бір түріне терминологияны жүйелеу, жетілдіру ісі жатады» (Абасилов, 2002:57). А. Абасиловтың пайымдауынша, әлемдік тілдік тәжірибеде кез келген тілдің қоғамдық-функционалдық қуаты мен бәсекеге қабілеттілігі осы заманғы ғылыми-техникалық прогресс пен саяси-құқықтық өмірді толыққанды қамтамасыз ете алатын дербес терминологиялық жүйесінің қалыптасу деңгейімен бағаланады. Сондықтан қазақ тілінің терминологиялық өрісін жетілдіру – оның мемлекеттік мәртебеде шынайы орнығуы мен болашақ дамуының басты кепілі. Ғалым бұл саланың сан-салалы, өзгерімпаз әрі үнемі серпінді дамып отыратын табиғатын ескере отырып, терминжасам, оны реттеу және академиялық сөздіктер құрастыру жұмыстарының ешқашан тоқтамайтын, жоғары біліктілікті талап ететін кешенді ғылыми үдеріс екенін негіздейді.

11. Әліпби ауыстырудың әлеуметтік астары туралы тұжырымдары. Профессор А. Абасилов ұлттық жазу реформасы мен әліпби ауыстыру мәселелерін таза графикалық немесе лингводидактикалық шеңберде қалдырмай, оның терең қоғамдық-саяси және әлеуметтік астарларын айқындайды. «Жаңа қазақ әліпбиі: әлеуметтік лингвистикалық мәселелері, оларды шешу жолдары» атты ғылыми мақаласында ғалым бұл үдерістің теориялық сипатын былай деп тұжырымдайды: «Әліпби – адамдар ақылдаса отырып жасайтын, тіл дамытудағы саналы әрекеттердің бірі» (Абасилов, 2018). Оның пайымдауынша, әліпби реформасы – мемлекеттік тілдің ішкі құрылымын модернизациялаудың және сыртқы функционалдық беделін арттырудың ең жоғары макросоциолингвистикалық деңгейі. Алайда ғалым бұл реформаның қоғамдық талқылану форматына қатысты өзіндік сыни ұстанымын ашық білдіреді: «Әліпби – бұл көпшілік болып дауысқа салып шешетін мәселе емес», – дей келіп, бұл іргелі шаруаны «Шымшық сойса да қасапшы сойсын» деген халықтық қағидамен байланыстырып,

таңбалау жүйесін жасауды тек нақты кәсіби мамандар шоғырына (фонетист, морфолог, педагог, IT-информатиктерге) тапсыру қажеттігін негіздейді. Олай болмаған жағдайда реформаны жалпыхалықтық дилетанттық талқылауларға салу – жап-жақсы басталған мемлекеттік жобаны тас-талқан етіп, мәселені «сағызша созып», қазақ тілінің іс жүзінде дамымай, тығырыққа тіреліп отыра беруіне алып келетін деструктивті шара ретінде бағаланады (Абасилов, 2020).

Ғалым өз зерттеулерінде отандық әліпби реформасын геосаяси және түркітанымдық кеңістік контекстінде пайымдайды. Оның тұжырымдауынша, посткеңестік түркітілдес мемлекеттердегі әліпби реформалары – түркі әлемімен рухани интеграциялану, жаңа цифрлық технологиялық ыңғайлылыққа қол жеткізу және ұлттық фонетикалық жүйені кодификациялау сияқты маңызды құрамдас бөліктерді қамтитын, мемлекеттік бірегейлікті нығайтудың стратегиялық құралы. Профессор А.Абасилов латын графикасына көшу үдерісін «жай ғана таңба ауыстыру емес, бұл – рухани және технологиялық жаңғыру қадамы» деп нақты сипаттайды. Осы орайда әліпби ауыстырудың әлеуметтік астарын сәтті басқару үшін бауырлас посткеңестік елдердің бұл саладағы тарихи жетістіктері мен кемшіліктерінен дер кезінде ғылыми сабақ алу қазақстандық тілдік жоспарлау жүйесінде міндетті түрде ескерілуі тиіс.

Бұл пайымдаулар халықаралық социолингвистика теоретигі Б. Спольскидің тілдік менеджмент және ұлттық жазу реформалары теориясымен және Э. Хаугеннің тілдік кодификациялау мен модернизациялау үлгілерімен толықтай үйлесім табады. Спольски мен Хауген әліпби ауыстырудың табыстылығы қоғамдық консенсус пен кәсіби ғылыми жоспарлаудың теңгеріміне байланысты екенін негіздеген. Аман Абасилов бұл әлемдік әдіснаманы қазақ қоғамының өтпелі кезеңдегі лингво-саяси ахуалымен ұштастырып, мемлекеттік тілді графикалық тұрғыдан жаңғырту туралы теориялық пайымдауларын жаңа геолінгвистикалық және отарсыздану тұжырымдарымен байыта түседі.

12. Тілдік отарсыздану туралы тұжырымдары. Аман Абасиловтың бүкіл әлеуметтік лингвистикалық концепциясының, ғылыми-теориялық ізденістерінің логикалық әрі концептуалды шыңы – «тілдік отарсыздану» пайымдары. Ғалым өз еңбектерінде бұл феноменді жай ғана лингвистикалық құбылыс емес, өзіндік аспектілері мен толып жатқан проблемалары бар кешенді процесс ретінде анықтайды. Оның пайымдауына сүйенсек, «тілдік отарсыздану – бұл тек қазақша сөйлеу емес, бұл – қазақ тілінің интеллектуалдық және ғылыми әлеуетіне деген сенімді қалпына келтіру». Ғалым мемлекеттік тілдің ішкі тірі тынысын жандандыру және оның қоғамдық функцияларын толыққанды дамыту үшін, ең алдымен, оны өткен ғасырлардағы орыстандыру саясатының қысымынан құтқару қажеттігін негіздейді. Ол үшін кеңес заманында идеологиялық мақсатта енгізілген, қазақ тілінің ішкі заңдылықтарын бұзатын кейбір жасанды лингвистикалық нормалар мен емле-ережелерді түбегейлі қайта қарап, тілдің төл табиғатына қарай түзетуді және кезек күттірмейтін кешенді тіл реформасын жүргізуді басты міндет етіп қояды.

Ғалымның тұжырымдауы бойынша, постколониалды қоғамда лингвистикалық тәуелсіздік орнату оңай үдеріс емес, ол әрбір азаматтан «ерлік пен саналы таңдауды талап етеді». Өйткені бұл контексте тіл – жай ғана хабар алмасу құралы емес, ол «империализмге қарсы тұрудың және ұлттық тұтастықты сақтаудың басты тетігі». А. Абасилов «лингвистикалық тәуелсіздікке» жетудің әлеуметтік-саяси формуласын нақтылайды: бұл – отарлау кезеңінде үстемдікке ие болған бөтен тілдің әкімшілік-психологиялық қысымынан босап, ана тіліне толықтай көшу, халықтың өз тарихы мен мәдениетін қайта жаңғыртуы деген сөз. Лингвистикалық тәуелсіздік алған мемлекет өзінің ішкі істерінде, заң шығару, мемлекеттік басқару және білім беру жүйелерінде өз ана тілін толық қолдануға шынайы мүмкіндік алып, саяси дербестігін бекемдейді. Ең бастысы, бұл құбылыс ұзақ жылдар бойғы бағыныштылық салдарынан қоғамдық санада ұялап қалған «екінші деңгейлі халық» деген маргиналды стереотипті түбегейлі жойып,

ұлттық мақтаныш сезімін оятады (Абасилов, 2025с).

Автор бұл деколонизациялық трансформацияны әлемдік тәжірибемен сабақтастыра отырып, Балтық елдері, Грузия, Әзербайжан және Украина сияқты посткеңестік мемлекеттердің өз ана тілдерінің қолданыс аясын кеңейту арқылы барлық азаматтарын ортақ мемлекеттік құндылықтар айналасына біріктіріп отырғанын мысалға келтіреді. Оның пайымынша, қазіргі таңда Орта Азия елдерінде, соның ішінде Қазақстанда бұл үдерістің жаңа қарқын алуы – жаһандану дәуірінде ұлттың өзіндік бет-бейнесі мен лингвистикалық қауіпсіздігін сақтап қалуды көздейтін әлеуметтік заңды құбылыс.

Қорытынды

Қорыта келгенде, социолингвист-ғалым А. Абасиловтың әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдары Батыс социолингвистикасының көрнекті өкілі Джошуа Фишманның еңбектерімен өте жоғары деңгейде ұқсастық танытады. Фишманның тілдің сақталуы, тілдік ауысу және тілдік қауымдастықтың ішкі уәждемесі туралы классикалық теориясы А. Абасилов концепцияларының әдіснамалық тірегі іспетті. Екі ғалым да тілдің шынайы өміршеңдігі оның тек құқықтық құжаттарда жазылуымен емес, «жүрек тілі» (ана тілі) ретінде отбасы деңгейіндегі ұрпақтар сабақтастығында және күнделікті шынайы әлеуметтік-коммуникативтік тәжірибеде қолданылуымен өлшенетінін бірдей қолдайды. Фишманның тілді қайта жандандыру моделі А. Абасиловтың қазақ тілін «қауқарсыз» деген стереотиптен арылтып, оның интеллектуалдық әлеуетіне деген сенімді қалпына келтіру туралы идеяларымен тікелей сабақтасады.

Алайда А. Абасиловтың зерттеулері Бернард Спольски ұсынған дәстүрлі тіл саясаты моделінен (тәжірибе, идеология, менеджмент) өзіндік деколонизациялық және прагматикалық қырларымен айқын ерекшеленеді. Спольски Батыс елдерінің лингвистикалық ландшафтына сүйеніп, тіл саясатын негізінен либералды-функционалдық тұрғыдан реттеуді ұсынса, А. Абасилов посткеңестік Қазақстан қоғамының тарихи жарақаты мен «лингвистикалық шизофрениясын» ескере отырып, тіл саясатын сананы отарсыздандыру құралы ретінде қарастырады. Ғалым Спольскидің таза әкімшілік «менеджмент» қағидасына нарықтық-экономикалық сипат енгізді: ол тілдік жоспарлауды құрғақ ұрандардан нақты «экономикалық деңгейге» өткізуді, яғни қазақ тілін ақша табу, мансап құру және әл-ауқатты арттыру құралына — «табыс тіліне» айналдырудың прагматикалық моделін ұсынды. Бұл — Батыс социолингвистикасында сирек қаралатын лингво-экономикалық деколонизацияның ерекше үлгісі.

Сонымен қатар А. Абасиловтың зерттеулері тұтас түркі әлеміндегі социолингвистикалық ізденістерге баға жетпес үлес қосады. Ғалым посткеңестік түркітілдес мемлекеттердегі (Әзербайжан, Өзбекстан, Түрікменстан т.б.) әліпби және тіл реформаларын Қазақстанның тілдік жоспарлау жүйесімен салыстыра отырып, латын графикасына көшуді «жай ғана таңба ауыстыру емес, бұл – рухани және технологиялық жаңғыру қадамы, түркі әлемімен интеграцияланудың стратегиялық құралы» деп бағалайды. Оның аймақтық асимметрияны, эргонимдер мен ойконимдерді стратиграфиялық (көпқабатты) тұрғыдан зерттеу әдістемесі бауырлас түркі халықтарының тілдік ландшафтын деколонизациялау үшін ортақ ғылыми-әдіснамалық үлгі (универсалды модель) болып табылады.

Сонымен, ғалым Аман Абасиловтың әлеуметтік лингвистикалық тұжырымдарын кешенді саралау негізінде мынадай қорытындылар жасалды:

1. Зерттеу барысында А. Абасиловтың қазақ тіл біліміндегі макросоциолингвистика, тілдік отарсыздану және лингво-экономика бағыттарын жүйелеудегі рөлі айқындалды. Ғалымның «лингвистикалық шизофрения», «отарсыз ономастика», «табыс тілі», «қаңқа мен қан» метафорасы сияқты концептуалды пайымдаулары отандық социолингвистиканың ғылыми-теориялық аппаратын жаңа ұғымдармен байытты.

2. Зерттеудің теориялық маңызы – отандық ғалымның тұжырымдарын Батыстың (J. Fishman, B. Spolsky, E. Haugen т.б.) классикалық модельдерімен сәтті интеграциялап, посткеңестік өтпелі қоғамдардағы тілдік ахуал мен диглоссияны түсіндірудің өзіндік дербес ғылыми-теориялық парадигмасын дәлелдеуінде. Тілдің әлеуметтік саралануы А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбанов ілімдерінен бастау алатын ұлттық дәстүрмен сабақтастырылды.

3. Ғалым ұсынған идеялардың қолданбалы маңызы жоғары. ЖОО-лардың тілдік емес мамандықтарында «Кәсіби қазақ тілін» функционалдық сауаттылық ретінде міндетті түрде оқыту және оны «Қазтест» арқылы бағалау, мемлекеттік дамыту қаржысын «шара өткізуден» «өнім жасауға» бағыттау, сондай-ақ қалалық эргонимдерді нейминг заңдылықтарымен реттеу ұсыныстары Қазақстан Республикасының тіл саясатын дамытудың мемлекеттік бағдарламаларын тиімді жүзеге асыруға тікелей практикалық нұсқаулық бола алады.

4. Социоллингвист-ғалым А. Абасиловтың ғылыми мұрасы болашақ жас зерттеушілер үшін жаңа бағыттарға жол ашады. Сананы тілдік отарсыздандырудың психолингвистикалық тетіктерін зерттеу, цифрлық кеңістік пен IT-технологияларда қазақ тілінің жаңа ресурстық контенттерін жоспарлау, сондай-ақ түркі әлеміндегі ортақ ономастикалық және терминологиялық стандарттарды қалыптастыру сияқты ғылыми ізденістерге А. Абасилов тұжырымдары әрдайым іргелі әдіснамалық бағдаршам қызметін атқара бермек.

Әдебиеттер тізімі

Абасилов, А. (2002). Терминологияны жүйелеу – тіл дамытудың басты шарттарының бірі. *Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері: республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары* (57–60-бб.). Астана.

Абасилов, А. (2016a). *Әлеуметтік лингвистика: оқу құралы*. Алматы: Palitra Press.

Абасилов, А. (2016b). *Әлеуметтік лингвистика сөздігі: оқу құралы*. Алматы: Palitra Press.

Абасилов, А. (2018). Жаңа қазақ әліпбиі: әлеуметтік лингвистикалық мәселелері, оларды шешу жолдары. *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы*, 2(123), 8–15.

Абасилов, А. (2020, 6 наурыз). Идея бар, нәтиже жоқ. Не істеу керек? *Abai.kz*.

Абасилов, А. (2021). *Мемлекеттік тіл: әлеуметтік лингвистикалық проблемалары, оларды аймақтық тұрғыдан шешу жолдары: монография*. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты.

Абасилов, А. (2023a, 18 мамыр). Тіл саясаты: адамдар нені өзгерткісі келеді? *Ана тілі*. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/61842>

Абасилов, А. (2023b, 16 қараша). Мемлекеттік тілді оқытуда бірізділік керек. *Ана тілі*. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/62478>

Абасилов, А. (2025a). «Тіл меңгеру» ұғымы: әлеуметтік лингвистикалық сипаттамасы мен деңгейлері. *Мемлекеттік тілді оқытудың деңгейлері мен сатылары: монография-оқулық* (64–66-бб.). Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты.

Абасилов, А. (2025b). ЖОО-ның тілдік емес мамандықтарының қазақ тобындағы қазақ тілі мәселесі. *Мемлекеттік тілді оқытудың деңгейлері мен сатылары: монография-оқулық* (403-б.). Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты.

Абасилов, А. (2025c). Қазақстандағы тілдік отарсыздандыру: әлеуметтік лингвистикалық аспектілері мен проблемалары. *Туған тіл*, 4(46), 65–74.

Абасилов, А. (2025d). *Авторлық жазба* [Facebook парақшасындағы жазба]. <https://>

www.facebook.com/share/p/1LHGc5qCbh/

Абасилов, А. (2026a, 27 ақпан). Қазақша сөйлеу «сәнді әрі тиімді» болған кезде, танымалдылық мәселесі өздігінен шешіледі. *Inbusiness.kz*.

Абасилов, А. (2026b). Тілдің әлеуметтік саралануы: лингвистикалық идеялардың бастауы мен дамуы. *БҚИТУ хабаршысы*, 1(37). <https://ojs.wkitu.kz/>

Абасилов, А. (2026c). «Мемлекеттік тіл» деген терминді «ресми тіл» деп ауыстыру керек. *Inbusiness.kz*. https://inbusiness.kz/kz/author_news/memlekettik-til-degen-termin-di-resmi-til-dep-auystyru-kerek

Абасилов, А. (2026d). Ұлттың жанын ұлықтауымыз керек. *Жалағаш жаршысы*. <https://new.zhalagash-zharshysy.kz/kogam/17539-ltty-zhanyn-lytauymyz-kerek.html>

Абасилов, А., & Мадалхан, Д. (2015). Қызылорда қаласының эргонимдері. *Тіл және қоғам*, 4(42), 85–93.

Абасилов, А.М., & Әбілов, А.Ә. (2026). Қызылорда облысының эргонимдері: мемлекеттік қызметшілерге және кәсіпкерлерге арналған әдістемелік нұсқаулық. Қызылорда.

Абасилов, А.М., Әбілов, А.Ә., & Біләлов, С.У. (2025). Қызылорда облысы ойконимдері: монография. Қызылорда: Жиенай.

Байтұрсынұлы, А. (1992). Қазақша сөз жазушыларға. *Тіл тағылымы* (395-б.). Алматы: Ана тілі.

Жұбанұлы, Қ. (2013). Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі. Ғ. Әнес (құраст.), Қазақ тіл білімінің мәселелері (439-б.). Алматы: Абзал-Ай.

Сүлейменова, Ә.Д., Шаймерденова, Н.Ж., & Аканова, Д.Х. (2007). *Языки народов Казахстана: социолінгвистический справочник*. Алматы: Арман-ПВ.

Хасанұлы, Б. (1992). *Ана тілі – ата мұра* (қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны). Алматы: Жазушы.

Шаймерденова, Н.Ж. (2012). *Языковая политика и этническая идентичность в социокультурном пространстве Казахстана*. Алматы: Паритет.

Ferguson, C.A. (2020). *Structuralist linguistics and language change*. Berlin: De Gruyter Mouton.

Fishman, J.A. (2021). *The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society*. Berlin: De Gruyter Mouton.

Haugen, E. (2018). *The ecology of language: Essays by Einar Haugen*. Stanford: Stanford University Press.

Labov, W. (2018). *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Spolsky, B. (2021). *Rethinking language policy*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

References

Abasilov, A. (2002). Systematising terminology is one of the main conditions for language development. In *Topical issues of Kazakh terminology: Proceedings of the republican scientific and practical conference* (pp. 57–60). Astana. [in Kazakh].

Abasilov, A. (2016a). *Sociolinguistics: A textbook*. Almaty: Palitra Press. [in Kazakh].

Abasilov, A. (2016b). *Dictionary of sociolinguistics: A textbook*. Almaty: Palitra Press. [in Kazakh].

Abasilov, A. (2018). The new Kazakh alphabet: Sociolinguistic problems and ways of solving them. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University*, 2(123), 8–15. [in Kazakh].

Abasilov, A. (2020, March 6). There is an idea, but no result. What is to be done? *Abai.kz*. [in Kazakh].

Abasilov, A. (2021). *The state language: Sociolinguistic problems and regional ways of solving them: A monograph*. Almaty: Institute for the Development of the State Language. [in Kazakh].

Abasilov, A. (2023a, May 18). Language policy: What do people want to change? *Ana tili*. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/61842> [in Kazakh].

Abasilov, A. (2023b, November 16). Consistency is needed in teaching the state language. *Ana tili*. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/62478> [in Kazakh].

Abasilov, A. (2025a). The notion of “language acquisition”: Its sociolinguistic characteristics and levels. In *Levels and stages of teaching the state language: A monograph-textbook* (pp. 64–66). Almaty: Institute for the Development of the State Language. [in Kazakh].

Abasilov, A. (2025b). The problem of the Kazakh language in Kazakh-medium groups of non-linguistic specialities at higher education institutions. In *Levels and stages of teaching the state language: A monograph-textbook* (p. 403). Almaty: Institute for the Development of the State Language. [in Kazakh].

Abasilov, A. (2025c). Linguistic decolonisation in Kazakhstan: Sociolinguistic aspects and problems. *Tugan til*, 4(46), 65–74. [in Kazakh].

Abasilov, A. (2025d). *Author's post* [Post on a personal Facebook page]. <https://www.facebook.com/share/p/1LHGc5qCbh/> [in Kazakh].

Abasilov, A. (2026a, February 27). When speaking Kazakh becomes “fashionable and profitable”, the question of its popularity will resolve itself. *Inbusiness.kz*. [in Kazakh].

Abasilov, A. (2026b). Social differentiation of language: The origin and development of linguistic ideas. *Bulletin of WKITU*, 1(37). <https://ojs.wkitu.kz/> [in Kazakh].

Abasilov, A. (2026c). The term “state language” should be replaced by “official language”. *Inbusiness.kz*. [in Kazakh].

Abasilov, A. (2026d). We must exalt the soul of the nation. *Zhalagash zharshysy*. [in Kazakh].

Abasilov, A., & Madalkhan, D. (2015). Ergonyms of the city of Kyzylorda. *Til jane qogam*, 4(42), 85–93. [in Kazakh].

Abasilov, A.M., & Abilov, A.A. (2026). *Ergonyms of the Kyzylorda region: Methodological guidelines for civil servants and entrepreneurs*. Kyzylorda. [in Kazakh].

Abasilov, A.M., Abilov, A.A., & Bilalov, S.U. (2025). *Oikonyms of the Kyzylorda region: A monograph*. Kyzylorda: Zhienai. [in Kazakh].

Baitursynuly, A. (1992). To those who write in Kazakh. In *Lessons of language* (p. 395). Almaty: Ana tili. [in Kazakh].

Ferguson, C.A. (2020). *Structuralist linguistics and language change*. Berlin: De Gruyter Mouton.

Fishman, J.A. (2021). *The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society*. Berlin: De Gruyter Mouton.

Haugen, E. (2018). *The ecology of language: Essays by Einar Haugen*. Stanford: Stanford University Press.

Khasanuly, B. (1992). *The mother tongue is ancestral heritage (the place of the Kazakh language in the system of the world's languages)*. Almaty: Zhazushy. [in Kazakh].

Labov, W. (2018). *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Shaimerdenova, N.Zh. (2012). *Language policy and ethnic identity in the socio-cultural space of Kazakhstan*. Almaty: Raritet. [in Russian].

Spolsky, B. (2021). *Rethinking language policy*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Suleimenova, E.D., Shaimerdenova, N.Zh., & Akanova, D.Kh. (2007). *Languages of the peoples of Kazakhstan: A sociolinguistic handbook*. Almaty: Arman-PV. [in Russian].

Zhubanuly, Q. (2013). The revolution and the national language of the Kazakhs. In G. Anes (Comp.), *Problems of Kazakh linguistics* (p. 439). Almaty: Abzal-Ai. [in Kazakh].

A.S. Seitzhanov¹, D.A. Madalkhan²

¹*“ORDA” International Higher College, Kyzylorda, Kazakhstan*

²*Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan*

(E-mail: ¹seitjanov.alaidar@gmail.com; ²Danabek.amanuly@gmail.com)

Sociolinguistic Concepts of the Scholar-Sociolinguist Aman Abaslov

Abstract. Globalisation and the processes of linguistic decolonisation compel post-Soviet societies to rethink language policy on a new scholarly and theoretical basis. The aim of this article is to systematise the fundamental sociolinguistic concepts of Professor Aman Abaslov and to determine their significance for contemporary Kazakh linguistics and for the Turkic world. The scholarly value of the study lies in the fact that his concepts are analysed for the first time as an integral paradigm, while its practical value lies in the direct applicability of his proposals to state language-policy programmes. The work rests on theoretical analysis and synthesis as well as on descriptive, comparative, contextual and legal methods of analysis; the empirical base consists of the scholar’s monographs, textbooks, methodological guidelines and analytical articles published between 2002 and 2026. As a result, his concepts were systematised within twelve thematic areas, and it was demonstrated that they resonate with J. Fishman’s theory of language vitality while differing from B. Spolsky’s model through their decolonial orientation and linguo-economic pragmatism (the “language of income”). It was established that his ideas on alphabet reform and on the “re-marking” of space constitute a universal model applicable to sociolinguistic research across the Turkic world. The value of the study lies in enriching the theoretical apparatus of Kazakh linguistics with such notions as “linguistic independence”, “linguistic schizophrenia” and “decolonised onomastics”. The practical significance of its conclusions is expressed in concrete applied proposals: integrating the teaching of professional Kazakh at universities with the Qaztest system and redirecting state funding for language development from “holding events” towards “creating products”.

Keywords: Aman Abaslov, sociolinguistics, language policy, language planning, linguistic decolonisation, Latin alphabet, onomastics, terminology, language of income, Turkic world.

А.С. Сейтжанов¹, Д.А. Мадалхан²

¹*Международный высший колледж «ORDA», Кызылорда, Казахстан*

²*Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан*

(E-mail: ¹seitjanov.alaidar@gmail.com; ²Danabek.amanuly@gmail.com)

Социолінгвістическіе концепції ученого-соціолінгвіста Амана Абасилова

Аннотация. Процессы глобализации и языковой деколонизации требуют осмысления языковой политики постсоветских обществ на новой научно-теоретической основе. Цель статьи – систематизировать фундаментальные социолінгвістическіе концепции ученого, профессора Амана Абасилова и определить их значимость для современного казахского языкознания и тюркского мира. Научная значимость исследования состоит в том, что концепции ученого впервые проанализированы как целостная парадигма, а практическая – в возможности прямого применения его предложений в государственных программах развития языковой политики. Работа опирается на методы теоретического анализа и синтеза, а также на дескриптивный, компаративный, контекстуальный и правовой анализ; эмпирическую базу составили монографии, учебные пособия, методические указания и аналитические статьи ученого, опубликованные в 2002–2026 годах.

В результате концепции ученого систематизированы в рамках двенадцати тематических направлений; доказано их созвучие теории языковой витальности Дж. Фишмана и одновременно отличие от модели Б. Спольски деколониальной направленностью и лингвоэкономическим прагматизмом («язык дохода»). Установлено, что предложенные ученым идеи алфавитной реформы и «переозначивания» пространства представляют собой универсальную модель для социолингвистических исследований тюркского мира. Ценность исследования заключается в обогащении теоретического аппарата казахского языкознания понятиями «лингвистическая независимость», «лингвистическая шизофрения», «деколонизированная ономастика». Практическое значение выводов выражается в конкретных прикладных предложениях: интеграция преподавания профессионального казахского языка в вузах с системой «Казтест» и переориентация государственного финансирования развития языка с «проведения мероприятий» на «создание продукта».

Ключевые слова: Аман Абасилов, социолингвистика, языковая политика, языковое планирование, языковая деколонизация, латинская графика, ономастика, терминология, язык дохода, тюркский мир.

Авторлар туралы мәлімет:

Сейтжанов Ә.С. – түркі тілі магистрі, Халықаралық «ORDA» жоғары колледжінің директоры, Қызылорда қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4247-8031>

Мадалхан Д.А. – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің докторанты, Қызылорда қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4675-910X>

Information about authors:

Seitzhanov A.S. – Master of Turkic Language, Director of the “ORDA” International Higher College, Kyzylorda, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4247-8031>

Madalkhan D.A. – Master of Humanities, PhD student at Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4675-910X>

Сведения об авторах:

Сейтжанов А.С. – магистр тюркского языка, директор Международного высшего колледжа «ORDA», Кызылорда, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4247-8031>

Мадалхан Д.А. – магистр гуманитарных наук, докторант Кызылординского университета имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4675-910X>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 16.21.27

Ғылыми мақала

Н.Ә. Төлеева*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,**Алматы, Қазақстан**(E-mail: nazyntoleeva@gmail.com)***Нейролингвистика және технолингвизм**

Аңдатпа. Мақала адам миының тілдік қызметін нейроғылым мен нейролингвистика тұрғысынан зерттейді. Зерттеу мақсаты - тілдік құзыреттілік, жад, оқу үдерістері мен мағынаның өзара байланысын жүйелеу. Мақалада мидың тілдік ақпаратты өңдеуі және нейрондық желілердің жұмыс механизмдері талданады. Тілдік құзыреттілік - грамматикамен қатар семантикалық, прагматикалық және когнитивті дағдылардың кешенді жүйесі. Сондай-ақ, заманауи нейрондық желілердің тілді өңдеу мүмкіндіктері мен шектеулері қарастырылады. Модельдер статистикалық заңдылықтарды меңгергенімен, адамның мағынаны түсінуі мен коммуникативтік дағдысынан айтарлықтай өзгешеленеді. Зерттеу тілдік қабілеттің биологиялық, когнитивті және есептеуіш негіздерін біріктіру қажеттілігін көрсетеді. Жұмыстың маңызы - технолингвизм мен нейролингвистиканы байланыстыра отырып, тілдік технологиялардың тиімділігін арттыру.

Түйін сөздер: технолингвизм, адам миы, когнитивті нейроғылым, нейролингвистика, тілдік құзыреттілік, жад, оқу, нейрондық желілер, мағына және мәні

DOI: <https://doi.org/10.71078/t43ctm15>

Түсті: 11.09.2026; Мақұлданды: 11.10.2026; Онлайн қолжетімді: 16.10.2026.

Кіріспе

Цифрлық дәуірде тіл мен технологияның әсерінен адамның қарым-қатынас және ақпарат өңдеу тәсілі түбегейлі өзгеруде. Бұл үдеріс тіл мен технологияның сабақтастығын зерттейтін технолингвизмді жан-жақты қарастыруды талап етеді. Технология тілдік жүйені қалыптастырып қана қоймай, технологиялық құрылымдардың жұмыс істеу шарттарын да айқындайды. Жазудан бастап цифрлық жүйелерге дейінгі даму жолы тілдің когнитивтік, нейрондық негіздері мен қарым-қатынас сипатын зерделейді. Сондықтан нейролингвистика мен технолингвизмді ғылыми тұрғыдан зерттеу – когнитивті тілтанымның өзекті бағыты. Бұл зерттеулер тіл мен технологияның дамуына тікелей әсер етеді.

Адамдар коммуникацияның барлық түрі үшін тілді қолданады. Демек, ол жазбаша, ауызша немесе ым тілі болуы мүмкін. Біз тек тіл арқылы қарым-қатынас жасасақ, онда технологияны қалай қолданамыз... және қаншалықты жиі қолданамыз...?

Тіл мен технологияның өзара сабақтастығы технолингвизм деп аталып, тілдің дамуына ықпал етеді. Бұл құбылыс технологияның тілге, тілдің технологияға өзара ықпалын зерттейді. Тіл мен технологияның байланысы екіжақты әрі өзара ықпалдастықта жүреді. Бір жағынан, технология жаңа тілдік құрылымдардың, тәжірибелердің және көзқарастардың пайда болуына әсер етеді. Назардан тыс қалатын тағы бір қыры: тілдің технологияға тигізер әсері. Бұл ықпал технологияның физикалық пішінінен бастап, оның жұмыс істеу барысында да көрініс табуы мүмкін. Технолингвизм тіл мен технологияның өзара сабақтастығынан туындайтын салдарлар жиынтығы.

Технолингвистика – тіл білімі, IT, жасанды зият және NLP тоғысындағы жаңа бағыт. Соңғы бес жылда бұл сала теориядан практикалық-инженерлік бағытқа ауысып, оның байланыстары нығайды.

Джеймс Пфрем «Технолингвизм: сана және машина» еңбегінде технолингвизмді алты кезеңге бөліп зерттейді. Мұнда коммуникация жасауға ықпал ететін сегіз түрлі технология қарастырылады. Бірінші тарауда тілдің мәтіндік сипатқа ие болуы туралы сөз қозғалады. Бұл жазудың пайда болуымен жүзеге асқан және ауызша тіл үшін төңкерістік өзгеріс әкелген құбылыс. Тіпті жазуды адамзат тарихындағы ең ұлы коммуникациялық технология деуге болады. Екінші тарауда баспа станогы мен жазу машинкасы қарастырылады. Біздің пайымдауымызша, бұл технологиялар тілдің механикаландырылуына алып келді. Үшінші тарауда назарымызды телеграф пен телефонға аударамыз. Бұл екі технология тілдің абстракциялануына жол ашты деген тұжырымды негізделеді. Төртінші тарауда бірліктер, сандар әлемі айтылады. Компьютерлік технология тілдің цифрлануына ықпал етті деген пікір пайымдалады. Бесінші тарауда тілдің мобильденуі нәтижесінде пайда болған технолингвизм қарастырылады. Ал соңғы тарау әлем бойынша жүздеген мың адамның өміріне ықпал еткен және коммуникация саласында түбегейлі өзгеріс жасаған кохлеарлық имплантқа арналады. Демек, бұл технология тілдің қайта жандануына алып келді.

Зерттеудің теориялық негіздері. Тіл табиғи дискретті жүйе ретінде фонологиялық, морфологиялық және синтаксистік бірліктерден құралады. Нейролингвистикалық зерттеулер адам миының тілдік бірліктерді, әсіресе буындық құрылымдарды туа біткен есту бейімділігі арқылы қабылдайтынын көрсетеді. Бұл заңдылықтар жазу жүйелерінің (логографиялық, силлабикалық, әліпбилік және артикуляциялық/феатуралық) қалыптасуына тікелей ықпал етті. Мысалы, Кореяның Хангыль жазуы сияқты жүйелер адамның артикуляциялық органдарының физиологиясы мен дыбыстардың жасалу тәсілін тікелей графикалық кодқа айналдырудың айқын көрінісі болып табылады. Сонымен бірге, жазу мен цифрлық технологиялар адамның ақпаратты сақтау, өңдеу және аналитикалық ойлау қабілеттеріне (Сократтың «есте сақтау» мен «жазу» артатын танымдық өзгерістер туралы концепциясынан бастап) терең нейрокогнитивті әсер ететіні дәлелденген.

Зерттеудің мақсаты. Осы мақаланың басты мақсаты нейролингвистикалық қағидағтар мен технолингвистикалық концепцияларды ұштастыра отырып, тілдік жүйенің ми арқылы кодталуы мен оның технологиялық трансформацияға ұшырау тетіктерін кешенді түрде ашу.

Зерттеу барысында келесідей ғылыми сұрақтар зерделенді: адам миындағы тілдік бірліктердің (буын, фонема) дискреттілігі технологиялық жазу жүйелері мен цифрлық алгоритмдерге қалай әсер етеді; технолингвистік құралдар (жазу, цифрлық коммуникация, кохлеарлы импланттар т.б.) адамның тілді қабылдауын және соған қатысты когнитивтік қабілеттерді қалай өзгертеді?

Зерттеудің ғылыми жаңалығы мен практикалық маңызы. Тіл мен технологияның өзара әрекетін тек сыртқы коммуникациялық құрал ретінде емес, адам санасының нейробиологиялық және когнитивті мүмкіндіктерін кеңейтетін ішкі фактор ретінде қарастыруында. Мақаланәтижелеріннейролингвистикалық модельдеуде, компьютерлік лингвистикада және когнитивті ғылымдар саласында теориялық әрі қолданбалы база ретінде пайдалануға болады.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу теориялық-лингвистикалық бағытта жүргізіліп, тіл мен технологияның өзара байланысын сипаттайтын ғылыми еңбектерді талдауға негізделді. Зерттеудің негізгі материалы ретінде Джеймс Пфремнің «Technolingualism: The Mind and the

Machine» атты монографиясы алынды. Сонымен қатар тіл, технология, коммуникация, цифрландыру және тілдің технологиялық өзгерістері мәселелерін қарастыратын ғылыми әдебиеттер пайдаланылды.

Пфрем Германия мен Австрияда зерттеу жұмыстарын жүргізген, Висконсин-Мэдисон университетінде германдық лингвистика бойынша PhD дәрежесін алған. Ол Итака колледжінде неміс тілі, әдебиеті және мәдениеті бойынша 20 жылдан астам уақыт дәріс берген.

Зерттеу барысында материалдарды іріктеу, теориялық талдау, салыстырмалы талдау, мәтіндік талдау және концептуалдық жүйелеу әдістері қолданылды. Теориялық талдау әдісі тіл мен технологияның өзара ықпалына қатысты негізгі ғылыми тұжырымдарды анықтау үшін пайдаланылды. Мәтіндік талдау арқылы Пфрем еңбегіндегі негізгі ұғымдар мен авторлық тұжырымдар қарастырылды. Салыстырмалы әдіс әртүрлі коммуникациялық технологиялардың тілдің құрылымы мен қолданысына ықпалын салыстыруға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында технологиялық дамудың тілмен байланысы негізгі алты кезең бойынша жүйеленді: тілдің мәтінденуі (жазу), механикаландырылуы (баспа станогы мен баспа машинкасы), абстракциялануы (телеграф пен телефон), цифрландырылуы (компьютер), мобильденуі (ұялы телефон) және қайта қалпына келтірілуі (кохлеарлық имплант). Бұл кезеңдер тіл мен технология арасындағы өзара ықпалды тарихи-теориялық тұрғыдан сипаттауға негіз болды.

Зерттеу материалдарын талдау барысында тілдің технологияға ықпалы және технологияның тілге ықпалы өзара байланысты екі бағыт ретінде қарастырылды. Бірінші бағытта тілдік жүйелердің технологиялық құралдардың қалыптасуына әсері талданса, екінші бағытта технологиялық өзгерістердің тілдік қолданысқа, коммуникация формаларына және тіл туралы түсініктерге ықпалы қарастырылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тіл білімі, әлеуметтік лингвистика және технология мен тілдің өзара байланысын зерттейтін пәнаралық тәсілдер құрады. Талдау нәтижесінде технология тек коммуникация құралы ретінде емес, тілдің қолданылу формаларын, коммуникациялық тәжірибені және тілдік өзгерістерді қалыптастыратын фактор ретінде қарастырылды.

Зерттеу эмпирикалық эксперимент немесе адам қатысушыларымен жүргізілген тәжірибені қамтымайды. Сондықтан зерттеу барысында статистикалық эксперименттік әдістер қолданылған жоқ. Негізгі назар теориялық тұжырымдарды жүйелеуге, ғылыми мәтіндерді интерпретациялауға және тіл мен технология арасындағы өзара ықпалды концептуалдық тұрғыдан сипаттауға аударылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Зерттеу теориялық-лингвистикалық сипаттағы жүйелі шолу ретінде жүргізілді. Зерттеудің басты мақсаты нейролингвистика саласындағы тіл, ми және сөйлеу арасындағы өзара байланысты сипаттайтын теориялық тұжырымдарды, нейрокогнитивтік механизмдерді және тілдік үдерістердің нейрондық ұйымдасуына қатысты ғылыми бағыттарды жүйелеу болып табылады. Талдау нысандары ретінде тілдік ақпаратты қабылдау және өндіру, фонологиялық, лексикалық, синтаксистік және дискурстық өңдеу, сондай-ақ тілдік қызметтің ми құрылымдарымен байланысы қарастырылды.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) ұсынымдарына негізделді. Зерттеу үдерісі келесі кезеңдерден тұрды: әдебиеттерді іздеу, бастапқы іріктеу, толық мәтін бойынша бағалау, критерийлерге сәйкес еңбектерді таңдау, деректерді жүйелі кодтау және нәтижелерді сапалық синтездеу.

Зерттеу материалы ретінде нейролингвистика, нейрокогнитивтік лингвистика,

психолингвистика және теориялық лингвистика салаларында жарияланған ғылыми мақалалар алынды. Тіл мен мидың өзара байланысын эмпирикалық немесе теориялық тұрғыдан түсіндіретін еңбектерге айрықша аударылды. Жұмыс концептуалдық тұрғыдан тіл мен ми арасындағы байланыс, сөйлеуді түсіну және өндіру, фонологиялық, лексикалық, синтаксистік және дискурстық өңдеу, нейрокогнитивтік механизмдерге негізделді.

Зерттеу аясында қазақ және басқа да түркі тілдеріне қатысты еңбектерге ерекше назар аударылды. Салыстырмалы теориялық контекст қалыптастыру мақсатында басқа тілдер бойынша жүргізілген нейролингвистикалық зерттеулер де қарастырылды. Бұл тәсіл қазақ және түркі тілдеріндегі нейролингвистикалық зерттеулердің халықаралық ғылыми дискурстағы орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Пфремнің «Technolingualism: The Mind and the Machine» еңбегі тіл мен технология арасындағы өзара байланысты жүйелі түрде зерттейтін алғашқы монографиялардың бірі. Жұмыс тілдік процестердің технологиялық дамумен өзара байланысын және нейролингвистика, психолингвистика, технология тарихы салаларындағы зерттеушілер үшін құнды дереккөз екені анық.

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу барысында нейролингвистика саласындағы ғылыми еңбектерді жүйелі талдау нәтижесінде тіл, ми және сөйлеу арасындағы өзара байланысты сипаттайтын негізгі теориялық тұжырымдар мен нейрокогнитивтік механизмдер анықталды. Талдауға енгізілген зерттеулер тілдік өңдеудің нейрондық ұйымдасуы, сөйлеуді түсіну және өндіру механизмдері, сондай-ақ тілдік желілердің функционалдық құрылымы бойынша маңызды деректер ұсынды.

Талданған зерттеулердің басым бөлігі тілдік ақпаратты өңдеудің көп деңгейлі сипатын растады. Фонологиялық, лексикалық, синтаксистік және дискурстық өңдеу процестері әртүрлі ми аймақтарының белсенділігімен байланысты екені анықталды. Нейровизуализациялық зерттеулер (fMRI, EEG, MEG) тілдік тапсырмаларды орындау кезінде сол жақ ми сыңарының басым рөлін көрсетті, дегенмен оң жақ ми сыңары да дискурстық және прагматикалық аспектілерді өңдеуде маңызды қызмет атқарады.

Броко аймағы (сол жақ төменгі маңдай қыртысы) синтаксистік өңдеу мен сөйлеуді өндіру процестерінде, ал Вернике аймағы (сол жақ жоғарғы самай қыртысы) сөйлеуді түсіну және лексикалық-семантикалық өңдеуде жетекші рөл атқарады. Дегенмен, заманауи зерттеулер бұл классикалық модельді толықтырып, тілдік функциялардың кеңірек нейрондық желілер арқылы жүзеге асатынын көрсетті.

Фонологиялық өңдеу. Фонологиялық талдау процестері негізінен сол жақ жоғарғы самай қыртысы және төменгі төбе аймақтарымен байланысты болды. Фонемалық ажырату және фонологиялық жады тапсырмалары осы аймақтардың белсенділігін арттырды.

Лексикалық өңдеу. Сөздік қорды тану және семантикалық өңдеу барысында сол жақ ортаңғы және төменгі маңдай қыртысы, сондай-ақ самай-төбе аймақтарында шоғырланды. Семантикалық категорияларға байланысты әртүрлі ми аймақтарының белсенділігі байқалды.

Синтаксистік өңдеу. Грамматикалық құрылымдарды талдау және синтаксистік күрделілік Броко аймағымен және сол жақ төменгі маңдай қыртысының басқа бөліктерімен тығыз байланысты болды. Синтаксистік күрделілік артқан сайын осы аймақтардың белсенділігі де жоғарылады.

Дискурстық өңдеу. Мәтіндік деңгейдегі түсіну және прагматикалық аспектілерді өңдеу екі ми сыңарының да қатысуын талап етті. Оң жақ ми сыңары метафораларды, иронияны және контекстік мағынаны түсінуде маңызды рөл атқарды.

Талданған зерттеулер сөйлеуді түсіну және өндіру үдерістерінің асимметриялық сипатын көрсетті. Сөйлеуді түсіну негізінен артқы ми аймақтарымен (Вернике аймағы, жоғарғы самай қыртысы) байланысты болса, сөйлеуді өндіру алдыңғы аймақтардың (Броко аймағы, моторлық қыртыс) белсенділігін талап етті. Дегенмен, бұл процестер толықтай дербес емес, кері байланыс механизмдері арқылы үйлесімді жұмыс істейді.

Заманауи нейролингвистикалық зерттеулер тілдік функциялардың оқшауланған ми аймақтарында емес, күрделі нейрондық желілер арқылы жүзеге асатынын дәлелдеді.

Зерттеу аясында қарастырылған қазақ және түркі тілдеріне қатысты еңбектердің саны халықаралық нейролингвистикалық зерттеулермен салыстырғанда шектеулі болды. Қолжетімді зерттеулер негізінен қазақ тіліндегі сөйлеу бұзылыстары, екітілділік және фонологиялық өңдеу мәселелеріне бағытталған.

Түркі тілдерінің агглютинативтік құрылымы және сөз тіркестерінің синтаксистік ерекшеліктері нейролингвистикалық өңдеуде өзіндік белгілер көрсетуі мүмкін. Алайда, бұл бағыттағы эмпирикалық зерттеулер жеткіліксіз, және халықаралық деңгейде танылған ірі зерттеулер саны аз.

Джеймс Пфремнің «Technolingualism: The Mind and the Machine» монографиясында ұсынылған технолингвизм тұжырымдамасы нейролингвистикалық зерттеулердің қазіргі бағыттарымен үндеседі. Пфрем тіл мен технологияның өзара эволюциялық байланысын атап өтіп, адам миының тілдік функциялары технологиялық құралдарды қолдану арқылы бейімделетінін көрсетеді. Бұл тұжырымдама нейролингвистикалық зерттеулер үшін маңызды әдіснамалық бағыт ұсынады: тілдік процестерді зерттеу кезінде технологиялық контексті ескеру қажеттілігі. Мысалы, цифрлық коммуникация, пернетақтамен жазу, дауыстық тану жүйелері сияқты технологиялық факторлар тілдік өңдеудің нейрондық механизмдеріне әсер етуі мүмкін.

Жүйелі талдау нәтижесінде нейролингвистика саласындағы зерттеуді қажет ететін бағыттар:

1. Түркі тілдері бойынша зерттеулердің жетіспеушілігі. Қазақ және басқа да түркі тілдеріндегі нейролингвистикалық үдерістерді зерттейтін эмпирикалық жұмыстар саны шектеулі.

2. Көптілділік және нейролингвистика. Көптеген зерттеулер біртілді қатысушыларға негізделген, ал көптілді тіл пайдаланушылардың нейрондық ұйымдасуы толық зерттелмеген.

3. Дискурстық өңдеу. Дискурстық деңгейдегі тілдік процестердің нейрондық негіздері фонологиялық және синтаксистік деңгейлерге қарағанда аз зерттелген.

4. Жас ерекшеліктері. Тілдік өңдеудің нейрондық механизмдерінің жас бойынша даму динамикасы толық сипатталмаған.

5. Технологиялық әсер. Цифрлық технологиялардың тілдік өңдеудің нейрондық ұйымдасуына әсері жүйелі түрде зерттелмеген.

Зерттеу нәтижелері нейролингвистиканың пәнаралық сипатын растады. Тілдік функцияларды түсіну үшін лингвистикалық теорияларды нейроғылыми деректермен интеграциялау қажеттілігі анық көрсетілді. Пфремнің технолингвизм тұжырымдамасы бұл интеграцияға технологиялық аспектіні қосып, тіл, ми және технология арасындағы үшжақты байланысты зерттеудің маңыздылығын атап өтеді.

Қазақ және түркі тілдерінің нейролингвистикалық зерттелу деңгейі халықаралық стандарттарға сәйкес келуі үшін эмпирикалық зерттеулерді кеңейту, заманауи нейровизуализациялық әдістерді қолдану және нәтижелерді халықаралық ғылыми қауымдастықпен бөлісу қажет.

Қорытынды

Жұмыс нейролингвистика саласындағы қазіргі ғылыми бағыттарды жүйелі түрде

талдауға және тіл, ми және сөйлеу арасындағы өзара байланысты сипаттайтын негізгі теориялық тұжырымдар мен нейрокогнитивтік механизмдерді анықтауға бағытталды. PRISMA әдіснамасына негізделген жүйелі шолу нәтижесінде тілдік өңдеудің нейрондық ұйымдасуы, сөйлеуді түсіну және өндіру механизмдері, сондай-ақ тілдік желілердің функционалдық құрылымы бойынша маңызды деректер жинақталды.

Зерттеу нәтижелері тілдік функциялардың оқшауланған ми аймақтарында емес, күрделі нейрондық желілер арқылы жүзеге асатынын растады. Фонологиялық, лексикалық, синтаксистік және дискурстық өңдеу деңгейлері әртүрлі ми аймақтарының үйлесімді жұмысын талап етеді. Броко және Вернике аймақтарының классикалық модельдері заманауи нейровизуализациялық зерттеулер арқылы толықтырылып, тілдік желілердің кеңірек функционалдық ұйымдасуы анықталды.

Джеймс Пфремнің «Technolingualism: The Mind and the Machine» монографиясында ұсынылған технолингвизм тұжырымдамасы нейролингвистикалық зерттеулерге жаңа әдіснамалық көзқарас ұсынды. Тіл мен технологияның өзара эволюциялық байланысын ескеру болашақ зерттеулерде цифрлық коммуникация, жасанды интеллект және табиғи тілді өңдеу жүйелерінің нейролингвистикалық аспектілерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Қазақ және түркі тілдерінің нейролингвистикалық зерттелу деңгейі халықаралық ғылыми дискурста әлі де шектеулі болып қала береді. Бұл бағыттағы эмпирикалық зерттеулерді кеңейту, заманауи нейровизуализациялық әдістерді (fMRI, EEG, MEG) қолдану және нәтижелерді халықаралық деңгейде жариялау қажеттілігі анықталды. Түркі тілдерінің агглютинативтік құрылымы және синтаксистік ерекшеліктері нейролингвистикалық өңдеуде өзіндік белгілер көрсетуі мүмкін, бұл болашақ зерттеулер үшін перспективалық бағыт болып табылады.

Зерттеу барысында айқындалған бағыттар: түркі тілдері бойынша зерттеулердің жетіспеушілігі, көптілділік және нейролингвистика мәселелерінің толық зерттелмеуі, дискурстық өңдеудің нейрондық негіздерінің аз қамтылуы, технологиялық факторлардың әсерінің жүйелі талданбауы, болашақ ғылыми жұмыстарға негіз болар сөзсіз. Жұмыс нәтижелері білім беру, клиникалық практика, жасанды интеллект және тіл саясаты салаларында қолдануға болады. Тіл үйрету әдістемелерін нейролингвистикалық деректерге негіздеу, сөйлеу бұзылыстарын диагностикалау және оңалту бағдарламаларын жетілдіру, табиғи тілді өңдеу жүйелерін дамытуда нейролингвистикалық модельдерді қолдану, зерттеудің негізгі практикалық нәтижелері екені анық.

Қорыта айтқанда, нейролингвистика тілдің құрылымы, қызметі және қолданылуының нейрондық негіздерін зерттейтін пәнаралық ғылыми бағыт ретінде қарастырылуы қажет. Ал технолингвизм тіл, ми және технология арасындағы үш жақты байланыс көзі ретінде нейролингвистика дамуының негізгі векторына айналатыны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

Алматы қаласының Өңірлік коммуникациялар қызметі. (n.d.). <https://rsk.almaty.kz/kz/news/4457813>

Arana, S., Pesnot Lerousseau, J., & Hagoort, P. (2024). Deep learning models to study sentence comprehension in the human brain. *Language, Cognition and Neuroscience*, 39(8), 972–990. <https://doi.org/10.1080/23273798.2023.2198245>

Cai, J., Hadjinicolaou, A.E., Paulk, A.C., Soper, D.J., Xia, T., Wang, A.F., Rolston, J.D., Richardson, R.M., Williams, Z.M., & Cash, S.S. (2025). Natural language processing models reveal neural dynamics of human conversation. *Nature Communications*, 16, Article 3376. <https://doi.org/10.1038/s41467-025-58620-w>

Farkas, D.K. (2020). Techniques for introducing unfamiliar terms. *Technical Communication*,

67(1), 96–109. <https://www.jstor.org/stable/27340100>

Goldstein, A., Ham, E., Schain, M., Nastase, S.A., Aubrey, B., Zada, Z., Grinstein-Dabush, A., Gazula, H., Feder, A., Doyle, W., Devore, S., Dugan, P., Friedman, D., Brenner, M., Hassidim, A., Matias, Y., Devinsky, O., Siegelman, N., Flinker, A., Levy, O., Reichart, R., & Hasson, U. (2025). Temporal structure of natural language processing in the human brain corresponds to layered hierarchy of large language models. *Nature Communications*, 16, Article 10529. <https://doi.org/10.1038/s41467-025-65518-0>

Goodreads. (n.d.). *Technolinguism: The mind and the machine*. <https://www.goodreads.com/en/book/show/34055563-technolinguism>

Language in Society (Vol. 49, Issue 1). (2020). Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/core/journals/language-in-society/issue/D6502C400196D4A1F23DE948F60EDC41>

Pfrehm, J. (2018). *Technolinguism: The mind and the machine*. Bloomsbury Academic.

Pfrehm, J. (2021). How technology influences language [Audiobook]. *The Great Courses*. <https://www.audible.com/pd/How-Technology-Influences-Language-Audiobook/B09D8L4KN8>

Piai, V., Madan, C.R., & Francken, J.C. (2025). Language and/or memory: How to slice the domain-cake? *Cognitive Neuropsychology*, 42(1–2), 38–54. <https://doi.org/10.1080/02643294.2025.2535037>

Pu, L., Kiselev, S., & Xiao, N. (2025). Language and cognitive function in children: A narrative review of neural, behavioral, and developmental evidence. *Frontiers in Psychology*, 16, Article 1666719. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1666719>

Ware, C., Dautricourt, S., Gonneaud, J., & Chételat, G. (2021). Does second language learning promote neuroplasticity in aging? A systematic review of cognitive and neuroimaging studies. *Frontiers in Aging Neuroscience*, 13, Article 706672. <https://doi.org/10.3389/fnagi.2021.706672>

Zhu, M., & Wang, C. (2025). A systematic review of research on AI in language education: Current status and future implications. *Language Learning & Technology*, 29(1), 1–29. <https://doi.org/10.64152/10125/73606>

References

Regional communications service of Almaty.(n.d.). <https://rsk.almaty.kz/kz/news/4457813>

Arana, S., Pesnot Lerousseau, J., & Hagoort, P. (2024). Deep learning models to study sentence comprehension in the human brain. *Language, Cognition and Neuroscience*, 39(8), 972–990. <https://doi.org/10.1080/23273798.2023.2198245>

Cai, J., Hadjinicolaou, A.E., Paulk, A.C., Soper, D.J., Xia, T., Wang, A.F., Rolston, J.D., Richardson, R.M., Williams, Z.M., & Cash, S.S. (2025). Natural language processing models reveal neural dynamics of human conversation. *Nature Communications*, 16, Article 3376. <https://doi.org/10.1038/s41467-025-58620-w>

Farkas, D.K. (2020). Techniques for introducing unfamiliar terms. *Technical Communication*, 67(1), 96–109. <https://www.jstor.org/stable/27340100>

Goldstein, A., Ham, E., Schain, M., Nastase, S.A., Aubrey, B., Zada, Z., Grinstein-Dabush, A., Gazula, H., Feder, A., Doyle, W., Devore, S., Dugan, P., Friedman, D., Brenner, M., Hassidim, A., Matias, Y., Devinsky, O., Siegelman, N., Flinker, A., Levy, O., Reichart, R., & Hasson, U. (2025). Temporal structure of natural language processing in the human brain corresponds to layered hierarchy of large language models. *Nature Communications*, 16, Article 10529. <https://doi.org/10.1038/s41467-025-65518-0>

Goodreads. (n.d.). *Technolinguism: The mind and the machine*. <https://www.goodreads.com/en/book/show/34055563-technolinguism>

Language in Society (Vol. 49, Issue 1). (2020). Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/core/journals/language-in-society/issue/D6502C400196D4A1F23DE948F60EDC41>

Pfrehm, J. (2018). *Technolingualism: The mind and the machine*. Bloomsbury Academic.

Pfrehm, J. (2021). How technology influences language [Audiobook]. *The Great Courses*. <https://www.audible.com/pd/How-Technology-Influences-Language-Audiobook/B09D8L4KN8>

Piai, V., Madan, C.R., & Francken, J.C. (2025). Language and/or memory: How to slice the domain-cake? *Cognitive Neuropsychology*, 42(1–2), 38–54. <https://doi.org/10.1080/02643294.2025.2535037>

Pu, L., Kiselev, S., & Xiao, N. (2025). Language and cognitive function in children: A narrative review of neural, behavioral, and developmental evidence. *Frontiers in Psychology*, 16, Article 1666719. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1666719>

Ware, C., Dautricourt, S., Gonneaud, J., & Chételat, G. (2021). Does second language learning promote neuroplasticity in aging? A systematic review of cognitive and neuroimaging studies. *Frontiers in Aging Neuroscience*, 13, Article 706672. <https://doi.org/10.3389/fnagi.2021.706672>

Zhu, M., & Wang, C. (2025). A systematic review of research on AI in language education: Current status and future implications. *Language Learning & Technology*, 29(1), 1–29. <https://doi.org/10.64152/10125/73606>

N.A. Toleyeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: nazymtoleeva@gmail.com)

Neurolinguistics and Technolingualism

Abstract. This article examines the language functions of the human brain from the perspectives of neuroscience and neurolinguistics. The aim of the study is to systematise the interrelationships between linguistic competence, memory, learning processes and meaning. The article analyses how the brain processes linguistic information and explores the mechanisms underlying the functioning of neural networks. Linguistic competence is regarded as a complex system encompassing not only grammatical knowledge but also semantic, pragmatic and cognitive skills. Furthermore, the study considers the capabilities and limitations of modern artificial neural networks in natural language processing. Although these models can learn statistical patterns in linguistic data, they differ significantly from human language comprehension and communicative competence. The study highlights the need to integrate biological, cognitive and computational approaches to understanding language abilities. The significance of the research lies in establishing connections between technolingualism and neurolinguistics, thereby contributing to the improvement of language technologies.

Keywords: technolingualism, human brain, cognitive neuroscience, neurolinguistics, linguistic competence, memory, learning, neural networks, meaning and context.

Н.А. Толеева

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: nazymtoleeva@gmail.com)*

Нейролингвистика и технолингвизм

Аннотация. В статье исследуются языковые функции человеческого мозга с позиций нейронауки и нейролингвистики. Цель исследования – систематизировать взаимосвязи между языковой компетенцией, памятью, процессами обучения и смыслом. В работе анализируются особенности обработки языковой информации головным мозгом и механизмы функционирования нейронных сетей. Языковая компетенция рассматривается как комплексная система, включающая не только грамматические знания, но и семантические, прагматические и когнитивные навыки. Кроме того, рассматриваются возможности и ограничения современных искусственных нейронных сетей в обработке естественного языка. Несмотря на способность моделей усваивать статистические закономерности языковых данных, они существенно отличаются от человека в понимании смысла и реализации коммуникативных навыков. Исследование подчёркивает необходимость интеграции биологических, когнитивных и вычислительных подходов к изучению языковых способностей. Значимость работы заключается в установлении взаимосвязи между технолингвизмом и нейролингвистикой, что способствует повышению эффективности языковых технологий.

Ключевые слова: технолингвизм, человеческий мозг, когнитивная нейронаука, нейролингвистика, языковая компетенция, память, обучение, нейронные сети, смысл и контекст.

Автор туралы мәлімет:

Төлеева Н.Ә. – DBI докторы, филология ғылымдарының магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9828-5440>

Information about author:

Toleyeva N.A. – Doctor of DBI, Master of Philology, Senior Lecturer at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9828-5440>

Сведения об авторе:

Толеева Н.А. – доктор DBI, магистр филологических наук, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9828-5440>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 17.71.91

Ғылыми мақала

Г. Кдырбаева

Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты,
Нөкіс қ., Қарақалпақстан Республикасы
(E-mail: kdirbaevagulzira@gmail.com)

Ертегі мәтініндегі мифологиялық концептосфераларды жүзеге асыру

Аңдатпа. Бұл мақалада фольклорлық ертегілер мәтініндегі мифологиялық концептосфералардың жүзеге асуы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ертегі дискурсында көрініс табатын мифологиялық концептуалды бірліктерді анықтау және олардың ұлттық дүниетанымдағы семантикалық, мәдени-танымдық ерекшеліктерін сипаттау. Зерттеудің негізгі бағыты ағылшын, қазақ, қарақалпақ және өзбек халықтарының мифологиялық түсініктерін салыстыра отырып, мифологемалардың тілдік және мәдени мазмұнын айқындауға бағытталған. Зерттеудің ғылыми маңызы мифологиялық концептосфералардың тілдік бірліктер арқылы берілу ерекшеліктерін ашумен, ал практикалық маңызы фольклор мәтіндерін лингвомәдени және салыстырмалы зерттеулерде пайдалануға мүмкіндік берумен сипатталады. Зерттеу барысында сипаттау, салыстырмалы-салғастырмалы, концептуалдық талдау және лингвомәдени талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде *Mástan/Maston*, *Jalmao'iz/Yalmog'iz*, *Jeztırnaq/Jestirnoq*, *Súrel/Sórel*, *Kıyayıqı/Kóñayaq*, *Albaslı/Albastı* тәрізді мифологиялық бірліктердің әйел, еркек, жас санаты, күш, діни сипат және жағымды/жағымсыз коннотациялар тұрғысынан әртүрлі жүзеге асатыны анықталды. Сонымен қатар, мифологиялық концептосфералық бірліктердің түбірі ортақ халықтарда ұқсас болғанымен, олардың ұлттық тілдік және мәдени ландшафттағы вербализациясы мен семантикалық мазмұны әртүрлі болуы мүмкін екені көрсетіледі. Зерттеу нәтижелері мифологиялық концептосфералардың халықтың тарихи жадын, дүниетанымын және ұлттық мәдени ерекшеліктерін танытатын маңызды тілдік құрал екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: ертегі, мифология, мифологема, концептосфера, түркі мифологиясы

DOI: <https://doi.org/10.71078/kzf8kx70>

Түсті: 11.09.2026; Мақұлданды: 11.10.2026; Онлайн қолжетімді: 16.10.2026.

Кіріспе

Фольклорлық ертегілер халықтың дүниетанымын, рухани тәжірибесін, әлеуметтік-адамгершілік ұстанымдарын және тарихи-мәдени жадын бейнелейтін маңызды жанрлардың бірі болып табылады. Ертегі мәтіндерінде шынайы өмір құбылыстарымен қатар, табиғаттан тыс күштер, мифологиялық кейіпкерлер, жануарлар, сандар, кеңістік пен заттық нысандар ерекше символдық мәнде жұмсалады. Осы тұрғыдан алғанда, ертегі дискурсын мифологиялық концептосфералардың тілдік жүзеге асу формаларын зерттеуге мүмкіндік беретін маңызды материал ретінде қарастыруға болады.

Фольклорлық ертегілер бөлімі фантастикалық, магиялық, қаһармандық, тұрмыстық, дидактикалық, балалар, жануарлар, әзіл-оспақ, символдық, жұмбақ болып бөлінеді. Ағылшын халқының ертегілерінің арнайы құрастырылған томдары болмағанымен, әртүрлі тақырыптағы ертегілердің саны басым. Ертегілер қай тілде жазылса да, халықтың асыл идеясын, дүниетанымын, рухани тәжірибесін, әлеуметтік-адамгершілік

мұраттарын өз іске асырушылары арқылы жүзеге асырады.

В.Я. Пропп ертегі жанрын анықтайтын құрамдас бөліктерге тоқтала келе: «Ертегі көркем әдебиетке негізделген. Бұл белгі қосалқы немесе кездейсоқ белгі емес» (Пропп, 1969:65). Сондай-ақ, көптеген ғалымдар көркем әдебиетті ертегі жанрының негізгі құрамдас бөлігі деп есептеп, осы қағидаға негізделген әртүрлі пікірлерді алға тартады. Ертегілер дискурсындағы әрбір табиғаттан тыс құбылыстар мен заттар көркем шығарма болмағандықтан, оларды мифологиялық концептосфераның реликтілері тұрғысынан ұтымды түсіндіріп, түсінуге болады.

Зерттеудің мақсаты – ертегі мәтіндерінде көрініс табатын мифологиялық концептосфераларды анықтау, олардың семантикалық және лингвомәдени ерекшеліктерін сипаттау, сондай-ақ түркі және ағылшын халықтарының мифологиялық дүниетанымындағы ортақ және ерекшелік белгілерін айқындау.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу нысаны ретінде фольклорлық ертегі мәтіндерінде кездесетін мифологиялық концептуалды бірліктер алынды. Зерттеу материалдарына қарақалпақ, қазақ, өзбек және ағылшын халықтарының фольклорлық-мифологиялық деректері, сондай-ақ мифологиялық кейіпкерлер мен ұғымдарды білдіретін тілдік бірліктер енгізілді.

Зерттеу барысында сипаттау, салыстырмалы-салғастырмалы, концептуалдық және лингвомәдени талдау әдістері қолданылды. Мифологиялық бірліктер олардың семантикалық мазмұны, ұлттық дүниетанымындағы орны, жағымды немесе жағымсыз коннотациясы, жыныстық сипаты, жас ерекшелігі, күш-қуат және діни белгілері бойынша қарастырылды.

Зерттеудің негізгі кезеңдері: ертегі мәтіндерінен мифологиялық бірліктерді анықтау; олардың семантикалық ерекшеліктерін сипаттау; туыстас тілдердегі баламаларымен салыстыру; мифологиялық концептосфералардың ұлттық тілдік ландшафттағы жүзеге асуын анықтау.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Ертегі жанры мен оның құрылымдық ерекшеліктері фольклортану ғылымында кеңінен зерттелген. В.Я. Пропптың ертегі мифологиясына қатысты еңбектері ертегі жанрының құрылымдық табиғатын түсіндіруде маңызды теориялық негіз болып табылады. Мифология, мифологема және мифологиялық кейіпкерлер мәселесі фольклорлық мәтіндерді зерттеудің дәстүрлі бағыттарының бірі саналады.

Қарақалпақ мифологиясының тамыры фольклорға барып тіреледі: дәл осы жерде – повесттерде, ертегілерде, маталдарда жазушы қабылдаудың көркемдік өлшемін, символизм анықтамасының таңғажайып ерекшеліктерін қабылдайды. Ағылшын және қарақалпақ мифологиясында жануарлар тағдыры адам және адамзат тағдырымен символикалық түрде ажырамас байланыста. Адам мен жануардың жақындығы, олардың туыстық мотивтері түркі халықтарының мифологиясында жазылған. Адам өзін табиғаттың бір бөлігі ретінде қабылдап, онымен үйлесімділікке ұмтылуы керек. Зерттелетін тілдердің дүниежүзілік лингвистикалық және ұлттық ландшафтындағы жануарлар ізгілендірілген, олардың әрқайсысы психологиялық қасиеттері мен өзіндік жеке тағдыры бар күйде бейнеленген.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ертегілер әлемінде алтын шашты қыздар мен махаббатқа негізделген ертегілердің саны басым: “Máliyka hám jetim bala”, “Aq qus”, “Altın tawıq”, “Xúrtas”, “Qulambergen”, “Shina taw”, “Ómirge qaytqan jigit”. Әрбір ертегідегі мифологиялық концептосфера “altın shash, qız, albaslı, jılan, dárya, altın, mástán kempir, Barsa kelmes, arıslan, dáw, tórt,

altı, ógey, aq, qızıl, kók ógiz” Бірліктер арқылы бейнеленген мифологиялық таңбалар мен мотивтер бар.

Ертегінің мифологиялық концептуалды бірліктері ретінде мысал ретінде «*hayal, ájdarha, úsh, qırıq, kindik, hámile, pıshıq, jılan, at, shól*» дегенді келтіруге болады. Олардың әрқайсысының өзіндік мифологиялық ерекшеліктері бар екені анық: *ájdarha* – әр ертегіде от шашатын, денелі жылан, кейде үш басты, қанатты тіршілік иесі; *úsh* – мүмкіндік пен жақсылықты білдіретін сан; сынған - ақылды білдіретін сан; *kindik* – адам мінезі; *hámile* – өмірі мен дамуын көрсетеді*, *pıshıq* –* ескертуді, апатты және жойылуды білдіреді; *jılan* – алдау мен өтіріктің символы; *at* – адам көмекшісі және ақыретті болжайтын жануар; *shól* – тазарту, тазарту және жоғалту кеңістігін білдіреді. Мысалы, үлкендердің ақыл-кеңесінде адам сияқты жаратылыстың, яғни әйел мен айдаһардың психологиялық ерекшеліктеріне негізделген іс-әрекет, яғни айдаһар факторына сүйене отырып, оны айдалаға апарып, қинаусыз қинау. су, мысалы, айдаһар - суды ұнататын тіршілік иесі; Адамгершілік тұрғысынан қарасақ, адам ашуланғанда алдынан шыққанның бәрін құртуға немесе жеуге тырысатынын ескеріп, ақыл-кеңес берілетінін көреміз.

Айдаһар - әдебиеттегі ең танымал мифологиялық жаратылыстардың бірі және ғасырлар бойы оқырмандарды таң қалдырды. Олар ғасырлар бойы грек, рим, скандинав, қытай және басқа халықтардың мифологиясына бүкіл әдебиеттегі эпикалық қиялдың туындысы ретінде қатысып келеді. Олардың танымал болғаны сонша, тіпті «айдаһардың қоғамдағы және тарихтағы мәдени маңызын зерттеуді ынталандыру» үшін жыл сайын қаңтар айында ресми Айдаһарды бағалау күні бар (Dragon, n.d.)

Атап айтқанда, көне түрік мифтеріндегі «әйел» ұғымын бейнелейтін «Ұмай она» мифологиясы «сүйікті жаға, ақ тал, құс, бата, жақсылық, көмек» сияқты қасиеттерді білдіреді. Атап айтқанда, «әйел» ұғымы ертегілерде мифологиялық концептуалдық бірлік ретінде бейнеленіп, адамдардың жалпы мінез-құлқында, тіпті олардың өмір сүру кезіндегі жақсы-жаман істерін (күш, қыңырлық, даналық пен зұлымдық) жүзеге асыруда көрініс табады. Мысалы, ертегілер әлемінде жиі кездесетін құбылыс ретінде жануарлар әлемі мен табиғаттың «адам» концептуалды сферасындағы көрінісін мифозоонимдердің мысалдары ретінде көреміз (Бөрі ана, Адам қасқыр, Бүркіт ана, Бұғы ана, т.б.). Мұндай мифологемаларды тотемдік мифологемалар мен мифозоонимдер деп атауға болады деп есептейміз.

Жоғарыда келтірілген сипаттама негізінде талданған «адам» концептосферасының деңгейіне кіретін Әйел-Ана/ Ана-Аэль концепциясының оң диахрондық анықтамаларын зерттедік. Мысалы, ана туралы теріс ойлар мен түсініктер ешбір халықта жоқ деп есептейміз.

Ш.Уәлиханов ғылыми мақалаларының бірінде қазақ бақсыларының мұрасына сүйене отырып, әйелдердің жағымсыз бейнелерін суреттейді. Ғалым қазақ мифологиясында мыстан әйелдердің бірнеше бейнесі бар екенін алға тартады. Соның ішінде: Maston/ Mıstan, Jestirnoq/ Jeztirnoq, Surel/ Sóreel, Kuyanki/ Kóñayaq, Albasti/ Albaslı, YAlmog'iz/ Jalmauız (Курманаева, Баятұлы, 2021).

Көне түркі мифологиясында Ұмай – балаларды қорғайтын тұлға болса, Альвасти – қара рухтардан құралған тұлға. Қазақ мәдениетінде Альвасти/ Албаслы босанған әйелдерге шабуыл жасап, ана мен баланың өміріне кері әсерін тигізетін образ. Алвасти өзбекұлттық әлемінің пейзажында екі түрлі бейнеде бейнеленген. Көп жағдайда әйелдерге қатысты мифтер мен аңыздардағы жаратылыстардың, сыртқы келбеті бар адамдардың бейнелері қолданылады. Қарақалпақ әлемінің лингвистикалық пейзажында бұл образ қазақ пен өзбек әлемінің пейзаждарын біріктіретін концепция жасағанын көреміз. Яғни, «албаслы» ескі дүниетанымда жын-шайтан, былғау мағынасында қолданылып, әйелге зиянын тигізетін, сыртқы түрі мен мінез-құлқы дөрекі (негізінен әйелдерге қатысты) адамдарға қарсы қолданылады. Қарақалпақ пен өзбек әлемінің лингвистикалық

пейзаждарында пері мифологиясы теріс коннотацияға ие емес, керісінше мейірімді рух, сұлу әйел ретінде көрінеді. Мысалы, көне түркі халықтарына жататын эпостардың бірі «Едіге» дастанында бас кейіпкер Едігенің анасы пері бейнесінде бейнеленіп, перілерге анықтама эпостың басында берілген. Осы анықтамаға назар аударсақ, пері сұлу, әдепті, дана әйел ретінде бейнеленген. Мысалы, пері Едігенің әкесіне қойған шарттары олардың әдептілігі мен парасаттылығының белгісі.

Ертегілердегі бұл мифологиялық концептосфера бірліктерінің ішінде Мâстан/Мыстан, Джестирнок/Джезтирнок, Сурел/Сорел, Куянки/Конаяқ, Албасти/Албаслы, Ялмоғыз/Жалмауыз сияқты мысалдардың барлығы түркі халықтарының мифологиялық әлеміндегі әйелдерді ғана бейнелейді. / Сорел мифологиясы еркек пен әйел кейіпкерлерімен байланысты. Сурел/Сорел мифологиясы Қарақалпақ әлемінің ұлттық ландшафтында Мамелек (орманда, далада немесе ешкім жоқ жерде адамдарды адастыратын еркек жын-шайтан), өзбек әлемінің ұлттық ландшафты Джин (мифтік жаратылыс) тілдік құралдары арқылы, аруақ, зұлымдық шығыс мифологиясы мен дүниенің діни ландшафты) рух) тілдік бірлік арқылы жүзеге асады. Алайда қазақ мифологиясында Сурел/Сорель әйел, қыз және пері ретінде көрінсе, қарақалпақ мифологиясында Сурел/Сорель сырға мифологемасы арқылы бейнеленіп, «көк, өтірікші, лас» деген мағынаны білдіреді және жыныстық айырмашылықтары бар. бейтарап тілдік бірлік болып табылады.

Мәстан/Мыстан мифі өзбек фольклорында «айлакер, бақсы», ал қарақалпақ ауыз әдебиетінде «қақаңбас, жувқа, жәдигер кемпір» коннотациясымен бейнеленген. Бұл анықтамалардан Мâстан/Містан мифологемасы «жас» концептісінің іске асуы болып табылады және осы мифологиялық концептосфералық бірлік арқылы нақты кейіпкердің жасын анықтауға болады, яғни бұл мифологеманың бұл жағы өзбек фольклорында сирек кездеседі, бірақ басқа түркі тілінде халықтардың фольклорында Мастан мифі кемпір (Мастон кемпір) тілдік құрылғысымен бірге қолданылады.

Мифологиялық дүние көріністеріндегі мифологемаларды салыстырмалы түрде зерттеу ата-бабамыздан келе жатқан әдіс, оның ішінде бұл мифологемаларды болымсыз және жағымды образ ретінде зерттеу фольклортанудың дәстүрлі әдістерінің бірі болып табылады.

Талданған «әйел» ұғымын жүзеге асыратын мифологиялық концептуалды бірліктердің сипаттамаларын егжей-тегжейлі қарастыру мақсатында келесі кесте ұсынылған:

Әйел ұғымын жүзеге асыратын мифологиялық концептосфера бірліктердің сипаттамалары

Мифологиялық концептосфераның бірліктері	Тіл бөлімінде	Сипаттамалары						
		Теріс	Оң	Әйел	Еркек	жас	Күш	Діни
Mâstan/Maston/ Jalmao'iz/Yalmog'iz witch	Qozoq		+	+			+	
	O'zbek	+		+			+	
	Qoraqalpoq		+	+		+	+	
	Ingliz	+	-	+	-	-	+	-

Jezturnaq/Jestirnoq/Yellowclaw	Qozoq		+	+		+	+	
	O'zbek		+	+		+	+	
	Qoraqalpoq		+		+	+	+	
	Ingliz	+	-	+	+	-	+	-
Súrel/Sórel/goblin	Qozoq		+				+	
	O'zbek	+		+		+		
	Qoraqalpoq	+		+		+		
	Ingliz	+	+	-	-	-	+	-
Kuyañqı/Kónayaq/ mushkhushshu	Qozoq		+	+			+	
	O'zbek		+		+			
	Qoraqalpoq		+		+			
	Ingliz	+	+	-	+	-	+	-
Albaslı/ Albasti/Lilith	Qozoq		+				+	+
	O'zbek	+	+	+	+	+	+	+
	Qoraqalpoq	+	+	+	+	+	+	+
	Ingliz	+	+	+	+	+	+	+

Гирт Хофстеденің пікірінше, мәдениеттің бес негізгі өлшемі бар - сәйкестік, билік, жыныс, белгісіздік және уақыт. Осы себепті ұлттық ландшафттың ерекшелігін анықтау мақсатында жас категориясын уақыт критерийіне сүйене отырып, төмендегі кестеге енгіздік. Концептосфера тілдің мәдениетке қатысты екенін, басқа нәрселермен қатар, бұл сәйкестік тарих пен діни тәжірибе арасындағы байланыстардың негізінде пайда болатынын анық көрсетеді. Концептосфераның бір бөлігі болып табылатын жеке ұғымдар, әрине, отбасы, қоғам сияқты ұғымдарға қатысты. Жоғарыда айтылған ойларға сүйене отырып, тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар мәдениет айнасы деуге болады, өйткені әрбір тілдің болмысы ұлттық мәдени ұғымдар мен концептосфералар аясында айқындалады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері ертегі мәтіндеріндегі мифологиялық концептосфералардың халықтың ұлттық дүниетанымын, тарихи жадын және мәдени тәжірибесін бейнелейтін күрделі тілдік-мәдени жүйе екенін көрсетті. Мифологиялық концептуалды бірліктердің семантикасы олардың белгілі бір халықтың дүниетанымдық жүйесіндегі қызметімен тығыз байланысты.

Қорыта келгенде, мифологиялық әлем пейзажын құрайтын мифологиялық концептосфералық бірліктер түбірі ортақ барлық халықтарда әмбебап болып табылады. Дегенмен, дүниенің тілдік және ұлттық пейзаждарында өзіндік ерекшеліктері болады. Бұл халықтардың бір түбірден бастау алатын мифологиялық концептосфералық бірліктері оңды-жағымсыз жүзеге асатынына қарамастан, мифологемалар бірдей вербализаторлар арқылы жасалмайды. Кейбір халықтарда позитивті мифологияда жағымсыз, ал жағымсыз мифологияда жағымды мағына бар. Әлемнің мифологиялық пейзажын бейнелейтін мифологиялық концептосфералық бірліктер – әр халықтың жеке ұлттық портретін толық сызуға, оның тарихи мәліметтерін түсінуге және сақтауға

көмектесетін тілдік құралдар.

Зерттеу нәтижелері әрі қарай түркі халықтарының мифологиялық концептосфераларын салыстырмалы және лингвомәдени тұрғыдан зерттеуге, сондай-ақ фольклорлық мәтіндерді ұлттық дүниетаным мен мәдени кодтарды танытатын дереккөз ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

Курманаева, А., & Баятұлы, Е. (2021, 28 сәуір). Қазақ мифтік кейіпкерлерінің синхрондық классификациясы. *Әдебиет порталы*. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/23346>

Пропп, В. Я. (1969). *Морфология сказки*. (2-е изд.). Наука.

Dragon. (n.d.). In *Wikipedia*. Retrieved October 18, 2026, from <https://en.wikipedia.org/wiki/Dragon>

Kdırbaeva, G. (2023). Numerativ birliklar lingvomadaniy xususiyatlari. *Quality of Teacher Education Under Modern Challenges*, 1(1), 967–969.

References

Dragon. (n.d.). In *Wikipedia*. Retrieved October 18, 2026, from <https://en.wikipedia.org/wiki/Dragon>

Kdırbaeva, G. (2023). Numerativ birliklar lingvomadaniy xususiyatlari [Linguocultural features of numerative units]. *Quality of Teacher Education Under Modern Challenges*, 1(1), 967–969.

Kurmanayeva, A., & Bayatuly, E. (2021, April 28). Qazaq miftik keipkerlerinin sinkhrondyq klassifikatsiyasy [Synchronic classification of Kazakh mythological characters]. *Adebiyet portaly* [Literature Portal]. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/23346>

Propp, V. Ya. (1969). *Morfologiya skazki* [Morphology of the folktale] (2nd ed.). Nauka.

G. Kdyrbaeva

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz,

Nukus, Republic of Karakalpakstan

(E-mail: kdirbaevagulzira@gmail.com)

Implementation of Mythological Conceptospheres in Fairy-Tale Texts

Abstract. This article examines the implementation of mythological conceptospheres in folklore fairy-tale texts. The aim of the study is to identify mythological conceptual units represented in fairy-tale discourse and to describe their semantic and linguocultural characteristics within national worldviews. Particular attention is paid to the comparative analysis of mythological concepts in Kazakh, Karakalpak, Uzbek and English folklore. The study employs descriptive, comparative, conceptual and linguocultural methods. The analysis demonstrates that mythological units such as *Mástan/Maston*, *Jalmao'iz/Yalmog'iz*, *Jeztirnaq/Jestirnoq*, *Súrel/Sórel*, *Kuyañqı/Kónayaq*, and *Albaslı/Albasti* may acquire different semantic characteristics according to gender, age, positive or negative connotation, power and religious associations. Although many mythological units have common roots among related peoples, their verbalization and cultural meanings differ across national linguistic landscapes. The

findings demonstrate that mythological conceptospheres constitute important linguistic means for representing historical memory, worldview and national cultural identity.

Keywords: fairy tale, mythology, mythologeme, conceptosphere, Turkic mythology

Г. Кдырбаева

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза,
г. Нукус, Республика Каракалпакстан
(E-mail: kdirbaevagulzira@gmail.com)

Реализация мифологических концептосфер в тексте сказки

Аннотация. В статье рассматривается реализация мифологических концептосфер в текстах фольклорных сказок. Цель исследования заключается в выявлении мифологических концептуальных единиц, представленных в сказочном дискурсе, и характеристике их семантических и лингвокультурных особенностей в рамках национального мировоззрения. Особое внимание уделяется сопоставительному анализу мифологических концептов в казахском, каракалпакском, узбекском и английском фольклоре. В исследовании использованы описательный, сравнительно-сопоставительный, концептуальный и лингвокультурологический методы. Результаты анализа показывают, что такие мифологические единицы, как *Mástan/Maston*, *Jalmao'iz/Yalmog'iz*, *Jeztirnaq/Jestirnoq*, *Súrel/Sórel*, *Kuyañqı/Kóñayaq* и *Albaslı/Albastı*, реализуются с различными семантическими характеристиками в зависимости от гендерной принадлежности, возрастной категории, положительной или отрицательной коннотации, силы и религиозных представлений. Несмотря на общность происхождения многих мифологических единиц у родственных народов, способы их вербализации и культурное содержание в национальных языковых ландшафтах различаются. Полученные результаты показывают, что мифологические концептосферы являются важными языковыми средствами репрезентации исторической памяти, мировоззрения и национально-культурной идентичности.

Ключевые слова: сказка, мифология, мифологема, концептосфера, тюркская мифология

Автор туралы мәлімет:

Кдырбаева Г. – PhD, доцент, Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты, Нөкіс қ., Қарақалпақстан Республикасы.

Information about author:

Kdyrbaeva G. – PhD, Associate Professor, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, Nukus, Republic of Karakalpakstan.

Сведения об авторе:

Кдырбаева Г. – PhD, доцент, Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза, г. Нукус, Республика Каракалпакстан.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ФТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

А. Дәлелбекқызы

Қазақ ұлттық спорт университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: dalakta@mail.ru)

**Тарихи романдағы хронотоп және көркем уақыттың
репрезентациясы**

Аңдатпа. Мақалада қазақ тарихи прозасындағы көркем уақыт категориясының берілу ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде Қ. Жұмаділовтің «Дарабоз», Ж. Ахмадидің «Есенгелді би», Д. Қанбақовтың «Қазақ ханы Абылай» тарихи романдары алынып, олардың хронотоптық құрылымындағы уақыттың қызметі сараланады. Тарихи уақыт пен көркем уақыттың арақатынасы, тарихи даталардың, халықтық жыл санау жүйесінің, жыл мезгілдері мен табиғи-циклдік уақыттың көркемдік репрезентациясы талданады. Сонымен қатар шығармадағы уақыттың физикалық, концептуалдық, перцептуалдық және оқиғалық түрлерінің көрінісі айқындалады. Тарихи дерек пен көркемдік қиялдың сабақтастығы, авторлық уақыт пен тарихи шындықтың арақатынасы қарастырылады. Зерттеу барысында тарихи даталарды нақты көрсету жазушының тарихи фактіге деген жауапкершілігін танытып қана қоймай, шығарманың тарихи-танымдық және көркемдік құндылығын арттыратыны анықталады. Көркем уақыттың шығарма композициясын ұйымдастырудағы, тарихи оқиғалардың динамикасын танытудағы және кейіпкерлер тағдырын тарихи кеңістікпен сабақтастырудағы қызметі айқындалады. Нәтижесінде тарихи романдағы уақыт категориясы тарихи шындықты көркем игерудің маңызды құрылымдық-семантикалық тетігі ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: тарихи проза, тарихи роман, көркем уақыт, тарихи уақыт, хронотоп, темпоралдық құрылым, уақыт категориясы, тарихи шындық, тарихи факт, көркемдік репрезентация, авторлық интерпретация, нарратология, композиция, ұлттық жыл санау, табиғи-циклдік уақыт

DOI: <https://doi.org/10.71078/1dpkfs54>

Түсті: 11.09.2026; Мақұлданды: 11.10.2026; Онлайн қолжетімді: 16.10.2026.

Кіріспе

Көркем шығармаға өміріміздің шындық көрінісі арқау болатыны белгілі. Сондықтан туындыдағы барлық оқиғалар белгілі бір уақытта, кеңістікте өтеді. Кеңістік пен уақытты қаламгер қалай көре білді, оны өз шығармасында қалай бере алды деген сұрақтың туындайтыны заңды. Уақыт пен кеңістік заңдылықтарын көркем шығарманың негізгі құрамдас бөлігіне айналдыру жазушыдан аса жауапкершілік пен ізденімпаздықты талап етеді. Өйткені шығармада кездесетін уақыт оның жанрлық-композициялық ерекшеліктеріне тікелей әсер етеді. Зерттеуші Л.И.Тимофеев «Сдвиги во времени, в пространстве, введение вымышленного персонажа и т.п. – все это перестановки фактов, продиктованные задачами композиции романа, очерка» (Тимофеев, 1963) дейді.

Шығармаларда түрлі сюжеттік желіде кездесіп отыратын уақытты анықтау өте қиын процесс. Профессор Қ.Алпысбаев эпикалық шығармалардағы уақыттың екі түрін атап көрсетеді «... алғашқысы тарихтың аса мәнді деген тым қысқа бір кезеңін шығармаға,

атап айтқанда роман желісіне айналдыру. Ол уақыт жағынан тым қысқа, алайда тарихтың ағысын өзгертуде аса маңызды рөл атқарады... Екінші түрде тарихи уақыт аса кең арнада алынады, оның ауқымына ондаған жылдар, сандаған ғасырлар сыйғызылып, халық тарихының әр түрлі кезеңдері көрініс табады» (Алпысбаев, 2008).

Уақыт пен кеңістіктің шығарма құрылымындағы мұндай ерекшеліктері оқиғаның көркемдік аясы кең екендігін көрсетеді. Олар оқиға желісін байланыстырып, сюжеттерін ұйымдастырып, кейіпкерлердің бейнесін толықтыратын және көркем шығарманың идеялық мазмұнын айқындайды.

Сол себепті көркем шығармадағы уақыт пен кеңістіктің сабақтастығын зерттеу туындының композициялық құрылымын ғана емес, сонымен қатар жазушының әлемді қабылдау ерекшелігін де анықтауға көмектеседі. Сондықтан көркем туындыдағы уақыт пен кеңістікті зерттеу, әдеби шығарманың ішкі құрылымын тану – өте маңызды.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу барысында Қ. Жұмаділовтің «Дарабоз», Ж. Ахмадидің «Есенгелді би», Д.Қаңбақовтың «Қазақ ханы Абылай» шығармаларындағы уақыт пен кеңістіктің суреттелу ерекшеліктеріне баса назар аударылып, барлық шығармаларда тарихи уақыттың XV-XVIII ғасырлар аралығын қамтитыны анықталды. Туындылардағы тарихи кезеңдерге, қазақ халқының дәстүрлі жыл санауына және жыл мезгілдерінің көркем бейнеленуіне талдау жасалды. Сонымен бірге Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» дилогиясында кездесетін жылқы, мешін, тауық, жылан, ұлу, жылдары сияқты жыл атауларының қазақша берілуі, олардың тарихи кезеңдерді нақтылаудағы қызметі айқындалды. Халқымыздың ауа райын болжауға байланысты өлара, бесқонақ, аласапыран, қыс шілдесі тәрізді халықтық атаулардың шығармадағы мезгілді танытудағы ерекшеліктері талданды. Қ. Жұмаділов дилогиясында табиғат құбылыстарының тарихи оқиғалармен сабақтастығы, әсіресе көктемнің келуі халықтың жаңғыруын, жаңа өмірдің басталуының мәні жан-жақты анықталды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Көркем шығармадағы уақыт пен кеңістік мәселесі әдебиеттануда М.М. Бахтин, Л.И. Тимофеев, Қ. Алпысбаев, Е. Тілешов, Ж. Жарылғапов және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған. М.М. Бахтин уақыт пен кеңістіктің көркем шығармадағы өзара сабақтастығына назар аударса, Л.И. Тимофеев олардың шығарма композициясын ұйымдастырудағы қызметін қарастырады. Қ. Алпысбаев эпикалық шығармалардағы тарихи уақыттың берілу ерекшеліктерін саралап, оның қысқа тарихи кезеңді немесе кең ауқымды дәуірді қамтуы мүмкін екенін көрсетеді. Ербол Тілешов (2016) көркем уақыттың тарихи немесе күнтізбелік уақытпен ғана шектелмейтінін, оның қаламгердің суреткерлік мұратын танытатын көркемдік уақыт екенін атап көрсетеді. Жарылғапов (2003) көркем мәтіндегі уақытты физикалық, концептуалды және перцептуалды түрлерге бөліп қарастырады.

Қазақ әдебиеттануында уақыт пен кеңістік мәселесін зерттеуге Б. Майтанов, А.Темірболат, З. Ахметов, Ш. Ыбыраев, Т. Есембеков және басқа да ғалымдардың еңбектері үлес қосты. Б. Майтанов көркем шығармадағы уақыт пен кеңістіктің сабақтастығын қарастырып, олардың кейіпкер болмысын танытудағы қызметіне назар аударса, А. Темірболат қазақ прозасындағы хронотоп мәселесін арнайы зерттеп, уақыт пен кеңістіктің көркем мәтін құрылымындағы орнын саралайды. Аталған зерттеулердегі теориялық тұжырымдар тарихи романдардағы уақыт пен кеңістіктің өзара байланысын, олардың шығарма мазмұны мен композициясын ұйымдастырудағы қызметін анықтауға негіз болды.

Бір дәуірді қамтитын осы үш тарихи романда халық тұрмысының, арман-мақсатының, тұлғалар рухының ұқсастығы байқалады. Бірақ бұл ұқсастық суреттеп отырған тарихи кезеңнің ұқсастығынан, жазушылар идеясының бірлігінен туған. Қаламгерлер мақсаты бір болғанмен, романдардың көркемдік шешімі, сюжеттік желісі олардың шеберліктеріне сай әртүрлі баяндалады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Біз зерттеп отырған Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз», Ж.Ахмадидің «Есенгелді би», Д.Қаңбақовтың «Қазақ ханы Абылай» романдарындағы уақытты шамамен XV-XVIII ғасыр аралығы деп айтуға болады. Алайда кейіпкер сөзі мен ойы көне заманға көз жүгіртіп, ондаған ғасырларға шегіндіріп әкетеді. Сондықтан шығармадағы уақытты біз шектей алмаймыз, уақыт – шексіз.

Аталған тарихи шығармаларда авторлар маңызды деген даталарды іріктеп алып тарихи уақытты дәл көрсетуге тырысқан. Халықтың жыл санау есебіндегі 12 жылдың атауын дилогиядан кездестіруге болады. «Дарабоз» дилогиясында «Ғайсаның туған күнін есептегенде, бір мың да жеті жүз қырық сегізінші ұлу жылы...» (Жұмаділов, 2005), «Әбілқайыр ең соңғы рет 1730 жылғы Жоңғарға қарсы жорықтарға қатысып...» (Жұмаділов, 2005), «Жылан жылының жазы» (Жұмаділов, 2005), «1750 жылқы жылының мамыр айында», (Жұмаділов, 2005), «1743 жылы Петербордан таңбалы қағаз әкеле жатқан Оразұлы Маманды жол-жөнекей Әбілқайыр ұстап алып, оның да көзін құртып тынды» (Жұмаділов, 2005), «Мешін өтіп, тауық кіретін 1753-жылдың қысы Арқа жерінде өте қатты болды», (Жұмаділов, 2005), «Биылғы мешін жылының қысы қатаң болғанымен...» (Жұмаділов, 2005) деп автор оқиғаның өткен уақытын қазақша жыл санаумен де көрсетіп отырады. Жас ұрпақтың санасына қазіргі таңда жиі айтыла бермейтін жыл санауды сіңіріп, ұмыт болып бара жатқан бұрынғы атауларға қайта үңілдіреді. Кез келген тарихи туынды белгілі бір уақытты суреттеуді мақсат етеді. Қаламгер тарихи оқиғалардың өткен мерзімін тарихи құжаттарға сүйене отырып дәл беруге тырысады. Уақыттың дәл бейнеленуі тарихи туындының құнын арттыра түседі. Жазушы жыл мезгілдерін «Жаз бен күз алмасып, күн мен түннің де таразы басын тең тартып қалған кезі болатын» (Жұмаділов, 2005), «Ел жайлауға шығатын мезгіл...» (Жұмаділов, 2005) деп беретін сәттері кездеседі. Мұнда жазушы уақыт пен заман сипатын көркем де жан-жақты суреттеуді мақсат тұтқандай. Тарихилық пен уақыт мәселесіне зерттей келе Г. Брофман мынандай пікір айтады «Верность правде и тесная связь с жизнью должны быть озарены в творчестве движением времени, чувством историзма» (Бровман, 1966).

Сонымен қатар халқымыздың ауа райын болжау тәсілдері де тарихи романдарда көркемдікпен суреттелген. Көктемде қардың күрт еріп, халық тұрмысына қолайсыз күндерді – аласапыран, екі айдың арасын – өлара, наурыз айында болатын жауынды-шашынды күндерді – бесқонақ, қаңтардың ортасында қыс күшіне енгенде – қыс шілдесі деп атайтыны мәлім. Жазушылар жылдың әр айында болатын табиғат өзгерістерін уақыт кезеңімен ұштастыра бейнелеудегі кемелді қасиеттерін танытқан. «Кеңістік пен уақыт, мәңгілік болмыс пен адам өмірінің мәнісі, өткен-кеткен, баянды болашақ жайлы ой жаратылыстану толғаныстарында кездейсоқ табыспаған. Асқаралы уақыт ұғымы таза қалпында тек осы жалпы дүние шындығы аумағында ғана мәңгілік ұғымымен өзектес өз өрісін ашады» (Серікқалиев, Серікқалиева, 1976).

Қазақ халқы табиғат құбылыстарындағы өзгерістер арқылы алдындағысын болжап, күні бұрын жорамал жасап отырған. Қабанбайдың алдағы уақытта қытайлармен болатын соғысты күннің қызарып батуымен байланыстыруы роман оқиғаларын ширата түсіп, толымды, табиғи бейнелеп тұр. «Өлмеген жанға тәңірінің тағы бір таңы атты-ау! – деді ішінен, алаулап тұрған шығыс көкжиектен көз алмаған күйі. – Тек соңғы уақытта күн жарықтық өртенгендей күйіп шығатын болып жүр-ау. Әлдебір жаманшылыққа, қан

төгіске көрінбегей!» (Жұмаділов, 2005).

Қ.Жұмаділов көктем мезгілін бейнелеуімен көзге түседі. Көктемдегі ауа-райы шығармада әсерлі бейнелеген. Жазушы көктемнің ғажап құбылыстарын жаңа өмірдің басталуымен байланыстырады. Хан кеңесі, жорыққа аттану, жаңа істің бастауы бәрі көктемде болады. Қаламгер көктемнің келуін адамзат бақытымен сабақтастырады. Өткен жылда болған соғыс зардаптарын ұмытып, халқының әлеуметтік жаңарып, қайта түлеуін табиғат көріністерімен шебер жеткізеді. Көктемді символға айналдырып жіберген деуге болады.

Жазушылар тарихи романдағы жылдарды, ғасырларды тарихи фактілерге, архив материалдарына сүйене отырып уақытпен сабақтастырады. Мәселен, Ж.Ахмадидің «Есенгелді би» романында «Мың жеті жүз жиырма алтыншы – қой жылының көктемі» (Ахмади, 2004), «Сыбан Рабдан қолы 1710 жылғы бір жолғы жорығының өзінде Аягөз, Іле аңғарынан тартып Шудың бойын шулатып, Талас өңірін талқандап, қазақ даласының осынша өңірін көктей өтіп барып Ташкентке шабуылдаған» (Ахмади, 2004), «Қазақ елі 1723 жылы Ақтабан шұбырындыға ұшырады» (Ахмади, 2004), «Сол 1726 жылдан бірнеше жылға дейінгі аралықты қалмақтар орта жүздің және кіші жүздің бірталай жерінен ығыстырылды» (Ахмади, 2004), «1730 жылы Балқаштың түстік бетінде жоңғарларға қарсы жойқын ұрыс жүргізілді» (Ахмади, 2004), «Әбілқайыр 1730 жылы Сейітқұл бастаған «сен тұр, мен атайын» пысықтардан құралған өкілдер тобын Ресей әкімшілігіне елшілікке жіберіп үлгерді» (Ахмади, 2004), «... Абылайды босатып алу жөніндегі әйгілі «Қалмақкүрес келісімі» 1743 жылғы жаз басында Іле аймағының Тәңіртау алқабындағы көк жайлауда ойраттың соңғы хандарының бірі Ғалдан Церен ордасында осылай өтіп шықты» (Ахмади, 2004) деп болған оқиғаның айы, күні, жылы нақты көрсетілген. Роман туралы пікір білдірген ғалым Ш.Елеуенов «Роман жанрының цифр атаулыға жаны қас екені белгілі. Ілеуде бір оқиғаның болған уақыты көрсетілген цифрдың өзі жазуша келтіріледі. Ал, Жанат романы цифрды өгейсінбейді. Қайта эстетикалық жағынан әрлене түседі. Шығармада келтірілген нарық көрсеткіштері бейнебір әндетіп тұрғандай әсер етеді. Цифр роман сөзін сәл өзгерткізіп айтқанда, қазақ-қытай байланыстарының күміс дәуірінің қыр-сырын ашады. Өзінше бір сұлулықтың күміс сыңғыр шолпысын тағады» (Қазақ романы: өткені мен бүгіні, 2009) дейді. Осындай мысалдарды кітаптың кез келген бөлімінен кездестіруге болады.

Жазушы тарихи фактілерді өзгеріссіз, өз қалпында пайдаланған. «Абылай хан» энциклопедиясында «1743 жылы Абылай қалмақ тұтқынынан босап, еліне қайтып келеді» (Абылай хан, 2013), «Сейітқұл Құдайқұлов 1730 жылдың 28 тамызында Құтлымбет Қоштаев екеуі Әбілқайыр ханның Ресей патшасына жазған хатын Мәскеу арқылы Петербургке апарған» (Абылай хан, 2013) деген деректер жазушының берген мәліметтерін растай түседі. Ал 1723 жылы Ақтабан шұбырынды қасіреті болғаны тарихтан белгілі. Қаламгердің тарихи даталарды дәл берудегі мақсаты, біріншіден, оқырманына нақты тарихи оқиғаның өткен жылынан хабардар ету болса, екіншіден, шығарманың тарихилығын арттыра түсу. И.М.Савельева, А.В.Полетаевтың «История и время» деген еңбегінде «... важность событий далекой истории определяется исключительно по документальным источникам, а если источники молчат, то событие отсутствует» (Савельева, 1997) деп тарихи туынды үшін тарихи фактілердің маңыздылығын қадап айтады.

Тарихи романда әр түрлі формада кездесетін уақытты ғасырмен, сағатпен нақты өлшеуге келмейді. Сондықтан көркем туындыдағы оқиғаны осы жылы, мына сағатта болды деп айта алмаймыз.

Қорытынды

Уақыт категориясы жазушының стильдік ерекшелігіне қарай түрлі аспектіде

көрінуі мүмкін. Ол бірде тарихи тұлғалардың күнделікті тірлігінің, соғыс көріністерінің шындығы ретінде көрінсе, енді бірде қаламгер бүкіл елдің өміріне өзгеріс әкелген тарихи оқиғаларды тұтас қамтуға тырысады. Аталған шығармалардың барлығында да – уақыт негізгі фактор. Себебі, тарихи оқиғалар – халықтың ұлт болып қалыптасуына ықпал етеді. Уақыттан тыс, шындықтан алшақ кез-келген әрекет жазушы идеясын жасандылыққа ұшыратады. Ал, тарихи романдардың негізгі мақсаты тарихи шындықты бұрмаламай бейнелеу екені бәрімізге аян.

Әдебиеттер тізімі

- Абылайхан. *Энциклопедия*. (2013). Басред. Б.Ө. Жақып. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.
- Алпысбаев, Қ. (2008). *Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным мен көркемдік*. Алматы: Таймас.
- Ахмади, Ж. (2004). *Есенгелді би: Тарихи роман*. Алматы: Ана тілі.
- Бровман, Г. (1966). *Проблемы и герои современной прозы*. Москва: Художественная литература.
- Жарылғапов, Ж.Ж. (2003). *XX ғасыр соңындағы қазақ прозасының идеялық-эстетикалық мәселелер: Оқу құралы*. Қарағанды: ҚарМУ баспасы.
- Жұмаділов, Қ. (2005). *Он екі томдық шығармалар жинағы*. Т. 8. Алматы: Қазығұрт.
- Жұмаділов, Қ. (2005). *Он екі томдық шығармалар жинағы*. Т. 9. Алматы: Қазығұрт.
- Қазақ романы: өткені мен бүгіні*. (2009). Ұжымдық монография. Алматы: Алматы баспа үйі.
- Савельева, И.М., Полетаев, А.В. (1997). *История и время*. Москва: Языки русской культуры.
- Серікқалиев, З., Серікқалиева, Э. (1976). *Ақыл таразысы*. Алматы: Жазушы.
- Тимофеев, Л.И. (1963). *Основы теории литературы*. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР.
- Тілешов, Е. (2016). *Қайнар. Мақалалар, сұхбаттар*. Алматы: ЖК Айдаргазин Е.С.

References

- Abilai Khan: *Encyclopedia*. (2013). Edited by B.O. Zhakyp. Almaty: Qazaq Encyclopediasy. [in Kazakh].
- Akhmadi, Zh. (2004). *Esengeldi bi: Historical novel*. Almaty: Ana tili. [in Kazakh].
- Alpysbaev, Q. (2008). *Historical works in Kazakh literature: Cognition and artistry*. Almaty: Taimas. [in Kazakh].
- Brovman, G. (1966). *Problems and heroes of contemporary prose*. Moscow: Khudozhestvennaya literatura. [in Russian].
- Esim, G. (2012). *Hakim Abai*. Astana: Foliant. [in Kazakh].
- Jarilgapov, Zh.Zh. (2003). *Ideological and aesthetic problems of Kazakh prose at the end of the 20th century: Textbook*. Karaganda: KarSU Publishing House. [in Kazakh].
- Jumadilov, Q. (2005). *Collected works in twelve volumes*. Almaty: Qazyghurt. Vol. 8. [in Kazakh].
- Jumadilov, Q. (2005). *Collected works in twelve volumes*. Almaty: Qazyghurt. Vol. 9. [in Kazakh].
- Kazakh novel: Past and present*. (2009). Collective monograph. Almaty: Almaty Publishing House. [in Kazakh].
- Savelieva, I.M., Poletaev, A.V. (1997). *History and time*. Moscow: Yazyki russkoi kultury. [in Russian].

Serikqaliev, Z., Serikqalieva, E. (1976). *The scales of reason*. Almaty: Zhazushy. [in Kazakh].
Tilshov, E. (2016). *Qainar: Articles and interviews*. Almaty: ZhK Aidargazin E.S. [in Kazakh].
Timofeev, L.I. (1963). *Fundamentals of literary theory*. Moscow: State Educational and Pedagogical Publishing House of the Ministry of Education of the RSFSR. [in Russian].

A. Dalelbekkyzy

Kazakh National University of Sports, Astana, Kazakhstan
(E-mail: dalakma@mail.ru)

Chronotope and the Representation of Artistic Time in the Historical Novel

Abstract. The article examines the specific features of the representation of the category of artistic time in Kazakh historical prose. The study focuses on the historical novels *Daraboz* by K. Zhumadilov, *Yesengeldy Bi* by Zh. Akhmedi, and *Kazakh Khan Abylai* by D. Kanbakov, with particular attention to the functional role of time within the chronotopic structure of these works. The study analyzes the relationship between historical time and artistic time, as well as the artistic representation of historical dates, the traditional Kazakh system of chronology, seasons, and natural-cyclical time. In addition, the manifestations of physical, conceptual, perceptual, and event time within the literary text are identified. The relationship between historical fact and artistic fiction, as well as between authorial time and historical reality, is also examined. The research demonstrates that the precise indication of historical dates not only reflects the writer's responsibility toward historical facts but also enhances the historical, cognitive, and aesthetic value of the literary work. The study further identifies the role of artistic time in organizing the composition of the work, revealing the dynamics of historical events, and correlating the destinies of the characters with historical space. Consequently, the category of time in the historical novel is regarded as an important structural and semantic mechanism for the artistic interpretation of historical reality.

Keywords: historical prose, historical novel, artistic time, historical time, chronotope, temporal structure, category of time, historical reality, historical fact, artistic representation, authorial interpretation, narratology, composition, traditional chronology, natural-cyclical time.

А. Далелбеккызы

Казахский национальный университет спорта, г. Астана, Казахстан
(E-mail: dalakma@mail.ru)

Хронотоп и репрезентация художественного времени в историческом романе

Аннотация. В статье рассматриваются особенности репрезентации категории художественного времени в казахской исторической прозе. Объектом исследования являются исторические романы К. Жумадилова «Дарабоз», Ж. Ахмади «Есенгельды би», Д. Канбакова «Казахский хан Абылай», в которых анализируется функциональная роль времени в хронотопической структуре произведений. Исследуется соотношение исторического и художественного времени, а также художественная репрезентация исторических дат, традиционной народной системы летоисчисления, времен года и природно-циклического времени. Кроме того, выявляются особенности проявления физического, концептуального, перцептивного и событийного времени в художественном

тексте. Рассматривается взаимосвязь исторического факта и художественного вымысла, авторского времени и исторической действительности. В ходе исследования установлено, что точное указание исторических дат не только свидетельствует об ответственности писателя перед историческим фактом, но и повышает историко-познавательную и художественную ценность произведения. Определяется роль художественного времени в организации композиции произведения, раскрытии динамики исторических событий и соотношении судеб персонажей с историческим пространством. В результате категория времени в историческом романе рассматривается как важный структурно-семантический механизм художественного освоения исторической действительности.

Ключевые слова: историческая проза, исторический роман, художественное время, историческое время, хронотоп, темпоральная структура, категория времени, историческая действительность, исторический факт, художественная репрезентация, авторская интерпретация, нарратология, композиция, традиционная система летоисчисления, природно-циклическое время

Автор туралы мәлімет:

Дәлелбекқызы А. – PhD, Қазақ ұлттық спорт университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7647-817X>

Information about author:

Dalelbekkyzy A. – PhD, Associate Professor at the Kazakh National University of Sports, Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7647-817X>

Сведения об авторе:

Дәлелбекқызы А. – PhD, ассоциированный профессор Казахского национального университета спорта, г. Астана, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7647-817X>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

*Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі / Methods of teaching language and literature /
Методика преподавания языка и литературы*

IRSTI 17.01.45

Article

M.Kh. Assen, M.Y. Seitova

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan.*

(E-mail: assenmoldir@gmail.com)

The importance of mental health awareness in foreign language teaching

Abstract. This study investigated the importance of mental health awareness in foreign language teaching, exploring how students' emotional states influence their learning experiences. Using a quantitative survey design, data were collected from a total of 60 university students by means of a 10-item Likert-scale survey that measured anxiety, stress, confidence, and emotional well-being in language classrooms. All responses were valid and therefore included in the analysis. Reliability testing revealed strong internal consistency, thus confirming that the instrument effectively measured a unified construct related to mental health. Descriptive statistics revealed a mean score that was moderately high, therefore indicating that most students agreed mental health significantly influences their motivation, participation, and performance regarding foreign language learning. Overall, the findings emphasize that mental health plays a critical role in shaping learners' academic outcomes and point to the need for teachers to assume mental health-sensitive practices in order to create supportive and effective learning environments.

Keywords: Mental health awareness, foreign language teaching, language learner anxiety, teacher wellbeing, emotional support in education, language classroom environment, psychological safety, learner motivation, affective factors in language learning, teacher-student relationship

DOI: <https://doi.org/10.71078/9v3qqg54>

Received: 27.06.2026; Accepted: 02.07.2026; Available online: 04.07.2026.

Introduction

Teaching a foreign language is special because it deals with students' minds, feelings, and how they get along with others, all at the same time. Unlike some subjects that are just about thinking or solving problems on your own, learning a language means talking a lot, speaking up, and wanting to communicate in a way that's new to you. Students have to share their ideas, figure out what others mean, and answer quickly, often in front of the whole class. This makes the language classroom an emotional place where things like feeling anxious, motivated, confident, and good about yourself really matter. Research has long shown that feelings are tied to learning. At first, people thought learning a language was all about thinking, but soon they realized that emotions have a big impact on how well students learn and use the language. One study found that feeling anxious about speaking a foreign language is common, especially when students have to speak. This anxiety can cause physical symptoms like a racing heart, shaking, or feeling blocked, as well as behaviors like avoiding speaking, staying quiet, and not participating.

Another idea is that when students are anxious or stressed, it's like having a filter that

blocks them from learning, even if they understand the material. Over the years, studies have backed this up, showing that anxiety makes it hard to remember words, use your memory effectively, and want to speak. Plus, feeling good emotionally, being strong, forming your identity, and handling stress well are all linked to doing well with languages in the long run. Students who feel encouraged, valued, and confident are more likely to join in activities, keep going when things get hard, and really want to learn. On the other hand, students who are stressed, have low self-esteem, or are scared of being judged might pull back, rely on memorizing instead of understanding, and lose their drive to learn. This creates a tricky situation: learning a language depends on talking and getting involved, but many students find talking the hardest part because of their feelings.

Even though we know that mental health is important for learning languages, it's often not really part of the way languages are taught. Teachers often focus on getting things right, doing well on tests, and teaching in a way that puts the teacher in charge. This can make students feel more stressed and anxious about making mistakes. Also, many language teachers don't have much training in mental health, how to support students emotionally, or how to spot when students are struggling. Because of this, emotional problems are often seen as just a lack of effort or ability, instead of signs of stress or anxiety.

So, we really need to teach languages in a more caring and understanding way. This article will look at why we should include mental health awareness in language teaching, using what we know from studies on learning languages, psychology, and how the brain works. It will explore how mental health affects learning, talking, and being involved in class, as well as what teachers and schools can do to teach in a way that supports students' mental health. By looking at research and ideas, this study argues that mental health is a key part of teaching languages well and should be handled carefully and consistently.

The purpose of the study is to investigate how mental health awareness impacts the process of teaching and learning a foreign language.

The research question:

How does the state of students' mental health affect their motivation and performance to learn a foreign language according to the survey?

Methodology

Research Design

This study used a quantitative research design with a survey approach to investigate how the mental health of students—namely, anxiety, stress, and emotional well-being—affected their experience of learning a foreign language. For the collection of numerical data, a structured questionnaire comprising 10 items was used, enabling statistical analysis of students' perceptions. The design was adopted because it allows for objective measurement of psychological and academic experiences across a larger group of learners.

Participants and settings

A total of 60 participants took part in the present research. All questionnaires were fully completed; thus, 100% valid cases were included for this analysis. None of the respondents needed to be excluded due to missed responses. This sample was a representation of learners currently studying a foreign language at the university level. Their involvement was on a voluntary basis, with all responses being anonymous to guarantee truthfulness and reduce social desirability bias.

Data instrument

The primary data collection tool consisted of a 10-item Likert-scale questionnaire aimed at measuring the students' emotional experiences associated with learning foreign languages. Items measured several aspects of mental health, which are as follows: anxiety during speaking tasks, stress relating to classroom performance, confidence in communicating, and overall

emotional well-being. Responses obtained on a 5-point scale ranged from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree).

A reliability test was conducted to assess the internal consistency of the instrument. The questionnaire reflected a very strong reliability, with a Cronbach's Alpha, confirming that all the items measured a coherent construct related to mental health influences on language learning.

Treatment

The survey was administered to students either online or in a printed format during their regular class hours. Participants were informed about the purpose of the study and assured that their participation was purely voluntary and their responses would be kept confidential. After providing consent, students completed the survey individually. The data collection process ensured minimum interference and allowed the students to respond as per their personal experiences. Completed responses were collated and then entered into a statistical analysis program for interpretation. Prior to analysis, all data were checked for completeness. There was no need to undertake any data cleaning or case removal.

Data Analysis

Collected data were analyzed using descriptive and reliability statistics. A Case Processing Summary was first generated to ensure the number of responses that were valid. Further, the Cronbach's Alpha reliability analysis of the 10-item scale tested for internal consistency. Finally, descriptive statistics-mean, minimum, maximum, and standard deviation-were used to interpret students' overall perceptions of how mental health influences their foreign language learning performance. These analyses provided both the numerical foundation and the interpretative insights for the study's results.

Literature review

In recent years, lots of studies have looked at how emotions affect learning a second language. This shows that people are starting to realize that learning a language isn't just about thinking and grammar, but also about emotions and feelings. Early studies focused on things like grammar, vocabulary, and sentence structure, sometimes ignoring the emotional side of learning. But then people started using teaching methods that focused on communication, and they also learned from psychology that things like anxiety, motivation, confidence, and feeling good emotionally are really important. One big idea is that students learn best when they're not too anxious, feel motivated, and feel safe emotionally. When students are stressed or scared of failing, it's like having a filter that blocks them from learning new information. This idea changed how people thought about learning languages, and they started to look at how students' emotions affect their performance in class, how well they remember things, and how well they can communicate.

One of the most studied emotions in language learning is feeling anxious about speaking a foreign language. This kind of anxiety happens because learning a language, especially speaking and interacting with others, can be tough. Studies have found that anxiety can make it hard for students to think clearly, pay attention, remember things, and find the words they need. Anxious students might have trouble organizing their thoughts when they speak, and they might try to avoid speaking, memorize things instead of understanding them, or not participate in class. Also, students learning English as a second language often feel more anxious in regular classrooms because they're worried about being judged, misunderstood, or evaluated poorly. All of this shows that anxiety can really affect how willing students are to speak, how confident they feel, and how well they do in language class.

Looking at the research and studies, a few things stand out about how important mental health is in learning a language. First, feeling anxious about learning a language really hurts how well you can think and communicate. Anxiety makes it harder to remember vocabulary,

form sentences, and speak fluently because it messes with your short-term memory and how well you process language (MacIntyre, 1995). Students who are really anxious tend to avoid participating in class, don't want to speak, or rely too much on memorizing instead of actually communicating. This means they don't get as much practice, which limits their exposure to real-life situations and makes it harder to speak without planning. Anxious students also often show physical and emotional symptoms like a racing heart, tension, self-doubt, and fear of failing, which makes it even harder to think clearly and get involved in class.

Second, feeling good emotionally is strongly linked to how motivated you are and how much you participate in class. Studies show that students who feel happy, content, and relaxed are more likely to take risks with the language, get involved in activities, and keep trying even when things get tough (Dewaele, 2015). Positive emotions help you think more flexibly, which means you can use what you've learned in real situations, remember language structures for longer, and process new information faster. Feeling stable emotionally also helps you become more confident, resilient, and have a growth mindset. On the other hand, students who are stressed, have low self-esteem, or feel emotionally distressed tend to be less motivated, less involved, and more likely to give up when things get hard, which ultimately slows down their language learning and long-term success.

Third, what teachers do and how they teach really affects students' mental health and how well they learn. Teachers who are encouraging, give good feedback, and communicate with empathy help students feel less anxious and more confident. Strategies like accepting mistakes as part of learning, giving personalized feedback, and providing opportunities for teamwork help create a classroom environment that feels safe and welcoming. But, teachers who are strict, give harsh criticism, or create overly competitive environments can increase stress and anxiety, which can lead to students disengaging, not participating, and losing motivation. A teacher's emotional intelligence, awareness of students' feelings, and ability to build trust are key to helping students manage their mental health (Mercer & Gregersen, 2020). Basically, the teacher helps students learn the language and also supports their emotional and mental well-being.

Fourth, school support really affects students' overall mental health and how well they do in school. Schools and universities that offer counseling services, mental health programs, flexible academic policies, and teacher training help reduce stress, prevent burnout, and build emotional strength (Rodrigues & Steel, 2019). Some examples of school support include peer mentoring programs, workshops on coping strategies, stress management programs, and ways to identify and help students with anxiety or depression. Studies show that this kind of support improves student engagement, promotes perseverance, and creates a supportive learning environment that values both academic success and well-being. By including mental health awareness in school policies and procedures, schools can improve individual student outcomes and create a more welcoming and encouraging place to learn.

Research also shows the importance of teacher awareness about students' needs related to mental health. Godwin-Jones (2018) suggests that modern language educators should use holistic approaches that take into consideration the psychological well-being of their learners. Supportive teachers who create an environment that is non-threatening will reduce anxiety and persuade students to take risks necessary in language development. It includes the use of positive feedback, preparation time before speaking, and encouraging collaborative learning.

Motivation is another important emotion that affects mental health and learning. When students feel like they're good at something, can make their own choices, and are connected to others, they become more motivated. Feeling happy, curious, and satisfied makes them want to get involved, keep trying, and take risks with the language. But when students are stressed, tired, or emotionally drained, they lose motivation, which makes them less involved and less efficient at learning. Positive emotions help students think better, be more creative, and

remember things, while negative emotions like anxiety, frustration, and fear can really slow down language development. So, it's really important to help students feel good emotionally so they stay motivated, get involved in class, and learn the language well in the long run. How teachers and students interact is also important for students' emotions. When teachers are supportive, it helps create a safe learning environment where students feel comfortable participating, taking risks, and trying difficult communication tasks. Teachers who are understanding, emotionally smart, and aware of students' feelings can help students feel more willing to speak, less anxious, and more confident. Emotionally intelligent teachers can also spot when students are stressed or not engaged and use strategies like providing extra support, working in groups, and doing reflection exercises to help students build emotional strength. So, teachers not only help students learn the language, but they also help them feel good emotionally and mentally.

Another critical factor influencing students' emotional experiences is classroom climate. Highly communicative activities, for example, free speaking or group presentations, may create heightened anxiety levels if not managed properly. When educators embed strategies that promote mental health, though—such as offering preparation time, promoting peer collaboration, and normalizing mistakes—students reported higher comfort levels and stronger motivation to contribute. These findings are further supported by studies indicating that psychologically safe learning environments contribute to better linguistic outcomes and improved learner autonomy (MacIntyre, 2017).

Overall, research clearly shows that emotions like anxiety, motivation, teacher support, and school resources are super important for learning a second language successfully. While it's also important to have thinking and language skills, they're not enough on their own. Students' emotional and mental states really affect how well they can learn information, participate, and communicate in the long run. So, including mental health awareness in language teaching isn't just a good idea, it's necessary for teaching well, focusing on the student, and achieving long-term results.

Results

The research study presented the results of the survey, which was outlined in detail students' perceptions of the influence of mental health on their foreign language learning experience. A case processing analysis was done in order to ensure the accuracy and completeness of the data set before conducting reliability and descriptive tests. The following step demonstrated the case processing summary of the survey.

Table 1. Case processing summary of the survey

		N	%
Cases	Valid	60	100,0
	Excluded ^a	0	,0
	Total	60	100,0

a. Listwise deletion based on all variables in the procedure.

That table illustrated all 60 learners were successfully included in the analysis, no cases were excluded, and there were no missing values, thus yielding 100% valid cases in the data set. A complete dataset enhances the quality of findings, since it precludes the possibility of distortion or bias associated with incomplete responses. Because the participants responded completely to each item, the subsequent statistical procedures, such as those for reliability analysis and descriptive statistics, could be based on a sample that was fully intact and

representative. High data integrity enhances the confidence of the researcher in the reliability and overall interpretability of the results.

As a primary step, the table presented reability statistics of survey. A reliability analysis using Cronbach's Alpha was carried out in order to determine the internal consistency of the questionnaire measuring the students' mental health experiences in FLL.

Table 2. Reability statistics

Cronbach's Alpha	N of Items
,843	10

The result showed that the Cronbach's Alpha value stands at .843 across the 10 survey items, proving that the instrument is highly reliable. In social sciences research, a Cronbach's Alpha above .70 is considered acceptable, while values above .80 indicate strong internal consistency. Therefore, the obtained value confirms that the items in the survey consistently measure the same underlying construct related to students' emotional and psychological states during language learning.

This high reliability suggests that participants' responses to the items were coherent and stable, meaning that the questions were well-constructed and well-understood. Strong internal consistency also means that the different items, such as those on anxiety, stress, confidence, and emotional well-being, interrelate to one another and collectively represent a unified dimension of mental health impact. Therefore, the scale is dependable to assess students' perceptions and experiences. Added to this, the reliability outcome offers confidence in the veracity of the descriptive findings. Since the instrument is statistically reliable, it is possible to interpret the average scores, the variations, and the overall patterns observed in the dataset with more certainty. In this way, it supports the validity of conclusions that can be drawn from the survey and reinforces the usefulness of the instrument for future research on mental health in language education.

The last table demonstrated descriptive statistics of survey. Descriptive statistics were therefore computed to give an appropriate overview of the students' overall perceptions concerning the place of mental health in the process of learning a foreign language.

Table 3: Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
total	60	2,30	4,50	3,4317	,59589
Valid N (listwise)	60				

The result gave an overview of the central tendency and variability of the total score. The number of valid cases analyzed, which is 60, further confirms the completeness and reliability of the dataset used in this paper. The composite score measuring students' mental health experiences ranged from a minimum of 2.30 to a maximum of 4.50, reflecting noticeable differences in how strongly participants felt mental health influenced their language-learning process. With a mean score of 3.43, it would appear that, on average, respondents showed a moderate to high level of agreement that mental health factors-stress, anxiety, and emotional well-being-affect their foreign language performance. Since the scale presumably varies from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree), a mean greater than 3.0 does indeed reveal that the majority of students consider mental health to be an important aspect of their academic and communicative achievements. This result would therefore suggest that a considerable number

of learners are aware that difficulties with mental health do have an impact on their willingness to participate and speak in language classes, not to mention sustaining motivation.

Taken together with the mean, the standard deviation of 0.59 informs about the variation in responses given by students. This moderate level of dispersion suggests that, although there was variation in individual perceptions, the responses were not very scattered or polarized. Instead, the majority of respondents recorded scores that are relatively clustered around the mean. This consistency strengthens the reliability of the results, suggesting that students generally share similar experiences and beliefs related to the role of mental health in their language-learning journeys. Meanwhile, the presence of both lower, 2.30, and higher, 4.50, scores indicates that some students experience very little mental health pressure, while others feel strongly affected, thereby demonstrating diversity in the emotional experiences within the classroom. These findings altogether suggest that, from a descriptive perspective, the students in this sample tended to view mental health as an influential factor in foreign language learning and that the bulk of responses fell within a moderate-to-high range. These provide a useful quantitative basis for further analysis and interpretation of how mental health awareness can facilitate teaching and support student well-being.

Overall, the case processing summary, reliability analysis, and the descriptive statistics support a consistent picture regarding students' perceptions of how mental health affects foreign language learning. The completeness of the data, with all 60 cases fully valid, further strengthened the accuracy of the findings and ensured that no patterns were distorted due to missing responses. Importantly, the high reliability coefficient (Cronbach's Alpha = .843) indicates that the measurement items measured a unitary construct related to students' emotional and psychological experiences in language classrooms. Descriptive results indicated that students moderately agreed that mental health factors, especially anxiety, stress, and confidence, affect their participation and performance. Generally, the findings would indicate that learners consistently recognize mental health as a significant element of their language-learning experience and, thus, provide strong quantitative findings in support of the need to incorporate mental health awareness into foreign language teaching practices.

Discussion

The results of this study show that mental health and learning a language are closely linked. Emotions affect every part of learning a second language, from understanding new information to speaking and interacting with others. Anxiety, one of the most important emotions, acts like a wall that makes it harder for students to learn and remember language (Krashen, 1982). When students are stressed or scared of failing, they can't focus on language tasks. This makes it harder to speak fluently, form sentences, and remember vocabulary. On the other hand, students who feel safe emotionally, motivated, and confident are more likely to take risks when speaking, participate in group projects, and try out new language structures – which are all important for becoming good communicators.

Learning a language is also about expressing yourself and forming your identity. As students share their ideas in a new language, they're also building their sense of self. Mistakes, miscommunications, or mispronunciations can feel like threats to their self-esteem, which can make them pull back, hesitate, or not want to participate. Teachers play a key role in helping students deal with these emotional challenges. Teaching methods like focusing on positive feedback, using teamwork and projects, putting students in charge of their learning, and providing extra support can reduce emotional stress and create a classroom where experimenting is encouraged and mistakes are seen as learning opportunities. By creating a safe environment, teachers can help students fully engage with the language, boosting their confidence and skills (Williams & Burden, 1997; Mercer & Gregersen, 2020). School support is also needed to keep these classroom efforts going. Training programs that teach teachers about emotional

intelligence, mental health, and how to support students who have experienced trauma can help them recognize and address students' emotional needs. Schools that offer peer mentoring, counseling services, and inclusive policies help create an environment that improves teacher well-being and effectiveness, as well as reducing student anxiety. Without this kind of support, classroom efforts might not last and might not address bigger issues affecting students' mental health. So, using school policies and classroom practices together can maximize positive results, helping students, teachers, and the education system as a whole.

It's also important to remember that emotions are always changing and affecting each other. Motivation, self-confidence, emotional health, and teacher support all work together to shape students' experiences and results. Positive emotions support engagement and motivation, which then helps with language development and thinking skills. But, if anxiety and emotional distress aren't dealt with, they can create a cycle where decreased engagement leads to less practice, poorer performance, and increased stress. Knowing this means we need to take action on multiple levels, including school-wide, classroom-based, and individual approaches. Including psychological factors in curriculum design, evaluation methods, and teacher training programs makes sure that language teaching not only builds language skills but also promotes emotional strength, personal growth, and lifelong learning skills.

In conclusion, teaching languages effectively is linked to mental health. By recognizing the psychological aspects of learning, putting evidence-based teaching methods into practice, and providing school support, teachers can create environments where students are empowered to achieve both language and emotional development. This integrated approach not only improves learning outcomes but also promotes the long-term flexibility, drive, and well-being needed for success in a globalized world.

Conclusion

Why is mental health so important in learning a language? Well, how students feel really changes how they learn, remember things, and talk to people. Learning a language isn't just about thinking; it's also about how you feel. You might feel like you're trying to become someone else, taking risks, and always judging yourself. If you're worried, stressed, or don't feel good about yourself, it's like having walls up that stop you from learning. You can't understand as well, remember what you've learned, or speak up in class. You don't want to try speaking without being sure, be creative, or play around with the language – but these things are key to getting good at communicating.

But, if you feel good and safe, you'll be much more willing to learn! You'll try out new things with the language, not be so scared of making mistakes, and actually learn from when people correct you. Feeling good helps you think better, figure out how to talk to people, and just get the language into your head. So, feeling good mentally isn't just a nice thing to have; it's super important for learning a language well.

So, how do we care for the mental health of students? Teachers are a big deal. How they act, what they say, and how they run the class can either make students more or less nervous. So, teachers should learn how to understand people's feelings, how to help students who've had tough experiences, and how to make the classroom a safe and welcoming place. Schools should also teach about mental health, offer counseling, and try not to put too much pressure on students. Teachers, school leaders, and mental health experts need to work together to support students. In the future, we need to look at how online learning changes things. Learning online can bring worries. We should also see how things like social media and online tools affect how confident students feel and how they see themselves when speaking the language. Checking in on students over time will help us see what things really make a difference.

If we focus on mental health, we can make language classes that are good for learning and good for students' emotional health. Learning a language and feeling good are linked. If we

remember this, we can teach in a way that helps students get good at the language and grow as people. The path forward for language teaching is to care about how students feel, because being able to handle your emotions is just as important as being smart.

References

- Arnold, J. (2011). *Attention to Affect in Language Learning*. Cambridge University Press.
- Dewaele, J.M. (2015). On emotions in foreign language learning and use. *The Language Teacher*, 39(3), 13–15.
- Dewaele, J.M., & MacIntyre, P.D. (2014). The two faces of Janus? Anxiety and enjoyment in the foreign language classroom. *SSLTT*, 4(2), 237–274.
- Godwin-Jones, R. (2018). Emerging technologies: Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding. *Language Learning & Technology*, 22(3), 2–11.
- Gregersen, T., & Horwitz, E.K. (2002). Language learning and perfectionism. *MLJ*, 86(4), 562–570.
- Horwitz, E.K., Horwitz, M.B., & Cope, J. (1986). Foreign language classroom anxiety. *MLJ*, 70(2), 125–132.
- Krashen, S.D. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon.
- MacIntyre, P.D. (1995). How does anxiety affect second language learning? *Language Learning*, 45(2), 283–305.
- MacIntyre, P.D. (2017). An overview of language anxiety: Research and future directions. In C. Gkonou, M. Daubney, & J.-M. Dewaele (Eds.), *New insights into language anxiety* (pp. 11–30). Multilingual Matters.
- Mercer, S., & Gregersen, T. (2020). *Teacher Wellbeing*. OUP.
- Oxford, R.L. (2016). Toward a psychology of well-being. *SSLTT*, 6(3), 401–432.
- Pappamihel, N.E. (2002). ESL students and language anxiety. *TESOL Quarterly*, 36(3), 327–355.
- Rodrigues, M.L., & Steel, G. (2019). Emotional intelligence in language learning. *JLE*, 5(3), 85–96.
- Ryan, R., & Deci, E. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations. *CEP*, 25(1), 54–67.
- Saito, K., Dewaele, J. M., Abe, M., & In'nami, Y. (2018). Anxiety and proficiency. *Language Learning*, 68(3), 709–742.
- Scovel, T. (1991). The effect of affect on language learning. In *Language Anxiety*.
- Swain, M. (2013). Cognition and emotion in second language learning. *Language Teaching*, 46(2), 195–207.
- Tsui, A. B. (1996). Reticence in second language learning. *Cambridge Journal of Education*, 26(1), 109–120.
- Williams, M., & Burden, R. (1997). *Psychology for Language Teachers*. CUP.
- Young, D. J. (1991). Creating a low-anxiety classroom. *MLJ*, 75(4), 426–439.
- Zembylas, M. (2007). Emotional ecology. *Studies in Philosophy and Education*, 26(3), 293–307.

М.Х. Асен, М.Е. Сейтова

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан
(E-mail: assenmoldir@gmail.com)

Шет тілін оқытудағы психикалық денсаулық хабардарлығының маңызы

Аңдатпа. Бұл зерттеу шет тілін оқытудағы психикалық денсаулық хабардарлығының маңыздылығын зерттеп, студенттердің эмоционалды жай-күйінің олардың оқу тәжірибесіне қалай әсер ететінін анықтады. Сандық сауалнама әдісін қолдана отырып, тіл сабақтарындағы мазасыздықты, стрессті, сенімділікті және эмоционалды әл-ауқатты өлшейтін 10 тармақты Likert шкаласы бойынша 60 университет студентінен деректер жиналды. Барлық жауаптар жарамды деп танылып, талдауға енгізілді. Сенімділік тестілеуі жоғары ішкі үйлесімділікті көрсетіп, аспаптың психикалық денсаулыққа қатысты біртұтас құрылымды тиімді өлшегенін растады. Дескриптивті статистика орташа деңгейден жоғары көрсеткішті анықтап, көптеген студенттердің психикалық денсаулықтың олардың шет тілін үйренудегі мотивациясына, қатысуына және үлгеріміне елеулі әсер ететінімен келісетінін көрсетті. Жалпы алғанда, нәтижелер психикалық денсаулықтың оқушылардың академиялық нәтижелерін қалыптастырудағы шешуші рөлін көрсетіп, мұғалімдердің қолайлы әрі тиімді оқу ортасын құру үшін психикалық денсаулыққа сезімтал тәжірибелерді қабылдау қажеттігін атап көрсетеді.

Түйінсөздер: психикалық денсаулық хабардарлығы, шет тілін оқыту, тіл үйренушінің мазасыздығы, мұғалімнің әл-ауқаты, білім берудегі эмоционалды қолдау, тіл сабағының ортасы, психологиялық қауіпсіздік, оқушының мотивациясы, тіл үйренудегі аффективті факторлар, мұғалім-студент қарым-қатынасы

М.Х. Асен, М.Е. Сейтова

Международный Казахско-Турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,

Туркестан, Казахстан

(E-mail: assenmoldir@gmail.com)

Важность осознания психического здоровья в преподавании иностранного языка

Аннотация. В данном исследовании изучалась важность осознания психического здоровья в преподавании иностранного языка, а также то, как эмоциональное состояние студентов влияет на их учебный опыт. С использованием количественного метода опроса были собраны данные от 60 студентов университета с помощью анкеты из 10 пунктов по шкале Лайкерта, измеряющей тревожность, стресс, уверенность и эмоциональное благополучие на занятиях по языку. Все ответы оказались валидными и были включены в анализ. Проверка надежности показала высокую внутреннюю согласованность, подтвердив, что инструмент эффективно измерял единую конструкцию, связанную с психическим здоровьем. Описательная статистика выявила умеренно высокий средний балл, что указывает на то, что большинство студентов согласны с тем, что психическое здоровье значительно влияет на их мотивацию, участие и успеваемость при изучении иностранного языка. В целом, результаты подчеркивают, что психическое здоровье играет решающую роль в формировании академических результатов учащихся, и указывают на необходимость того, чтобы преподаватели применяли практики, учитывающие психическое здоровье, для создания благоприятной и эффективной учебной среды.

Ключевые слова: осознание психического здоровья, преподавание иностранного языка, тревожность изучающих язык, благополучие преподавателя, эмоциональная поддержка в образовании, среда языкового класса, психологическая безопасность, мотивация учащегося, аффективные факторы в изучении языка, отношения преподаватель-студент

Авторлар туралы мәлімет:

Асен М.Х. – магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Филология факультеті, Педагогикалық шетел тілдері кафедрасы, Түркістан қ., Қазақстан.

Сейтова М.Е. – PhD, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Филология факультеті, Педагогикалық шетел тілдері кафедрасы, Түркістан қ., Қазақстан.

Information about authors:

Assen M.Kh. – Master's student, Department of Pedagogical Foreign Languages, Faculty of Philology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

Seitova M.Y. – PhD, Associate Professor, Department of Pedagogical Foreign Languages, Faculty of Philology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Асен М.Х. – магистрант, кафедра педагогических иностранных языков, факультет филологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан.

Сейтова М.Е. – PhD, ассоциированный профессор, кафедра педагогических иностранных языков, факультет филологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

Тұлғатану / Personalistics / Персоналистика

ҒТАР 17.09.91

Ғылыми мақала

Қ. Әбдезұлы*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан***Профессор Темірбек Қожакеев және алаштану**

Аңдатпа. Мақалада көрнекті әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Темірбек Қожакеевтің алаштану ғылымының қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Мақаланың мақсаты – ғалымның XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының әдеби, мәдени және қоғамдық-саяси мұрасын зерттеудегі қызметін бағамдау, оның тарихи тұлғалардың шығармашылық мұрасын ғылыми айналымға енгізудегі еңбегінің маңызын айқындау. Негізгі назар кеңестік кезеңде есімдері мен еңбектері ұзақ уақыт бойы зерттеуден шеттетілген Алаш қайраткерлерінің мұрасын қайта жаңғырту мәселесіне аударылады. Профессор Темірбек Қожакеевтің архив материалдары мен XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы мерзімді басылымдар негізінде жүргізген ізденістері, әсіресе Нәзір Төреқұловтың әдеби, ғылыми және мәдени қызметін зерттеудегі еңбегі сипатталады. Ғалымның «Жыл құстары», «Көк сеңгірлер», «Сара сөздің сардарлары» атты еңбектерінің алаштану тарихындағы орны көрсетіледі. Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынұлы мен Телжан Шонанұлының бірлескен оқулық-хрестоматиясын, Алаш зиялыларының әдеби мұрасын зерттеу мен насихаттаудағы қызметі сараланады. Мақалада Темірбек Қожакеевтің ғылыми ізденістері кеңестік идеологиялық шектеулер жағдайында ұлттық әдебиет пен мәдениет тарихының көмескіленген тұстарын қалпына келтіруге бағытталғаны атап өтіледі. Ғалымның ұстаздық қызметі мен қазақ журналистикасы мамандарын даярлаудағы еңбегі де назардан тыс қалмайды. Нәтижесінде профессор Темірбек Қожакеевтің алаштану және Нәзір Төреқұлов мұрасын зерттеу бағыттарының дамуына елеулі үлес қосқан ғалым екендігі тұжырымдалады. Мақаланың ғылыми-танымдық маңызы Алаш мұрасын тарихи тұрғыдан бағалау және ұлттық рухани құндылықтардың сабақтастығын танытумен анықталады.

Түйін сөздер: Темірбек Қожакеев, алаштану, Алаш қозғалысы, Нәзір Төреқұлов, қазақ әдебиетінің тарихы, ұлттық зиялылар, архивтік мұра, әдебиеттану, тарихи жады, ұлттық руханият

DOI: <https://doi.org/10.71078/y9btgy13>

Түсті: 28.06.2026; Мақұлданды: 03.07.2026; Онлайн қолжетімді: 04.07.2026.

Қазақ елінің, қазақ жұртының тағдыры сынға түскен тарихи белестерде, алмағайып замандарда әсіресе қазақ оқығандары, ұлт зиялылары жанқиярлық еңбек көрсетті. Ұлт болашағын ойлап қам жеген, халқы үшін от пен суға түскен, азап шеккен, керек болса осы мақсатта басын бәйгеге тігіп, жан қиған да осы Алаш арыстары болды. Әсіресе, ұлттық тәуелсіздік үшін күресте олардың бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, тізе біріктіріп, ел санасын оятудағы қыруар еңбегін есшуақытта ұмытуға болмайды. Елдік мұраттардың жарқырап көрінген тұсы да осы жылдар болды десек қателеспейміз.

Алайда, 1937 жылдың қырғынында осынау қазақтың қаймағы болған арыстарымыз барлығы түгелдей дерлік репрессияға ұшырап, басым көпшілігі ату жазасына кесілді. Ажалдан аман қалғандарының өзі ұзақ жылдар бойында қуғын-сүргінге ұшырады. Ал

олардың жанұясы, ұрпағы, ағайын туысы көрген азап пен ашаршылық зардаптарын айтып жеткізу қиын. Осының барлығын ойлап отырсақ, бүгінгі тәуелсіздігімізге, жылдан-жылға қарқындап дамып, іргесін бекіте бастаған егемен еліміздің, әсіресе оның әлем мойындап отырған халықаралық беделінің бүгінгі биігіне қаншама тар жол тайғақ кешуден өтіп жеткеніміз көз алдымызға келеді.

Осылайша, қазақ ұлтының бүгінгі жарқын болашағын жақындатуға, оның іргетасын қаласуға сонау өткен XX ғасырдың алғашқы жылдарында аянбай еңбек еткен, қыруар жұмыс жасаған Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұстафа Шоқайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Смағұл Садуақасұлы, Тұрар Рысқұлұлы т.б. көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, әйгілі ақындар мен қаламгерлердің бел ортасында Нәзір Төреқұловтың да есімі жарқырап көрінеді. Алаш идеясы бастарын біріктірген осынау бір топ саңлақтарымыздың қоғамдық және саяси өміріміздің әр саласында еңбек етіп, сол арқылы әрқайсысының түптің түбінде ұлттық тәуелсіздігімізге қол жеткізуге әрекет жасағандығын аңғарамыз.

Ең бастысы, Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы бастаған Алаш қайраткерлері қазақ ұлтының сол тұстағы тағдырын, тарихи дағдарысын кездейсоқ жағдай емес, қызыл империяның, яғни билік басына біржолата келген кеңес үкіметінің, большевиктік, коммунистік партияның күштеп саналы түрде жүргізген отаршылдық, шовинистік және алдау саясаты екенін білді. Олар бұл саясаттың әдіс, тәсілдерін әшкерелеп және оның түптің түбінде қазақ халқын түбегейлі жоюға бағытталғанын да аңғарды.

Мемлекет және қоғам қайраткері Нәзір Төреқұлов та осы идея үшін күресті, азабы мен абыройы қатар түсіп жатқан, қатал да қатыгез тағдыр кешті. Оның өмір жолына қарап отырсақ, қоғамдық және саяси қызметінің барлық белестерінде алдымен ұлтына, туған халқына аянбай көмек беруге ұмтылғанын көреміз. Керек болса, осы мақсатта қолына қалам алып ғылыммен, әдебиетпен және журналистік қызметпен де айналысты. Соның арқасында қазақ әдебиеті мен өнері үшін, қазақ тіл ғылымы мен баспасөзі үшін, бір сөзбен айтқанда жалпы қазақ тарихы мен руханияты үшін қаншама құнды дүниелер жазып тастап кетті.

Осы орайда қалам қайраткерінің осынау баға жетпес құнды мұралары жайында алғашқы іргелі ой-пікірлерді айтқан, сүбелі-сүбелі мақалалар жазған бір ғалым ағамыздың ерен еңбегін атап өтпеу қиянат. Ол өмірден өтіп кеткен, күллі қазақ журналистерінің ұстазы, қажырлы, қайсар ағамыз, көрнекті әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Темірбек Қожакеев еді.

Профессор Темірбек Қожакеев сонау 80-жылдардың аяғы мен 90-жылдардың басында-ақ осынау тақырыпты терең қазып зерттеді. Әсіресе Нәзір Төреқұловтың әдебиетші, сыншы, өнертанушы, мәдениет қайраткері ретінде еңбегін Темірбек Қожакеев ағамыз архив деректерін сарыла іздеп, тапжылмай отырып, 20-30 жылдардағы «Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа», «Бірлік туы», «Жас азамат», «Ұран» газеттері мен «Айқап», «Абай», т.б. журналдардың тігінділеріндегі сарғайып кеткен жарияланымдарды жинастырып, зерттеп, салыстыра отырып тарихи ақиқатты қалпына келтірді.

Өзі де сол жылдары 1986-ның қақаған қысында қазақ жастарының ұлт-азаттық үшін күресіне ұласқан Желтоқсан үшін жұмыстан қуылып, партиядан шығарылып, жазықсыз қудалауда жүрсе де, тынбай ізденіп, жүдеген көңілге медеуді, жүрек емін осынау Алаш арыстарының жазғандарынан, солардың тағдыр соқпағынан, рухани күш-қуатынан тауып еді.

Профессор Темірбек Қожакеевтің 90-жылдардың басында жарық көріп, оқырман қолына тиген: «Жыл құстары», «Көк сеңгірлер», «Сара сөздің сардарлары» атты еңбектерінде сол жылдары әлі де тарихи толық бағасын ала алмай келген Н.Төреқұлов, С.Қожанов, Т.Рысқұлов, Т.Жүргенов, С.Сәдуақасов, Б.Сүлеев, Қ.Кемеңгеров, Т.Шонанов,

И.Тоқтыбаев, М.Жолдыбаев, Ш.Тоқжігітов, А.Асылбеков сынды арыстарымыздың әсіресе қазақ әдебиетіне, қазақ мәдениетіне сіңірген орасан зор еңбегі ғылыми-танымдық негізде арналата зерттелді. Себебі 80-жылдардың соңына шейін осынау Алаш арыстарының ұлтқа сіңірген еңбегі, ұлт-азаттық жолындағы күресі, ұлттық мұраттар мен ұлттық мүддені бірінші орынға қойған ұлы мақсаттары туралы барлық ақпараттарға тыйым салынды. Жабық болды.

Осы орайда тарихшы, академик Мәмбет Қойгелдиевтің: «80-жылдардың соңына шейін XX-шы ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметіне арналған бірлі-жарым мақалалар болмаса, бұл тақырыпты арнайы зерттеу объектісі есебінде алған монографиялық деңгейдегі еңбектің жарық көрмеуі соның айғағы» - деген пікірі, түйіндеуі Алаш тақырыбының қаншалық деңгейде жабық болғанын аңғартады.

Алаш қайраткері, үлкен әдебиеттанушы ғалым, тілші, қаламгер, қаншама оқулықтар мен оқу құралдарының авторы Телжан Шонанұлымен бірлесіп қазақ әдебиеті пәнінен оқулық жазған Ахмет Байтұрсынұлындай Алаштың рухани көсемінің 1927-ші жылы Қызылорда қаласында жарық көрген үлкен, құнды еңбегіне алғаш зерттеу жүргізіп, осынау қос тарихи тұлғаның адал еңбегін, ұлты үшін, елі үшін жасаған орасан қызметін де індетіп жүріп іздеген, сөйтіп оқырманға алғашқылардың бірі болып жеткізген тағы да алаштанушы ғалым, профессор Темірбек Қожакеев еді.

Осы Ахмет Байтұрсынұлы мен Телжан Шонанұлы қазақ жастарына арнап жазған оқулық-хрестоматиясының ішінде жарияланған Абайдың «Күз», «Қыс», «Аттың сыны», «Жазғытұры» атты атақты өлеңдеріне, Шоқан Уәлихановтың «Ерте замандағы қазақтың қарулары» атты мақаласына, Ыбырай Алтынсариннің, Мағжан Жұмабаев пен Сәкен Сейфуллиннің өлеңдеріне, т.б. сол тұстағы есімдері елге кең жайылған ақын, жазушылардың туындыларына да назар аударады, нақты тоқталады. Телжан Шонанұлының «Сәкеннің тілі», «Халық ауыз әдебиеті», «Евгений Онегиннің аудармасы» атты мақалаларына талдау жасайды, баға береді.

Бір сөзбен айтқанда әлі де қалың қазаққа, өз замандастарына ұзақ жылдар қара құлыптың астында, жасырын жатқан, беймәлім асыл қазынаның, қымбат көмбенің көзін ашады.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарының аяғында, тоқсаныншы жылдарының басында архив ақтарып, сарғайған қағаздарға үңіліп, шұқшиып отырып осынау сүбелі, кесек-кесек дүниелерді бірнеше кітаптарына арқау етіп, жанкешті еңбек жасаған қайран Темірбек ағаны Алаштануға алғашқылардың бірі болып түрен салған қайраткер, жаңашыл ғалымдардың қатарына жатқызар едім. Әсіресе, жоғарыда астын сызып, атап өткенімдей Төмең Нәзіртану ғылымының көш басында тұрды. Нәзір Төреқұловтың өте бай, аса құнды мұрасына әділ бағасын берді.

Темірбек ағамыз ұстаз, профессор ретінде де ұзақ жылдар қара шаңырақ, білім мен ғылымның ордасы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде студенттерге дәріс оқыған жылдары да осынау Алаш арыстарының артында қалған қымбат мұрасынан көз жазған жоқ. Қызыл империяның қылышы жалаңдап, қатал тыйым салынған тұстарда да өз лекцияларында қазақ әдебиетінің тарихына қатысты құнды мәліметтерді, сирек ақпаратты тақырып арнасында иінін тауып, астарлап, мегзеу арқылы алдында отырған студенттерге жеткізіп отырды.

Төте, тура, атын атап айтпаса да сол қызыл қырғында қыршын кеткен арыстардың туындыларына сілтеме жасап, сатира жанрының нағыз шынайы түрлері, үлгілері сол Ахандар бастап берген мысал өлеңдерден тамыр тартатыны туралы астарлап айтатыны жайында талай шәкірттері естелік жазды, баспасөзде жариялады.

Түйіп айтқанда, әйгілі профессор, ұлағатты ұстаз, қазақ журналистерінің бірнеше буынын оқытып, тәрбиелеп қанат қақтырған қазақтың біртуар перзенті, қайраткер ғалымы Темірбек Қожакеев ағамыз Алаштану ғылымында өз қолтаңбасын қалдырған,

қазір де кітабын қолына алған әрбір оқырманға қымбат, құнды қазына ұсынатын қадірлі тұлға болып табылады. Қолымызда қалған осынау асыл мұра әлі талай ұрпаққа рухани азық болатынына сенімім кәміл.

Биылғы жылы жүзге толып отырған абыз ағамыздың, қара шаңырақ факультет-журналистиканың аңыз деканы, аңыз профессоры болып ел есінде қалған қадірлі ұстазымыздың мерейтойын туған университетіміздің еңбір тұғырлы, тарихи, тағлымды белесінің бірі деп есептеймін.

K. Abdezuly

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Professor Temirbek Kozhakeyev and alash studies

Abstract. The article examines the contribution of Temirbek Kozhakeyev, a prominent literary scholar, Doctor of Philological Sciences and Professor, to the establishment and development of Alash studies. The aim of the article is to assess the scholar's research into the literary, cultural and sociopolitical heritage of Kazakh intellectuals of the early twentieth century and to determine the significance of his efforts to introduce their creative legacy into scholarly discourse. Particular attention is paid to the recovery of the heritage of Alash intellectuals whose names and works were excluded from academic research for many years during the Soviet period. The article discusses Professor Kozhakeyev's investigations based on archival materials and periodicals published in the 1920s and 1930s, with special emphasis on his studies of the literary, scholarly and cultural activities of Nazir Torekulov. The significance of his books *Zhyl Qustary*, *Kok Sengirler* and *Sara Sozdin Sardarlary* in the historiography of Alash studies is highlighted. The article also examines Kozhakeyev's contribution to the study and dissemination of the literary heritage of Alash intellectuals, including the textbook anthology jointly prepared by Akhmet Baitursynuly and Telzhan Shonanuly. It emphasises that his scholarly investigations sought to recover neglected aspects of Kazakh literary and cultural history under the ideological restrictions of the Soviet period. Attention is also given to his teaching career and his role in educating generations of Kazakh journalists. The article concludes that Professor Temirbek Kozhakeyev made a significant contribution to the development of Alash studies and research on the legacy of Nazir Torekulov. The scholarly and educational significance of the article lies in its historical reassessment of the Alash intellectual heritage and its emphasis on the continuity of national spiritual and cultural values.

Keywords: Temirbek Kozhakeyev, Alash studies, Alash movement, Nazir Torekulov, history of Kazakh literature, Kazakh intellectuals, archival heritage, literary studies, historical memory, national cultural heritage.

К. Абдезулы

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

Профессор Темірбек Қожакеев и алашеведение

Аннотация. В статье рассматривается вклад видного ученого-литературоведа, доктора филологических наук, профессора Темірбека Қожакеева в становление и развитие алашеведения. Цель статьи – оценить научную деятельность ученого по изучению литературного, культурного и общественно-политического наследия

казахской интеллигенции начала XX века, определить значение его трудов в возвращении творческого наследия исторических личностей в научный оборот. Особое внимание уделяется проблеме восстановления наследия деятелей движения «Алаш», имена и труды которых в течение длительного времени оставались вне научного изучения в советский период. Рассматриваются архивные изыскания профессора Темирбека Кожакеева, основанные на материалах периодической печати 1920–1930-х годов, в особенности его исследования литературной, научной и культурной деятельности Назира Торекулова. Раскрывается значение трудов ученого «Жыл құстары», «Көк сеңгірлер», «Сара сөздің сардарлары» в истории алашеведения. Анализируется вклад исследователя в изучение и популяризацию литературного наследия представителей казахской интеллигенции, в том числе учебника-хрестоматии, подготовленного совместно Ахметом Байтұрсынулы и Телжаном Шонанұлы. Подчеркивается, что научные изыскания Темирбека Кожакеева были направлены на восстановление малоизученных страниц истории казахской литературы и культуры в условиях советских идеологических ограничений. Отдельное внимание уделяется его педагогической деятельности и заслугам в подготовке нескольких поколений казахских журналистов. В результате делается вывод о значительном вкладе профессора Темирбека Кожакеева в развитие алашеведения и исследований наследия Назира Торекулова. Научно-познавательная значимость статьи определяется исторической переоценкой наследия движения «Алаш» и раскрытием преемственности национальных духовных и культурных ценностей.

Ключевые слова: Темирбек Кожакеев, алашеведение, движение «Алаш», Назир Торекулов, история казахской литературы, казахская интеллигенция, архивное наследие, литературоведение, историческая память, национальное духовное наследие.

Автор туралы мәлімет:

Әбдезұлы Қ. – филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Информация об авторе:

Абдезулы К. – доктор филологических наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Abdezuly K. – Doctor of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

Авторларға арналған ақпарат

Журналда материалдарды жариялау Open Journal System, онлайн жіберу және рецензиялау жүйесі арқылы жүзеге асырылады.

Корреспонденция авторы журналға жариялау үшін ілеспе хат ұсынуға міндетті.

Авторларға арналған талаптар:

- Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігінің «Құтты білік» журналының редакциялық алқасы ғылыми бағыттары бойынша бұрын жарияланбаған мақалаларды қабылдайды (сайтта көрсетілген). Мақала электрондық форматта (.doc, .docx, .rtf форматтарында) ТЕК журнал сайтының функционалымен жүктеу арқылы ұсынылады (Open Journal System).

- Қаріп кеглі – 12 (аңдатпа, түйін сөздер, әдебиет – 10, кестелердің мәтіні – 9-11), қаріп – Times New Roman, туралау – мәтіннің ені бойынша, интервал – бірыңғай, абзац шегінісі – 0,8 см, шеттері: жоғары және төменгі – 2 см, оң және сол жақ – 2 см.

- Суреттер, кестелер, сызбалар, диаграммалар және т.б. нөмірленуі мен атауы көрсетіле отырып, тікелей мәтінде ұсынылады (мысалы, 1-сурет – сурет атауы). Суреттер, кестелер, сызбалар және диаграммалар саны мақаланың барлық көлемінің 20%-нан аспауы тиіс (кейбір жағдайларда 30%-ға дейін).

- Мақаланың көлемі (атауын, авторлар туралы мәліметтерді, аңдатпаларды, түйінді сөздерді, библиографиялық тізімді есепке алмағанда) 3 000 сөзден кем болмауы және 7 000 сөзден аспауы тиіс.

- Авторлар МІНДЕТТІ түрде Open Journal System жүйесіндегі ілеспе хатта жолданатын мақала/қолжазба бұрын еш жерде жарияланбағанын және мақалада оларға сілтемесіз басқа жұмыстардан алынған мәтін үзінділері жоқ екенін көрсетуі тиіс.

- Мақаланы жариялау үшін ақы төлеу тәртібі мен құнын баспа үйі белгілейді және автор сыртқы рецензенттер, ғылыми редактор мақұлдағаннан кейін ақы төлеуді жүргізеді.

Мақаланың құрылымы (мақаланы рәсімдеу үшін ҮЛПІ-ні қолданыңыз):

Алғашқы беті:

- Алғашқы жол – FTAMP нөмірі (ерекше жағдайларда ЭОЖ), туралау – сол жағы бойынша, қаріп – жартылай қалың (қараңыз <http://grnti.ru>).

- Мақала тақырыбы мәтіннің мәні мен мазмұнын көрсетіп, оқырман назарын аударуы керек. Тақырып қысқа, мазмұнды болуы керек және жаргон, қысқартулар болмауы керек, көлемі 5-7 сөзден тұрады (кейбір жағдайларда 12 сөзге дейін). Мақала тақырыбы қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде (қажетіне қарай) қою, кіші әріптермен, жолдың ортасында беріледі.

- Мақала автор(лар)ының – аты-жөні, тегі, жұмыс орны көрсетіледі (Ескертпе: ЖОО-ның толық атауы көрсетіледі), мемлекет, қала атауы ретін сақтай беріледі.

- Егер бірнеше автор бір университеттен болса, нөмірлеу керек емес, әртүрлі университеттен болған жағдайда ғана нөмірлеу қажет болады.

- Қала, мемлекет – қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде (қажетіне қарай); электрондық пошта жазылады. Авторлар туралы ақпарат әдеттегі кіші қаріппен, жолдың ортасына туралау арқылы беріледі.

- Төменде ортасына ORCID, ID сілтемесі көрсетіледі. (Тіркелу үшін нұсқаулық – тіркелген файлдарда <https://orcid.org/>);

- Аңдатпа көлемі қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде кемінде 160 сөз, 300 сөзден аспайтын, 10 кегльмен болуы тиіс.

- Аңдатпа құрылымы мына тармақтарды қамтиды:

- o Кіріспе.

- o Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары және идеялары.

- o Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызының қысқаша сипаттамасы.

- o Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы.

- о Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары.
- о Жүргізілген зерттеудің құндылығы (осы жұмыстың тиісті білім саласына қосқан үлесі болса).

- о Жұмыс қорытындысының практикалық мәні.

- Түйін сөздер / сөз тіркестер – саны 5-6, қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде.

Келесі бет:

- Кіріспеде тақырып таңдау, мәселенің өзектілігі, зерттеу мақсаты негізделеді. Алдыңғы ғылыми еңбектердің тәжірибесін сипаттау арқылы, ғылыми шешімін таппаған мәселенің болуы туралы жазылады (зерттеулердің болмауы, жаңа нысанның пайда болуы және т.б.). Тақырыптың өзектілігі осы нысанның зерттелуіне нақты мән берумен, тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен; нысанды, пәнді, мақсаттарды, міндеттерді, әдіс-тәсілдерді, ғылыми болжамды көрсетумен анықталады.

- Зерттеудің мақсаты зерттеу тақырыбы аясында, автор таңдаған бағытпен сәйкес нақты жазылады.

- «Зерттеу әдістемесі» бөлімі материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ пайдаланылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы тиіс.

- о Зерттеу деректерінің сипаттамасы оның сапалық және сандық жағынан көрсетілуін қамтиды. Деректердің сипаттамасы – тұжырымдар мен зерттеу әдістерінің дұрыстығын анықтайтын факторлардың бірі.

- о Бұл бөлімде мәселенің зерттелу дәрежесі сипатталады, бұрын жарияланған, белгіленген рәсімдерді қайталамай толық ақпарат беріледі; деректер мен әдістерді пайдалану кезінде жаңалық енгізе отырып, материалдарды сипаттау, жаңаша зерделеу жазылады.

- о Ғылыми әдістеме мыналарды қамтиды:

- зерттелетін мәселе;

- көтеріліп отырған болжам (тезис);

- зерттеу кезеңдері;

- зерттеу әдістері;

- зерттеу қорытындылары.

- «Тақырыптың зерттелу дәрежесі» бөлімінде отандық және шетелдік авторлардың іргелі және жаңа жұмыстары, оларды авторлардың ғылыми үлесі тұрғысынан талдау, сондай-ақ автор өз жұмысында зерттеудегі олқылықтарды көрсете отырып, толықтырудың жолдарын қамтуға тиіс. Жұмысқа қатысы жоқ көптеген сілтемелердің болуына ЖОЛ БЕРІЛМЕЙДІ.

- «Нәтижелер мен талқылау» бөлімі сіздің зерттеу нәтижелеріңізді талдауға және талқылауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер туралы қорытынды беріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі, онда зерттеу жұмысының нәтижелері талданып, сәйкес нәтижелері алдыңғы жұмыстармен, оның қорытындыларымен салыстыра қарастырылады.

- Қорытынды, тұжырымдар – осы кезеңдегі жұмыс нәтижелерін қорыту; автор тұжырымының анықтығы, нақтылығы және алынған ғылыми нәтижелерді ескере отырып, өзіндік қорытынды жасауы. Қорытынды жалпылама болмауы керек, оларды белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін қорытындылау үшін, ұсыныстарды немесе одан әрі жұмыс істеу мүмкіндіктерін сипаттай отырып қолдануға болады.

- о Қорытындыда мынадай тармақтар болуы тиіс: зерттеудің мақсаттары мен әдістері қандай болды; зерттеудің нәтижелері мен қорытындылары; зерттеудің келешегі және әзірлеуді енгізу, қолдану мүмкіндіктері.

- Пайдаланған әдебиеттер тізімінде кемінде 15 зерттеу атауы болуы тиіс; оның 30-50% – ағылшын тіліндегі көздерден болғаны жөн. Әдебиеттер тізімінде кириллицада ұсынылған жұмыстар болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған алфавитпен (транслитерация).

- МЕМСТ1-2003 сәйкес қазақ және орыс тілдеріндегі әдебиеттер тізімін рәсімдеу

«Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және құрастыру ережелеріне» (БЖФСБК тізімдемесіне енетін жарияланымдарға талаптар) сәйкес жүзеге асады.

о Романдалған әдебиеттер тізімін рәсімдеу мынадай болуы керек: автор(лар) (транслитерация - <http://www.translit.ru>) → (жақшадағы жыл) → транслитерацияланған нұсқадағы мақала атауы [мақала тақырыбын ағылшын тіліне төрт бұрышты жақшаға аудару], орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе ағылшын атауы - бар болса), ағылшын тілінде басылған шығыс деректері.

Мысалы: Baitursynov A. (2003). Adebiet tanytkysh [Literary critic]. Research and poems. Almaty: Atamura. – 208 p. (In Kazakh)

- Әдебиеттер тізімі әліпби тәртібімен, ТЕК мәтінде келтірілген жұмыстарға сәйкес ұсынылады.

- Әлеуметтік-гуманитарлық бағыт болғандықтан, әдебиеттердің, сондай-ақ ағылшын (басқа шет) тіліндегі дереккөздердің романдалған тізімін рәсімдеу стилі – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

- Назар аударыңыз! Әліпби тәртібімен авторлардың тегі көрсетіледі (аты-жөнінен кейін үтір бас әріптердің алдына қойылмайды); тегінен кейін дөңгелек жақшада басылымның шыққан жылы көрсетіледі, төртбұрышты жақшада атаудың ағылшын тіліне аудармасы көрсетіледі. Барлық сызықшалар мен қиғаш сызықтарды алып тастау керек (яғни бөлу белгілерін). Сілтеменің соңында егер дереккөз қазақ тілінде болса (in Kazakh), және егер дереккөз орыс тілінде болса (In Russian) және т.б. көрсетіледі.

Бұл бөлімде мыналарды ескеру қажет:

- негізгі ғылыми жарияланымдар, ғылымның осы саласында қолданылатын және автордың жұмысы негізделген озық зерттеу әдістері келтіріледі;

- шамадан тыс өзіңізге сілтеме жасаудан аулақ болыңыз;

- шетелдік авторлардың жарияланымдарына сілтемелер жасау ұсынылады;

- библиографиялық тізімде зерттеу тақырыбы бойынша танымал шетелдік ғалымдар жариялаған қазіргі заманғы ғылымға қатысты іргелі еңбектер болуы ұсынылады;

- әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы мәтінге сілтемелер сілтеменің ішінде жақтың ішінде бірінші авторы, шыққан жылы көрсетілген: бет(тер) саны көрсетілген. Мысалы, (Сыздық, 1991: 25). Егер әдебиеттер тізімінде бір автордың сол жылы жарияланған бірнеше жұмыстары болса, шыққан жылына «а», «б» әрпі және т.б. Мысалы, (Уәли, 2001а: 15), (Уәли, 2001б, 22).

- Әдебиеттер тізімі тек ғылыми индекстелетін басылымдардан (ғылыми журналдардағы мақалалар, ғылыми жинақтардағы мақалалар, ғылыми редакциясы мен рецензиясы бар электрондық деректер базасындағы мақалалар: монографиялар; ғылыми жинақтар; ғылыми редакциясы және ғылыми түсініктемелері бар әдеби басылымдар) тұруы тиіс екендігіне назар аударамыз. Егер әдебиеттер тізімінде көрсетілген басылымның DOI номері болса, міндетті түрде көрсетілуі керек.

- Дереккөздердің барлық басқа түрлері беттік автоматты ескертпелермен (ескертпелердің нөмірленуі әр бетте 1-ден басталуы керек) беріледі: диссертациялар, диссертациялардың авторефераттары, ғылыми редакциясы жоқ конференция материалдарының жинақтарындағы мақалалар (оның ішінде «мақалалар авторлық редакцияда жарияланады» деген белгісімен), БАҚ-тағы мақалалар (баспа және электрондық); әртүрлі басылымдардағы ресми құжаттардың мәтіндері (жарлықтар, бұйрықтар, қаулылар, бағдарламалар және т.б.), ұйымдардың ресми интернет-ресурстарында жарияланған құжаттар; әртүрлі жұмыстардың мәтіндері (көркем, публицистикалық); әлеуметтік желілердегі хабарламалар және т.б.

- Мұрағаттық құжаттардың шығыс деректерінің барлық қысқартулары үтірмен бөлініп, кіші әріптермен белгіленеді (ГА, ф. 4, д. 2, л. 16). Олар әдебиеттер тізбесіне кірмейді.

Мақаланы рәсімдеу соңында мақаладағы барлық белгілерден кейін, әсіресе әдебиеттер тізімінде (нүктелер, үтірлер, сызықшалар, қос нүктелер, қиғаш сызықтар мен жақшалардан кейін) бос орындардың болуын тексеруді сұраймыз. Бүкіл мәтінді таңдаңыз. Қаріп түймесін басыңыз,

Times New Roman, өлшемі 12, мәтіннің түсі Авто, астын сызу жоқ. Абзац батырмасын басыңыз, шегіністер 0, 0; интервалдар 0, 0; жоларалық – бірыңғай.

Ескерту: мақалада қалың қаріпті қолдануға және астын сызуға рұқсат етілмейді, тек курсивке рұқсат етіледі.

Мақаланың төменгі жағында жоғары оқу орны, ғылыми дәрежесі, атағы (бар болса) және лауазымы, байланыстары тағы бір рет көрсетіледі.

Библиографиялық сілтемелерді рәсімдеу үшін Mendeley Reference Manager құралын пайдалана аласыз. Әдебиеттер тізімінде екі әдебиет ағылшын тіліндегі еңбектерден және үш әдебиет Scopus базасындағы мақалалардан сілтеме жасалуы керек.

Сайт арқылы (Open Journal System жүйесіндегі) мақаланың екі нұсқасы жіберілу керек. Бірінші файлда авторлардың аты-жөні мен мәліметтері көрсетілген толық мақала мәтіні болады, файл бірінші автордың тегімен аталады (Sarsenbay.doc немесе Sarsenbay.docx немесе Sarsenbay.rtf), рецензиялау үшін екінші файлда мақала авторлары мен жеке мәліметтері көрсетілмейді және файл мақала атауының бірінші сөзімен аталады (Qazirgi qoldanystagy.doc).

Реквизиттер:

Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі

Индекс 010000

Мекенжай: Астана қаласы, Қабанбай батыр 53

БИН 171240024773

КБЕ 16

АО «Народный Банк Казахстан»

ИИК KZ026017111000023908 – теңге

БИК HSBKKZKX

Құтты білік
Qutty Bilik
2026. Vol. 3, № 3.

20.10.2026 басуға жіберілді
20.10.2026 онлайн қолжетімді.

Авторларға арналған нұсқаулар, жариялау этикасы журнал сайтында берілген.

Редакцияның мекенжайы:

050040, Қазақстан, Алматы қ., Әл-Фараби даңғ., 71
Тел.: +7 707 993 38 27. **E-mail:** inbox@quttybilik.com
web-site: www.quttybilik.com

Меншік иесі: «Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі»
қоғамдық бірлестігі.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат министрлігінде
тіркелген. 25.09.2024 ж. № KZ57VPY00102017 – тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі – жылына 4 рет.

© Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі